

АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
имени ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА

Из сокровищницы научных экспедиций

НАЦИОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

Татары Оренбургской области

КАЗАНЬ • 2016

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ

ГАЛИМҖАН ИБРАҺИМОВ исемендәге
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

Фәнни экспедицияләр хезинәсеннән

МИЛЛИ-МӘДӘНИ МИРАСЫБЫЗ

Оренбург өлкәсе татарлары

КАЗАН • 2016

УДК 39(470.41)+008(470.41)

ББК 70(2Р354)

М48

*Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Гыйльми советы карарына нигезләнеп басыла*

«Татар халкының милли үзтәңгәллеген саклау (2014–2016 еллар)»
ТР Дәүләт программасы кысаларында нәшер ителә

Редколлегия:

*К.М. Миңнуллин (рәис),
И.И. Ямалтдинов (фәнни мөхәррир), Л.Ш. Дәүләтшина*

Төзүче һәм җаваплы мөхәррир

Э.И. Сафина

М48 Милли-мәдәни мирасыбыз: Оренбург өлкәсе татарлары. – Казан, 2016. – 360 б. – (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән; үнөченче китап).

ISBN 978-5-93091-214-2

«Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» дигән сериядә дөнья күргән чираттагы китап Оренбург өлкәсендә яшәүче милләттәшләребез, аларның горел-гадәтләре, тел үзенчәлекләре турында бай мәгълүмат бирә. Бу жыентыкта борынгы кулъязмалар, шәжәрәләр, тарихи шәхесләргә багышланган мәкаләләр урын алды. Шулай ук анда жирле халыкның авыз ижаты, жыр-моңнары, осталарның кул эшләре, авыллар тарихы белән дә танышырга мөмкин. Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәренә тикшеренү-эзләнүләрен туплаган әлеге басма үз укучыларын табар һәм андагы язмалар һәркемдә зур кызыксыну уятыр, дип ышанабыз.

ISBN 978-5-93091-214-2

© Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият
һәм сәнгать институты, 2016

СҮЗ БАШЫ ПРЕДИСЛОВИЕ

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты үзенең оешкан көненнән башлап, ягъни 75 ел дәвамында татар халкының барлык этник төркемнәренең рухи һәм милли-мәдәни мирасын барлау, туплау һәм өйрәнү белән шөгылләнә. Татарларның рухи һәм мәдәни тормышын, тел үсеш-үзгәрешләрен, сәнгатьтәге алгарышын ачык күзаллау өчен милләттәшләребез белән очрашып, аралашып яшәү зарур. Шушы нияتلәрне күздә тотып, Институт галимнәре татарлар яши торган төрле өлкәләргә һәрдаим фәнни экспедицияләр оештыралар.

Соңгы елларда Институтыбызда халыктан жыеп алынган рухи байлыкны фәнни

Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан со дня своего основания, то есть вот уже на протяжении 75 лет, занимается вопросами сбора, хранения и изучения национально-культурного достояния практически всех этнических групп татарского народа. Для того чтобы ясно представлять себе духовную и культурную жизнь татар, развитие татарского языка и искусства, необходимы регулярные встречи с представителями самых разных татарских этнических групп. Учитывая все это, институт организует комплексные экспедиции в регионы компактно-го проживания татар.

В последние годы институт стал использовать весьма продуктивный метод введения

эйләнешкә кертүнең отышлы ысулы кулланыла башлады. Бу – комплекслы фәнни экспедиция нәтижэләрен аерым жыентык итеп бастырып чыгарудан гыйбарәт. 2009 елдан башлап «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясендә Татарстанда (Актаныш, Апас, Кукмара, Чүпрәле һ.б.) һәм Татарстаннан читтәге өлкәләрдә, шәһәрләрдә (Түбән Новгород, Курган, Әстерхан, Омск, Самара һ.б.), Пермь краенда яшәүче милләттәшләребездән тупланган материаллар аерым китап булып басылды. Әлеге китап шушы сериядә чыга торган басмаларның чираттагысы. «Милли-мәдәни мирасыбыз: Оренбург өлкәсе татарлары» жыентыгы, исемнән үк күренгәнчә, шушы өлкәдә көн күрүче милләттәшләребез мәдәниятен төрле юнәлештәге күзәтүләргә нигезләнгән. Китапка элеккеге һәм 2015 елгы экспедиция материаллары кертелде.

Россия Федерациясенен зур регионы булган Оренбург өлкәсе мәчет-мәдрәсәләре, алдынгы карашлы һәм гыйлемле кешеләре белән элек-электән

в научный оборот материалов национально-культурного наследия татар определенной местности – издание отдельного сборника, вмещающего результаты комплексных экспедиций, объединяющих в себе самые разные стороны жизни народа. Начиная с 2009 г. в серии «Из сокровищницы научных экспедиций» были изданы сборники, содержащие материалы, собранные в районах Татарстана (Актаныш, Апастово, Кукмор и др.) и регионах РФ (Нижний Новгород, Курган, Астрахань, Пермь, Омск и др.). Предлагаемая вниманию читателей книга – очередной сборник названной серии. «Национально-культурное наследие: татары Оренбургской области», как видно уже из заглавия, посвящен культуре татар Оренбургской области. Здесь собраны материалы как экспедиции 2015 г., так и более ранних.

Оренбургская область – достаточно крупный регион Российской Федерации. Татары составляют здесь большинство, проживают дисперсно.

дан тотта. Сан ягыннан биредә татар халкы руслардан соң икенче урынны алып тора һәм бөтен өлкә буйлап сибелеп урнашкан.

Оренбург төбәгендә яшәүче татар халкының тарихы ерак гасырларга барып тоташа. Аларның тырышлыгы белән Россия империясе һәм Урта Азия илләре арасында кәрван юлы ачыла – сәүдә эше алга китә. XVIII–XIX гасыр башында Оренбург төбәге үзенә күрә милли-мәдәни һәм рухи үзәк ролен үти, мәсәлән, Оренбургта мөселман Диния нәзарәте оештырыла. Татар милли культураның чәчәк ату чоры XX гасыр башына туры килә: атаклы «Хөсәения» мәдрәсәсе эшли, «Вақыт», «Шура», «Карчыга» һ.б. татар газеталары һәм журналлары басыла башлый, татар театры һәм милли китапханә ачыла. Оренбург зур матбагачылык үзәгенә әверелә.

Оренбург өлкәсе татарлары – зыялы, югары мәдәниятле халык. Татарлар арасынан бу төбәктән ике дистәдән артык Советлар Союзы Герое, Социалистик Хезмәт Геройлары

Регион издавна славится своими духовными учебными заведениями, мечетями, учеными.

История татарского населения Оренбуржья насчитывает не одно столетие. Благодаря деятельности татарского населения региона был налажен караванный путь между Россией и Средней Азией, развивалась торговля. В XVIII – начале XIX в. Оренбуржье исполняло роль своеобразного национально-культурного и духовного центра татар. К примеру, именно здесь было учреждено Мусульманское духовное собрание. Расцвет татарской культуры края пришелся на начало XX в.: здесь работало медресе «Хусаиния», издавались газеты и журналы («Шура», «Вақыт», «Карчыга» и др.), открылась национальная библиотека, работал татарский театр. Оренбург стал также и издательским центром.

Татары Оренбургской области – люди высококультурные, трудолюбивые. Регион дал стране более двух десятков героев Советского Союза, героев социалистического

Һәм Дан ордены кавалерлары, шулай ук галимнәр, язучылар һ.б. һөнәр ияләре чыккан. Оренбург – татар халкының легендар улы, герой-шагыйребез М. Жәлилнең дә туган ягы.

Оренбург татарларының мәдәнияте белән Институт галимнәре электән үк кызыксынып киләләр. 1960 елда бу төбәккә махсус экспедиция оештырыла. Фольклор экспедициясе вакытында Х. Ярми, Х. Гатина, Х. Гарданов язып алган халык ижаты эсәрләре Институт архивын баеталар. Аларга ярдәм иткән кешеләрнең исемнәре барысы да теркәлеп куелган. Узган гасырның 70 нче елларыннан башлап татар халык ижаты буенча калын-калын томнарның дөнья күрүендә Оренбург өлкәсе татарларыннан жыеп алынган халык жырлары, мәкаль-әйтемләр, әкиятләр, риваятьләр һ.б.ның роле зур. Бу төбәктә тупланган материалларның бер өлеше Институт эзерләгән уникаль томлык татар халык ижаты жыйнагында (1975–1988) басылган.

труда, кавалеров Ордена славы, а также ученых, писателей и др. Оренбургский край – родина легендарного поэта татарского народа Мусы Джалиля.

Культурой татар Оренбургской области ученые интересуются уже не один десяток лет. Специализированные экспедиции в Оренбургскую область были организованы еще в 1960-х гг., к примеру, фольклорная экспедиция. Х. Ярми, Х. Гатина, Х. Гарданов записали образцы татарского народного творчества, обогатили архив института новыми произведениями. Сохранились и имена информантов. В издававшихся начиная с 1970-х гг. добротных томах собрания татарского устного народного творчества немало место занимают песни, пословицы, поговорки, сказки, легенды и предания, записанные у татар Оренбургской области. Часть материалов, собранных в этой области, увидела свет в 12-томном собрании произведений татарского устного народного творчества (1975–1988).

Оренбург татарларының сөйләшләрэн өйрәнер өчен диалектологлар элге төбәккә берничә тапкыр экспедициягә чыгалар. Оренбург татарлары сөйләшләрэн монографик планда өйрәнгән З. Садыйкова хезмәтләрә аеруча житдиләрдән санала. Өлкәдә таралган сөйләшләр «Татар халык сөйләшләрэн атласы»нда урын ала. Элеге атласны эшлэгән вакытта Оренбург якларында Д. Рамазанова һәм Ф. Баязитова шактый күп материал туплыйлар. Соңрак яшь диалектолог А. Хөсәенова тарафыннан элге төбәктәге сөйләшләрэн лексик-семантик системасын анализлауга багышланган тикшеренү уздырыла, диссертация яклана.

2004–2006 елларда галим М. Әхмәтжанов Оренбургның үзәндә, Сакмар районының Татар Каргалысы һәм Үрге Чебенле авылларында экспедициядә булып, борынгы кулъязмаларны туплый һәм ташъязмаларны өйрәнә.

Традицияне дәвам итеп, 2015 елда Институтның бер төркем галимнәре Оренбург

Языковые особенности татар Оренбургской области изучались во время диалектологических экспедиций. Большой вклад в изучение говоров татар Оренбургской области сделала З. Садыкова. Она защитила кандидатскую диссертацию на эту тему, изучала говоры татар Оренбуржья и в монографическом плане. Говоры татар Оренбургской области отражены в Атласе говоров татарского языка в 2-х томах. В Оренбуржье были также диалектологи Д. Рамазанова и Ф. Баязитова. А. Хусаинова провела исследование лексико-семантической системы говоров Оренбуржья и под руководством Д. Рамазановой защитила кандидатскую диссертацию.

Археограф М. Ахметзянов в 2005–2006 гг. посетил экспедицией Оренбург и д. Татарская Каргала и Верхние Чебенки Сакмарского района Оренбургской области, изучил эпиграфику этих мест, собрал рукописи.

Летом 2015 г. ученые института вновь посетили Оренбургскую область. Цель – сбор

өлкәсенә янәдән экспедициягә чыктылар. Максат – халык хәзинәсен бөртекләп жыю, гасырлардан-гасырларга, телдән-телгә тапшырыла килгән сүз байлыгын туплау, ташъязмаларны, милли бизәкләрне өйрәнү, электән билгеле һәм яна гына табылган материалларны чагыштырып анализлау иде. Берничә өлкәгә кагылышлы тикшеренүләргә максат итеп куйган комплекслы фәнни экспедиция өлкәнең Шарлык (Сарманай, Яңа Муса, Үрнәк, Зирекле, Мостафа авыллары), Александр (Султакай, Тукай, Яфар), Сакмар (Татар Каргалысы, Үрге Чебенле), Сарыкташ (Кылчым, Чишмә, Кабан, Биктимер, Рәдүт, Әбләз) районнарының татар авылларында булды. Аның составында фольклорчылар, телче-диалектологлар, археография, сәнгать һәм музыка белгечләре эшләде.

Экспедиция житәкчесе – филология фәннәре кандидаты, фольклорчы И. Ямалдинов авыл халкы белән аралашып бик күп мифологик хикәятләр, риваятьләр, жырлар, йола һәм балалар

сокровищ национальной культуры, изучение языковых особенностей, передающихся из поколения в поколение, из века в век, эпиграфики, национальных традиционных орнаментов, сравнение уже известных науке и вновь найденных материалов, их анализ. Комплексная экспедиция, объединившая в себе представителей нескольких направлений науки, посетила Шарлыкский (дд. Сарманаево, Новомусино, Урняк, Зерикло, Мустафино), Александровский (дд. Султакеево, Тукаево, Яфарово), Сакмарский (дд. Татар. Каргала, Чебенки), Сарыкташский (дд. Ново-Кульчумово, Шишма, Кабанкино, Биктимерово, Никитино, Аблязово) районы Оренбургской области. В составе экспедиции работали фольклористы, языковеды-диалектологи, археографы, искусствоведы.

Руководителю экспедиции, фольклористу, кандидату филологических наук И. Ямалдинову удалось записать множество мифологических рассказов, легенд, преданий, песен, игр, баитов, мунаджа-

фольклорына караган үрнәкләр, халык уеннары, сөйләкләр, бәетләр, мөнәҗәтләр һ.б. язып ала. Оренбург өлкәсенә 16 татар авылыннан 300 дән артык берәмлектә авыз ижаты үрнәкләре язып алыну да гаять кыйммәтле табыш буларак бәяләнәргә хаклы. Әлеге материалларның кайбер үрнәкләре китабыбызда да урын алды.

Экспедициядә филология фәннәре докторы Ф. Баязитова һәм аспирант Г. Мельникова тарафыннан оренбург сөйләшләрәндәге тел һәм культура үзенчәлекләре тикшерелә. Бу зур территориядә татар телең ике диалектына (урта һәм мишәр) караган сөйләшләр таралган. Ф. Баязитова мәкаләсендә традицион культурага, горөф-гадәт, йолаларга (туй йолалары, аулак өйләр, өмәләр һ.б.) караган вербаль текстлар нигезендә этнолингвистик материаллар китерелә, жирле сөйләшкә хас үзенчәлекләр, лексик-семантик төркемнәр күрсәтелә. Алар барысы да тарихи лексикология, этнография һәм фольклор өчен бик зур хезинә булып торалар.

тов и др. Посетить 16 деревень Оренбургской области и записать более 300 единиц произведений татарского устного народного творчества – это дорогого стоит. В статье И. Ямалтдинова освещается современное состояние татар Оренбургской области, в сравнительном плане анализируются уже известные и вновь найденные материалы, предлагаются некоторые образцы произведений татарского устного творчества.

Языковед-диалектолог Ф. Баязитова и аспирант Г. Мельникова исследовали культурные и языковые особенности говоров Оренбуржья. На этой обширной территории распространены говоры двух диалектов татарского языка (среднего и мишарского). В статье Ф. Баязитовой приводятся этнолингвистические материалы на основе вербальных текстов по традиционной культуре, обычаям, ритуалам (свадебный комплекс, посиделки, помочи и др.), раскрываются лексико-семантические группы местных говоров. Все это является несомненным

Сәнгать фәннәре кандидаты Э. Галимова этномузыкаль тикшеренүләр алып бара, музыкаль фольклорның бүгенге торышын барлый. Аның мисалларга бай мәкаләсендә Оренбург өлкәсе татарларының милли музыкаль үзгәчлекләре өйрәнелә һәм мәдәни мирасыбыз барлана.

Эпиграфик һәм археографик мирасны өйрәнү буенча А. Әхмәтова эшли. Халыктан иске язучы кулъязмалар һ.б. материаллар җыелып, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгенә барлыгы 97 берәмлек материал тапшырылды. А. Әхмәтова мәкаләсендә Оренбург өлкәсенә үткәрелгән комплекслы экспедиция барышында табылган археографик материаллар, кайбер кабер ташлары, авылларда табылган шәжәрәләр анализлана. Шулай ук төбәктәге татар халкына хас булган дини ырымнар, юраулар, ислам дине белән бәйлә йолалар тасвирлана, татар авыллары, урам, тау һәм чокыр атамаларының

богатством для исторической лексикологии, этнографии и фольклора.

Кандидат искусствоведения Э. Галимова изучает современное состояние музыкального фольклора татар. В ее богатой примерами статье отражены национальные особенности музыкальной культуры татар Оренбургской области.

В плане эпиграфики и археографии работала А. Ахметова. В Центр письменного и музыкального наследия Института, языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова было сдано 97 единиц материалов – рукописей и книг, в том числе рукописных, и т.д. В статье А. Ахметовой анализируются археографические материалы, надгробия, родословные, обнаруженные в Оренбургской области во время комплексной экспедиции. Также описываются религиозные верования, обычаи, обряды, в том числе связанные с исламом, свойственные татарам Оренбургской области. Уделяется внимание толкованию

мәгънэләрен ачыклауга игътибар бирелә.

Сәнгать белгече Л. Шкляева үз тикшеренүләрендә XVIII–XXI гасырларга кадәр сирәк кенә булса да сакланып килгән кайбер сәнгать үрнәкләренә игътибар итә, авыллардагы орнаментларның һәм бизәкләрнең эчтәлеген ачарга омтыла. Автор музейлардан һәм аерым коллекцияләрдән бай материал туплаган, анализлаган. Шулардан шәл бәйләү, чигү, тукучылык, металл һәм агач эшләре, Татар Каргалысы авылындагы борынгы өч зираттагы каберташ үрнәкләре аеруча игътибарга лаек.

Бирегә тупланган ядкәрләр татар халкы тарихын, аның мэдәни дөнъясын өр-яңа мәгълүматлар белән баета, халкыбыз турында тагын да киңрәк күзаллау булдырырга ярдәм итә. Китап татар халкының үткән һәм хәзерге милли-мэдәни тормышын, ижади байлыгын, сәнгатен күпмедер дәрәжәдә күз алдына китерергә ярдәм итәр һәм укучы күңеленә хуш килер дигән өметтә калабыз.

названий селений, улиц, гор и оврагов.

Искусствовед Л. Шкляева в своем исследовании особое внимание уделяет образцам прикладного искусства, сохранившимся до наших дней с XVIII–XIX вв., старается раскрыть значение орнаментов и декора домов татар Оренбургской области. Она работала также в музее и с частными коллекциями образцов традиционных ремесел: оренбургского пухового платка, вышивания, ткачества, металло- и деревообработки, резьбы по камню (надгробия в кладбище деревни Татарские Каргалы) и т.д.

Материалы, представленные в данном сборнике, освещают прошлое и современное состояние культурной жизни татар Оренбургской области, тем самым помогают обогатить историю татарского народа новыми сведениями. Надеемся, книга придется по душе читателю.

Выражаем искреннюю благодарность всем информантам за активнейшее участие в работе экспедиции, главам

Халкыбызның рухи жәү-
һәрләрен туплауга өлеш керт-
кән информантларга һәм
Оренбург өлкәсенә Шарлык,
Александр, Сакмар, Сарыкташ
районнары житәкчеләренә һәм
авыллардагы жирле үзидарә
башлыкларына, мәдәният хез-
мәткәрләренә зур рәхмәтебез-
не белдерәбез.

администрации Шарлыкского,
Александровского, Сакмар-
ского, Сарыкташского райо-
нов Оренбургской области,
руководителям местных само-
управлений, работникам куль-
туры за неоценимую помощь
в организации данного благо-
родного мероприятия – сбора
жемчужин народной культуры.

Ким Миңнуллин,

*Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры,
Татарстан Фәннәр академиясенә мөхбир әгъзасы*

Ким Миннуллин,

*директор Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова,
член-корреспондент Академии наук Республики Татарстан*

ТАТАРЫ ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ: ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ¹

Лилия Давлетшина

Оренбургская область охватывает юго-восточную окраину Восточно-Европейской равнины, южную оконечность Урала и южное Зауралье. По сведениям популярной энциклопедии, протяженность области с запада на восток составляет 755 км, с севера на юг – 425 км. Вся западная граница Оренбургской области приходится на Самарскую область. На северо-западе область граничит с Татарстаном, а на юго-западе – с Саратовской областью. Северная граница от реки Ик до реки Урал огибает Башкортостан. На северо-востоке область граничит с Челябинской областью. Вся остальная граница восточная и южная, приходится на три области Казахстана: Костанайскую, Актюбинскую и Западно-Казахстанскую².

По итогам Всероссийской переписи населения 2010 г., в Оренбургской области проживают 2 033 072 чел. Из них татары – 151 492, т.е. 7,45% (в том числе кряшенами себя обозначили 19 человек, мишарами – 14). Районами компактного проживания татар являются: Асекеевский (45,3%), Абдулинский (29,2%), Матвеевский (29,6%), Сакмарский (19,2%), Северный (17,9%), Шарлыкский (17,5%), Пономаревский (16,8%), Саракташский

---

¹ Основой сообщения послужили издания: *Исхаков Д.М.* Этнографические группы татар Волго-Уральского региона. Казань, 1993; *История татар Западного Приуралья.* Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. Т. I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства.

² https://ru.wikipedia.org/wiki/Оренбургская_область

(15,9%), Переволоцкий (13,4%), Кувандыкский (12,3%), Александровский (12,2%), города Абдулино (9,2%), Бугуруслан (9,3%), Кувандык (7,3%), Оренбург (7,1%); в городах Гай, Медногорск, Новотроицк, Орск, Ясное проживает от 3 до 5% татарского населения (данные за 2004 г.)¹.

Население наиболее многочисленных национальностей по родному языку по Оренбургской области в 2010 г. (чел.)²

Национальная принадлежность	Численность	Указавшие родной язык	Русский	Татарский	Казахский	Башкирский
Русские	1 519 525	1 517 744	1 517 060	134	44	23
Татары	151 492	151 277	37 368	113 347	141	265
Казахи	120 262	119 944	30 974	149	88 740	73
Украинцы	49 610	49 570	42 409	4	3	1
Башкиры	46 696	46 637	10 293	748	50	35 531
Мордва	38 682	38 642	16 042	5		
Чуваши	12 492	12 479	6 083	14	1	
Немцы	12 165	12 150	10 235	1	7	
Армяне	10 547	10 536	1 747	4	1	
Азербайджанцы	7 421	7 402	1 248	9	3	2
Прочие	33 731	33 662	15 699	209	59	31
Не указавшие национальную принадлежность	30 449	9 990	8 849	350	303	231

Итак, из 151 492 татар, проживающих в Оренбургской области, татарский язык родным считают 113 347 чел. (74,8%); из 46 696 башкир – 748 (1,6%). Степень владения языком, конечно, другая (54,6% татар Оренбургской области), но все же в 2013/14 учебном году татарский язык как родной изучали в 49 школах (2768 учеников).

¹ http://tatarica.narod.ru/archive/2004/08/106_04.08.11-1.htm

² http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-09.pdf

Владение языками населением наиболее многочисленных национальностей по Оренбургской области в 2010 г. (чел.)¹

Национальная принадлежность	Численность	Указавшие владение языком	Русский	Татарский	Казахский	Башкирский
Русские	1 519 525	1 519 429	1 518 909	1 486	1 346	508
Татары	151 492	150 765	149 630	82 784	1 279	2 191
Казахи	120 262	119 765	119 499	1 032	47 464	363
Украинцы	49 610	49 594	49 518	53	258	23
Башкиры	46 696	46 450	46 110	3 006	465	23 179
Мордва	38 682	38 634	38 536	65	11	10
Чуваши	12 492	12 480	12 437	201	20	69
Немцы	12 165	12 153	12 136	11	75	5
Армяне	10 547	10 478	10 397	20	1	3
Азербайджанцы	7 421	7 301	7 153	90	31	14
Прочие	33 731	33 371	33 043	619	338	134
Не указавшие национальную принадлежность	30 449	10550	10 534	291	146	200

Существующие сегодня границы Оренбургской области были установлены 7 декабря 1934 г. Исторически Оренбуржье является юго-восточной частью Волго-Уральской историко-этнографической общности, и начало массового проникновения тюрков в данную область произошло в последние столетия I тыс. н.э. и было связано с миграцией сюда болгарских племен².

Процесс этот сопровождался установлением болгарской этнокультурной доминанты в лесостепной зоне региона, тогда как степи Приуралья и Заволжья в конце IX–X вв. становятся частью собственно тюркской, огузо-печенежской ойкумены. Составлявшие ее кочевнические племена буквально с самого начала своего расселения в регионе активно включаются в процессы формирования Волго-Уральской историко-этнографической общности

¹ http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/Documents/Vol4/pub-04-07.pdf

² Кузеев Р.Г. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала. Этногенетический взгляд на историю. М., 1992. С. 46.

через взаимодействие с этнокультурным миром волго-уральской лесостепи.

К началу монгольского нашествия в регионе складывается достаточно сложная этнокультурная ситуация, в которой наряду с булгарами заметное положение продолжали сохранять приуральские угры (носители чияликской культуры), хотя и находившиеся под мощным воздействием болгарской (тюрко-мусульманской) культуры¹.

Со второй половины XIII в. этнокультурная пестрота в регионе нивелируется под воздействием кыпчакского этнического пласта, в эпоху Золотой Орды покрывшего степные и отчасти лесостепные районы Урало-Поволжья. Если быть точнее, кыпчакская волна, точнее кимацкая, достигла этого региона еще в XI в. Тогда же была исламизирована это восточная часть будущих кипчаков. Важное уточнение – в кимацком каганате правящая элита была татарского происхождения. История этих кимацов, с которыми связан знаменитый Бачман Султан, чья история попала и в татарский дастан «Туляк и Сусылу», имеет прямое отношение к Оренбуржью, так как столица этой группы находилась на месте современного г. Оренбурга². Кыпчакские племена составляли конфедерацию с единой материальной культурой и одним уровнем общественного развития. Во главе конфедерации стояли ханы, занимавшего местность Юйлиболи, которую исследователи локализируют в степях северо-западного Казахстана и Южного Урала³.

Таким образом, по данным средневековых письменных источников и археологии, степи Южного Приуралья и Заволжья с середины XI в. выступают как территория расселения кыпчакских племен. Доминирующая роль кыпчаков в степи подтверждается также присутствием кыпчакских родоплеменных объединений в составе других этнических массивов Великого пояса степей и

¹ Кузеев Р.Г. Народы Среднего Поволжья и Южного Урала. Этногенетический взгляд на историю. С. 78–79.

² См. подр.: Кумеков Б. Кимацкий каганат // История татар Западного Приуралья. Том I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 39–51.

³ Ахинжанов С.М. Из истории взаимоотношений кипчаков и Хорезма в XII – начале XIII в. // Археологические исследования в Казахстане. Алма-Ата, 1973. С. 61.

его окраин (узбеков, каракалпаков, татар). Письменные и историко-этнографические источники вполне определенно изображают кыпчаков как ведущий субстрат, определявший этнокультурную ситуацию на Южном Урале и в Приуралье в XI–XVI вв.

При распаде Улуса Джучи (Золотой Орды) территория современной Оренбургской области оказалась в составе Ногайской Орды. В период наивысшего могущества, в первой половине XVI в., ее граница на востоке и юге подходила к верховьям рек Тобола и Нуры, шла по реке Сарысу и затем по Сырдарье к Аральскому морю. Западным рубежом долго служила Волга. Но со временем жители Ногайской Орды стали осваивать и правобережные волжские пастбища. В XVII в. ногаи расселялись по Причерноморью и Северному Кавказу, покидая родные заволжские степи. Северные пределы Орды можно определить очень условно. До середины XVI в. в ее состав входила большая часть нынешней Башкирии¹.

Основой Ногайской Орды стал Мангытский юрт, образовавшийся в конце XIV в. в междуречье Яика и Эмбы – районе кочевания тюркского племени мангытов, во главе которого стоял могущественный беклербек Идегей (Эдиге). Он управлял в то время всеми делами Золотой Орды от имени безвластных, во всем покорных ему ханов. Традиция влияния Идегея была столь сильна, что после его гибели в 1419 г. должность беклербека закрепилась за его семьей. В восточно-кипчакских наречиях эта должность передавалась как улу бий (чаще просто бий).

Понятия «ногаи» (как народ) и «Ногаи» (как территория) появляются на страницах хроник с конца XV в. Некогда, после нашествий Тимура на Улус Джучи в 1391 и 1395 гг., Идегей воспользовался кризисом ханской власти и сумел собрать у себя за Волгой огромные массы золотоордынского населения. Стабильная и безопасная жизнь в заволжских степях привлекала кочевников и позже, в первых десятилетиях XV в. Постепенно в кочевьях, подвластных мангытским биям, собрались

---

¹ *Трепавлов В.В.* Южное Приуралье в составе Ногайской Орды // История татар Западного Приуралья. Т. I. Кочевники Великой степи в Приуралье. Татарские средневековые государства. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. С. 263–278.

семьи и целые общины из множества племен. Крупные войны и стихийные бедствия почти не задевали Мангытский юрт. К концу XV в. в степях между Волгой и Эмбой обитало уже третье или четвертое поколение его жителей. Общие историческая судьба и политические интересы породили у них осознание единой общности.

Показателем этого стало слово *ногай*, происхождение которого достоверно не выяснено. Так стали называть всех подчинявшихся мангытскому бию кочевников, независимо от их племенной принадлежности. Ногаями отныне были и сами мангыты, и найманы, и керей, и десятки прочих племен. А Мангытский юрт получает в источниках второе название – Ногайская Орда¹. К началу XVI в. ногайские бии стали уже полностью самостоятельными правителями, хотя и номинально низшими по сравнению с окрестными ханами. Постепенно увеличивался престиж управляемых ими владений. Если в документах третьей четверти XV в. «Ногай» еще предстают как некое абстрактное пространство за Волгой, то в начале следующего столетия Орда ногаев становится в один ряд с прочими тюрко-татарскими владениями. Элита этого государства признавала свое татарское происхождение и в ряде случаев называла себя татарами (многие племена, входившие в Ногайскую Орду, такие как найманы, керейты и др. в реальности были татарского происхождения)².

Налаженная система управления начала рушиться с 1550-х гг. Сказания связывают это с политической смутой, экономической катастрофой, голодом и мором, которые охватили тогда Ногайскую Орду. Еще одна причина крушения заключалась в продвижении на восток России. Огромное впечатление на соседние народы оказало завоевание Иваном IV Казанского ханства в 1552 г. Бывшие казанские данники отправили своих представителей к царскому воеводе в Казань и приблизительно в 1554–1555 гг. были приняты в число российских подданных. Эти новые рос-

¹ *Трепавлов В.В.* Южное Приуралье в составе Ногайской Орды. С. 263–278.

² См. подр.: *Исхаков Д.М.* От средневековых татар к татарам Нового времени. (этнологический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.). Казань: Мастер-Лайн, 1998. С. 16–31, 140–174.

сияне оставались под управлением своих традиционных биев, а их подчинение царю в то время ограничивалось выплатой небольшого ясака. Узнав о столь необременительных условиях пребывания в составе Московского царства, примеру земляков последовали и некоторые племена южного Приуралья. Даже те из них, что были увлечены ногаями на юг, вернулись на родину и отправили делегации к казанским воеводам.

Русская администрация не возражала, чтобы ногаи продолжали кочевать на Южном Урале, но выступала резко против их попыток собирать ясак. Здесь она действовала быстро и жестко: сборщиков дани, снаряженных мирзами, хватали, вязали и бросали в тюрьмы. В конце концов ногаи перестали требовать ясак и стали организовывать грабительские набеги на свои утраченные владения.

Основание русской крепости отрядами стрельцов и размещение гарнизона воеводы Ивана Нагого в центре бывшего ногайского наместничества в 1594 г., а тем более учреждение там воеводства знаменовало собой окончание владычества здесь Ногайской Орды. Россия прочно утверждалась в Заволжье и на Урале и неуклонно двигалась в Сибирь. Ослабленные раздорами и экономическими неурядицами правители Ногайской Орды не могли воспрепятствовать формированию нового гегемона Евразии. Тем не менее Ногайская Орда присутствовала в Южном Приуралье вплоть до 1630-х гг., тем самым образуя тут золотоордынско-татарский слой ¹.

С 30-х годов XVIII столетия территория современного Оренбуржья стала активно осваиваться переселенцами из центральных губерний России, в том числе из Казанской. В 1743 г. была основана пограничная крепость Оренбург, ставшая административным центром Оренбургской губернии, учрежденной именным указом императрицы Анны Иоанновны в 1744 г. У истоков основания губернии стояли известные государственные деятели и исследователи той эпохи – В.Н. Татищев, И.К. Кирилов, П.И. Рычков и И.И. Неплюев, ставший первым оренбургским губернатором.

---

¹ Подр.: *Исхаков Д.М.* От средневековых татар к татарам Нового времени. (этнологический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.). С. 16–31, 140–174.

Казанские татары в рассматриваемые районы начали переселяться не ранее 30–40-х гг. XVIII в., причем значительная часть мигрантов была так или иначе связана с правительственной колонизацией. К моменту заселения татарами далеко не на всей этой территории (например, в западных частях Бугурусланского и Бузулукского уездов) имелось более раннее тюркское население. К тому же в юго-восточных районах, локализованных частично на стыке двух зон смешанной подобласти и недалеко от совершенно иной историко-этнографической области (Казахстан и Средняя Азия), встретились миграционные потоки выходцев из среды различных субэтносов волго-уральских татар, испытав и некоторое воздействие населения Казахстана¹. Все эти факторы отразились и на этнокультурном облике, и на особенностях расселения татар.

1. У представителей оренбургской группы слабее выражено влияние башкир. В то же время в нескольких районах имелись «некоторые черты полукочевого хозяйства и быта»², что связано не только с влиянием соседних тюркских народов (башкир, казахов), но и, возможно, с определенными этническими особенностями тех компонентов, которые вошли тут в состав татарского населения.

2. Смешение казанских татар с мишарями, а также их чересполосное расселение могло привести на юго-востоке к выработке новых этнокультурных параметров. Диалектологи такие факты отмечают. Так, камышлинский говор, распространенный на территории Бугурусланского и Бузулукского уездов Самарской губ., выделявшийся как особый говор в составе среднего диалекта татарского языка, имел и определенные особенности, присущие западному диалекту. Взаимовлияние западного и среднего диалектов татарского языка в Оренбуржье отмечает З.Р. Садыкова³.

---

¹ *Исхаков Д.М.* Этнографические группы татар Волго-Уральского региона. Казань, 1993. С. 51.

² *Халиков Н.А., Мухаметшин Ю.Г.* К истории формирования оренбургских татар // Всесоюзная сессия по итогам полевых этнографических и антропологических исследований 1984–1985 гг.: тезисы докладов. Йошкар-Ола, 1986. С. 103.

³ *Садыкова З.Р.* Говоры Оренбургских татар. Казань, 1985. С. 17–18.

3. В связи с тем, что при освоении татарами Оренбуржья и примыкавших к нему территорий, кроме вольной колонизации, была значительной и роль правительственной колонизации, татарскому населению рассматриваемого ареала было присуще деление на множество сословных групп. Кроме традиционного для татар в Среднем Поволжье подразделения на «ясашных» и «служилых», татарское население юго-восточных районов делилось еще на «чемоданных» (ямских) татар, «мещан», «купцов», «казаков», «тептярей», «тархан», «башкир», «мещеряков», «нагайбаков»¹.

4. Управление потоком татар-мигрантов со стороны правительственных органов привело к тому, что расселение татарского населения в юго-восточных районах оказалось довольно дисперсным, хотя и имевшим в некоторых ареалах и определенные «сгущения».

По мнению Д.М. Исхакова, татарское население ареала распространения юго-западного и оренбургского этнокультурного районов следует считать не консолидированной этнографической группой субэтнуса казанских татар. Против консолидационных процессов действовали следующие факторы: относительно позднее заселение юго-восточного ареала; дисперсность расселения; сословная пестрота. В то же время имелись и факторы, действовавшие в направлении усиления внутригруппового сплочения: наличие ареалов компактного расселения татарского населения; активная межпоселенная миграция в пределах сословных групп (например, казаков): регулярные связи между целым рядом селений по характеру деятельности (между «ямскими» татарами); наличие крупных поселений торгового характера (Сеитова Слобода), являвшихся центрами «притяжения» татарского населения значительных территорий. В результате действия указанных противоречивых тенденций, к концу XIX – началу XX в. все же в культуре татар Оренбуржья ряд общих элементов были выработаны, но в целом сохранились как «родство и преемственность... с основными группами татарского этноса», так и

---

¹ См.: Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. С. 15.

внутренняя неоднородность их культуры¹. Об этом же говорит и выделение в ареале юго-западного и оренбургского этнокультурного районов нескольких подрайонов (западного, юго-западного, южного). Причем часть территории тептярско-башкирского района сомкнулась с частью территории юго-западного смешанного района (центрально-приуральский подрайон). При языковой характеристике татарского населения Оренбуржья видим такую же картину. З.Р. Садыкова пишет, что здесь «довольно устойчиво» сохраняются «основные черты «материнских» диалектов и говоров... не образовался единый говор, не завершилась нивелировка говоров даже соседних населенных пунктов»².

Тут были распространены абдуллинский (Бугурусланский и Бузулукский уезды Самарской губ.), каргалинский (Оренбургский и Орский уезды Оренбургской губ.) и смешанный (каргалинско-абдуллинский – в районе стыка двух говоров) говоры среднего диалекта татарского языка. Абдуллинский говор характерен и для тептярско-башкирского населения данного ареала.

Юго-восточную группу в целом описывать довольно трудно. Поэтому мы пойдем по пути характеристики наиболее крупных составных частей этой группы. К ним можно отнести *татар-казаков, сеитовских татар и «ямских» татар*³.

Формирование *оренбургских казаков* было связано с основанием в 30–40-х гг. XVIII в. Оренбургской военной линии (главным образом по реке Уралу, реке Самаре и реке Сакмаре). Оренбургское казачье войско было организовано из казаков и служилых людей разного рода, отчасти и ясачного населения, приписанных к городам Уфе, Самаре и прилегающих к ним крепостей. С самого начала формирования группы оренбургских казаков в их состав вошло и татарское население.

Рассмотрим формирование татар-казаков Оренбургского казачьего войска подробнее. П.И. Рычков сообщает, что недалеко от пригорода Алексеевска «имеется Татарская слобода, называе-

---

¹ Халиков Н.А., Мухаметшин Ю.Г. К истории формирования оренбургских татар. С. 103.

² Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. С. 16.

³ Исхаков Д.М. Этнографические группы татар Волго-Уральского региона. С. 54.

мая Мочинская...Татара... все служат казачью службу обще с нынешними Самарскими и Алексеевскими казаками»¹. Эти казаки относились к ставропольской дистанции и находились довольно далеко от основной группы оренбургских казаков. Кроме того, по Самарской дистанции (тоже в некотором отдалении от оренбургских казаков) татары-казаки числились еще при крепостях Борской и, возможно, Бузулукской (основаны в 1737 г.). В глубине Уфимского уезда жили крещеные казаки-нагайбаки.

Довольно много татар-казаков обосновалось и вдоль р. Урал. Наряду с русскими они отмечаются в крепостях Озерной (основана в 1736 г.) и Красногорской (основана в 1741 г.). По данным И. Фалька (сведения за 1760-е гг.), татары-казаки жили еще в крепостях Пречистинской (основана в 1743 г.) и Орской (основана в 1742 г.). Основанный в 1742 г. редут Никольский также имел татарское население. В 1770-х гг. – начале 1780-х гг. к Оренбургскому казачьему войску была причислена и часть татарского населения Сеитовой слободы. По V ревизии (1795 г.) в окрестностях г. Оренбурга числилось много селений, жители которых – татары, являлись казаками (полностью или частично). Это следующие населенные пункты: Сеитова слобода; д.Зубочистенская (при креп. Татищенской); Нижеозерная крепость, слобода Чеснокова (при этой крепости); деревни Верхние и Нижние Чебенки; крепость Орская; крепость Ильинская; редут Никольский; станция Гирьяльская при крепости Красногорская; сельцо Чанышево; д. Ново-Умерово; д. Аблязово (жители – служилые «мещеряки») (135). Татары деревень Верхние и Нижние Чебенки были из сеитовских татар и татар Вятской губернии; деревни основаны в конце XVIII в. Чесноковская слобода была основана в 1800 г. сеитовскими татарами. В 1819 г. из этой же слободы татары были переселены в редуты Гирьяльский и Никольский. Туда же (в 1819 г.) переселились жители д. Ново-Умерово. В 1800 г. к казакам была причислена часть татар д. Абдуллово, в 1799 г. – татары д. Нижнее Ибраево Оренбургского уезда. Очевидно, они были из сеитовских татар. В 1824 г. в Алабайтальский отряд

¹ Цит. по: *Исхаков Д.М.* Этнографические группы татар Волго-Уральского региона. С. 54.

переселились татары-казаки из Гирьяльской и Никольской станиц. Вообще, в конце XVIII – первой трети XIX в. внутри всех населенных пунктов татар-казачьих войск происходила интенсивная межпоселенная миграция, в результате которой произошла внутренняя консолидация татар-казачьих войск.

Еще одной составной частью оренбургских казаков являлись «кундровские» и «солтанаульские» татары (ногайцы), которые были переведены из Казанской губернии на территорию Оренбургской около 1745 г. Переселенцы были поселены около редута Желтого отдельной Кундравинской слободой (1745 г.), а в 1768 г. в Воздвиженской крепости и в Никольском редуте. Эти ногайцы сильно перемешались с средневожско-приуральскими татарами и уже в XIX в. не отличались от остальных татар-казачьих войск. Речь их в целом не отличается от говора остальных татар-казачьих войск.

В конце XVIII – первой трети XIX в. группа оренбургских татар-казачьих войск в основном сформировалась. Однако в 40-х гг. XIX в. начался следующий этап истории этой группы, связанный с проведением Оренбургской пограничной линии по новым границам и получением Оренбургским казачьим войском сплошной территории. При этом в состав оренбургских казаков были включены крестьяне прилинейных уездов (Оренбургского, Челябинского и Троицкого). В итоге в составе оренбургских казаков оказалось татарское население еще ряда селений. В 1843 г. в Зауралье, частично и на территорию Оренбургского уезда, были переселены и нагайбаки. В Оренбургском уезде они были расселены в станицах Ильинской, Неженской, Гирьяльской и Алабайтальской. Последние отпали в мусульманство и оказались в общем составе казаков-мусульман.

Таким образом, основное ядро оренбургских казаков-татар сформировалось в 30–90-х гг. XVIII в. преимущественно за счет казанских татар. Одним из этнических компонентов татар-казачьих войск стали ногайцы. В 40-х гг. XIX в. в состав оренбургских татар-казачьих войск влились новые группы (из мишарей, ичкинских татар и тептярей), которые, однако, с остальными татарами-казачьими полностью так и не слились.

Второй крупной составной частью татар юго-восточной группы являются *сеитовские татары* – население основанной в 1745 г. Сеитовской (Каргалинской) слободы. Безусловно, население Сеитовской слободы должно быть отнесено к казанским татарам: при основании Сеитовой слободы там поселились выходцы из центральной (82%) и чепецкой (18%) этнографических групп (в основном из района Заказанья). В конце XVIII в. в слободе отмечена незначительная группа касимовских татар. Кроме того, с середины XVIII в. в Сеитовой слободе поселялись «бухарцы», «хивинцы», «персы», «кашгарцы», «турки», правда, крайне малочисленные, но частично навсегда оставшиеся среди татар (в конце XVIII в. их насчитывалось 61 чел. мужского пола, но жены у многих были татарками). Отдельные случаи поселения в конце XVIII в. мишарей среди сеитовских татар также имели место, однако абсолютное большинство сеитовских татар были выходцами из среды субэтноса казанских татар.

Жители Сеитовой слободы в первое время после основания относились к сословиям «купцов» и «мещан» (так называемые «торговые татары»). Однако в дальнейшем часть населения слободы (менее состоятельные жители) попали в сословие «крестьян». В 1788 г. татары Сеитовой слободы «из крестьян, мещан и купцов» были причислены (всего 2674 чел.) к «иррегулярным войскам» (указ сената об этом последовал в 1792 г.).

Сеитовские татары принимали активное участие в освоении юго-восточных районов. Кроме того, сеитовские татары расселялись и севернее – на территории Уфимской губернии. Так, по материалам конца XVIII в. сеитовские татары отмечены в 4-х самых южных селениях Стерлитамакского уезда Уфимской губернии: Сухом Изяке, Арсланово, Зириклях и Зяк-Ишметеве (160). Во второй половине XIX в. последнее селение относилось к Бурзянской волости Оренбургского уезда, а остальные – к Покровской волости Стерлитамакского уезда. Тогда же в ревизских материалах указывается на проживание сеитовских татар в деревнях Балыклы, Денискино, Атачево и Стерлибаш того же уезда. Еще две деревни – Яширган и Айдаралино (Белебеевский уезд, Артюховская волость) были также основаны сеитовскими татарами. Все эти населенные пункты близко примыкали к

другим татарским селениям Оренбургского уезда Оренбургской губернии. Поэтому район проживания сеитовских татар в южной окраине Уфимской губернии в этнокультурном отношении сближается с татарским населением Оренбургского уезда.

Роль сеитовских татар в формировании юго-восточной группы была весьма значительной. Именно эта роль была констатирована диалектологами, назвавшими один из основных татарских говоров Оренбуржья каргалинским. Фактически сеитовские татары и стали своеобразным ядром, вокруг которого сформировалась основная часть юго-восточной группы – оренбургские татары.

Третьим элементом татар юго-восточной группы были *«чешмоданные (ямские) татары»*. Еще в 1743 г. правительством было предложено заселить «иноверцами» из Уфимского уезда дорогу от Оренбурга до Казани (до Кичуевского фельшанца) с тем, чтобы они содержали «почтовой дороги почтовых лошадей». В 1749 г. этим «иноверцам» были уже обмежеваны земли по Ново-Московской дороге. Селения их находились на расстоянии от 20 до 40 верст (т.е. на расстоянии дневного перегона). Почтовую «гоньбу» это население исправляло «безденежно», за что было освобождено от «рекрутских поборов». Татары-ямщики, по данным на начало XIX в., населяли 5 селений в Оренбургском, 5 – в Бугурусланском и 4 – в Бугульминском уездах. Это следующие селения: Биккулово, Дюсметево, Мустафино, Сарманово, Юзеево – в Оренбургском уезде; Наурузово, Кутлумбетово, Якупово, Тирес-Усманово, Шалты – в Бугульминском уезде; Альметеве, Карабаш, Дымская и Кандыз Татарский – в Бугульминском уезде. Перечисленные деревни были «чисто» ямщиками. На самом деле «ямские татары» были расселены гораздо шире. Так, в Бугульминском уезде в конце XVIII в. они, кроме отмеченных, имелись еще в 12 селениях, а в Бугурусланском уезде – в 4-х. Необходимо специально подчеркнуть, что именно «ямские татары», населявшие главным образом западную половину Бугульминского уезда, обеспечили этнокультурную связь части татарского населения этого уезда с татарами Оренбуржья. Фактически абдуллинский говор тянется полосой вдоль Ново-Московской дороги (мы уже указывали на близость к нему и камышлинского говора).

«Ямские» татары в своей основе состояли из казанских татар. Об этом говорят многочисленные исторические материалы XVIII–XIX вв. Так, З.Р. Садыкова приводит ряд данных, показывающих, что населенные пункты Ст. Якупово, Ст. Аширово, Ст. Кутлумбетово, Наурузово были заселены казанскими татарами с некоторым включением мишарей; деревни Оренбургского уезда – Дюсметево, Юзеево, Биккулово, Мустафино, Сарманаво – были заселены казанскими татарами. Следует только заметить, что ко времени переселения на Ново-Московскую дорогу многие татары уже жили в Уфимском уезде – очевидно, на территории будущего Бугульминского уезда – в качестве «тептярей», «ясачных» и «служилых» татар. Вдоль этой дороги и были поселены те «иноверцы», которые были «найжены... подлежащими к высылке на прежние жилища..., которые сами просили, чтобы на той дороге поселить». Связь их с территорией Бугульминского уезда доказывается тем, что в 1757 г. они состояли «под ведомством бывшей Бугульминской земской конторы в Надыровской волости...». Кроме того, «ямские» татары весьма часто жили рядом или в смешанных селениях с тептярями. В документе начала XIX в. про последних сказано: «...а протчие на той же дороге поселенные и в подушном окладе положенные русские и из иноверцев в тептярском окладе от содержания той почты были уволены». Видимо, часть «ямских» татар с течением времени опять перешла в сословие тептярей.

Таким образом, группа татар юго-восточных районов сформировалась главным образом в XVIII в. Основную роль при этом сыграли казанские татары, но также нельзя отрицать определенные включения мишарей и касимовских татар. Еще одним компонентом оренбургских татар (главным образом, среди казаков) стали ногайцы. Незначительные включения имелись из среды тюркского населения Средней Азии и Казахстана.

В начале XX в. Оренбургская губерния – это один из центров развития татарской культуры и духовного (мусульманского) и светского образования. В 1912–1913 гг. в Оренбургской губернии насчитывалось 367 мектебов и медресе. Из зданий общественного назначения выделялись мечети. В 1851 г. на запрос Казанской врачебной управы «о доставлении сведений, сколько

имеется мечетей...» из Оренбургского Духовного Магометанского Собрания были высланы следующие данные: «...в означенной губернии Оренбургской – 1576...»¹.

В 1907 г. в Оренбурге была создана профессиональная татарская театральная труппа под руководством И.Б. Кудашева-Ашказарского. С Оренбуржьем тесно связаны многие замечательные имена. Ахмет Хусаинов – выходец из Татарской Каргалы, купец I гильдии, меценат; на его средства было построено и открыто в 1889 г. одно из крупнейших учебных заведений в Оренбуржье и на Южном Урале – медресе «Хусаиния». Риза Фахретдинов – директор медресе «Хусаиния», богослов, ученый-историк, опубликовавший более сотни книг. Поэты, писатели Сагит Рамиев, Шариф Камал и многие, многие др. Всему миру известен Муса Джалиль – поэт, Герой Советского Союза.

В начале XX в. Оренбург стал также одним из крупнейших центров формирования национальной журналистики, публицистической мысли, книгоиздательской деятельности. В 1906–1917 гг. здесь работали 3 из 13 татарских типографий в стране («Вақыт», «Дин ва магишат», «Каримова, Хусаинова и Ко»), издавались газеты «Вақыт» и «Урал», журналы «Дин ва магишат», «Кармак», «Карчыга», «Магариф», «Мугаллим», «Чикертке», «Чукеч», «Шура», «Яз».

Развернувшийся в постсоветский период процесс возрождения национальных культур и языков затронул и татар Оренбургской области. Здесь действуют шесть татарских национально-культурных автономий и объединений области; работает более 140 татарских народных театров, вокальных и фольклорных ансамблей. Функционирует татарский драматический театр им. Мирхайдара Файзи и библиотека им. Хусаина Ямашева. Администрация области является соучредителем областной татарской газеты «Яна Вақыт». Открыт общественный институт народов Оренбуржья им. Мусы Джалиля.

---

¹ Цит. по: *Муртазина Р.* Татары Оренбуржья: история и современность // Татарские новости. 2004. № 6–7 (119–120). http://tatarica.narod.ru/archive/2004/08/106_04.08.11-1.htm

СӨЙЛИ ИКӘН ТАШЛАР ДА

Марсель Әхмәтҗанов

Эпитафик язмалар, ягъни кабер ташларына язылган хәбәрләр татар халкы тарихы өчен зур кыйммәткә ия. Алар бу жирдә безнең физик һәм рухи яшәвебезнең документлары. Аларга карап татар кешесенең мәдәниятен, динен, дөньяга карашын, нәселен, кем варисы булуын һәм аннан калган варисларны белә алабыз.

Оренбург төбәге тарихи ташбилгеләргә аеруча бай. Кабер ташлары өчен иң яхшы сыйфатлы материал Оренбург шәһәре янындагы Татар Каргалысы авылыннан ерак булмаган Йыланчык (Грибинини) тавыннан алынганга күрәдер дә, биредә (бигрәк тә, Каргалыда) ташбилгеләр эшләрүче осталар аз булмаган. Болардан без Ибраһим Мөхәммәд-Түләк углы Орынбуржының XVIII йөз урталарыннан калган эшләрән күрсәтә алабыз. Шулай ук Каргалыда Исхак бине Гафделкәрим, Хәйрулла Каргалый, Гыймадулла, Сакмар шәһәрәннән Гали Гафдрахман улы кебек осталар яшәгәнлеге билгеле. Каргалыда XIX гасырда моннан тыш та таш кисеп язучы осталар күп булгандыр, киләчәктә алар да ачыкланыр әле. XX гасырда да кабер ташлары язучы осталарның күп булуы шик тудырмый, чөнки Каргалыда гасыр башында сыйфатлы эшләнгән һәм язылган йөзлөгән ташбилгеләр хәзергәчә сакланганнар.

Оренбург төбәген, нигездә, XVIII йөзнең икенче яртысында гына колониаль үзләштерү башлана. Ул дәвердә бу яктагы татар мәдәниятенә Казан, Касыйм якларындагы кебек көчле йогынты, басым булмаган. Шунлыктан бу төбәктә татар ка-

бер ташлары сәнгате иркен үсеп китә алган. Ул ташбилгеләр Оренбург төбәгендә XX йөзнең беренче яртысында да әле матур, затлы күренәләр иде. Ул затлылыкның үзәге дип, әлбәттә, үзенә таш кисеп ясау сәнгате осталары булган Каргалыны әйтә алабыз. Башка бер халыкта да таш билгеләрне сәнгать дәрәжәсенә күтәрүчеләр юк.

Оренбург шәһәре һәм татарның XVIII–XIX гасырларда зур мәдәни үзәге булган Каргалы бистәсе галимнәребезне күптән тарихи яктан кызыксындырып килгән урын. Белүебезчә, бирегә XIX гасыр ахырында Оренбургка нигез салучыларның каберләрен табу нияте белән беренчеләрдән булып күренекле татар галиме Ризәддин бине Фәхрәтдин килеп киткән. Ул анда Каргалыда күмелгән Габделкәрим Балтай улы каберен дә өйрәнгән¹. Ләкин галимнең Габделкәрим турындагы язмаларында ялгышлыklar күренә. Ул ташбилгедәге текстны хата белән укыган. Моңы без укыган текст белән чагыштырып карарга мөмкин².

Соңыннан Каргалы зираты ташбилгеләре белән Оренбургтан Мәдинә Рәхимкулова, Рәшит Искәндәров, Миркасыйм Госманов, Лерон Хәмидуллин һ.б. килеп танышып киткәннәр, алар, нигездә, Каргалыда Сәгыйд Хәялин кабер ташын эзләгәннәр. Берән-сәрән ташларны карап, алар турында галимнәрнең материаллары чыккалады, ләкин аларны масштаблы итеп өйрәнүче булмады. Дөрөс, минем андагы укыган текстларны күчәрәп алып, үз китапларына шыпырт кына бастырып чыгаручыларны дә берәз искә алып китү мөмкин. Тик гарәп язуының аеруча катлаулыларына фән кешесенә керүе лязем.

Без 2004–2006 елларның жәйләрендә Оренбург якларына барып, жирле химаячеләр Рәшит һәм Әнвәр Искәндәровлар ярдәме белән, каланың һәм Каргалы, Сакмар, Чебенле авылларының зиратларын өйрәнәп йөрдек, бик күп материал һәм фоторәсемнәр алып кайттык. Шулар арасынан, Каргалыдагы иң катлаулы

---

¹ *Ризәддин бине Фәхрәддин*. Асар. Беренче том. Казан: Рухият, 2006. Б. 43.

² *Әхмәтҗанов М.* Ташбилгеләргә язылган татар әдәбияты үрнәкләре. Казан, 2011. Б. 50–51.

текст булган Хәдижә бикә дөрбәсендәге эпитафик текстны матбугатка чыгардык¹. Күпчелек ташбилгеләрнең текстлары гарәп графикасында язылган. Без аларны укып шул ук графикада күчереп тә алдык. Әмма, ата-бабалары турындагы мәгълүматны күбрәк кеше укый алсын иде дигән өмет белән, киң катлам укучыларга гарәп графикасыннан күчереп, татарчалаштырып, аңлатмалар һәм искәrmәләр белән бирергә булдык.

Оренбург өлкәсе Сакмар төбәге Татар Каргалысы авылы зиратлары

1. Беренче зират

Каргалыдагы иң зур иске зират Оренбургтан килгәндә юлның уң ягында кала. Аның бер очыннан икенче очына кадәр чыгу өчен генә 40 минутлап вакыт кирәк. Аркылысын үтү өчен 20 минутлап вакыт уза. Зират Каргалы ягыннан биек, ташлардан салынган стена белән әйләндереп алынган, Оренбург ягыннан һәм кыр ягыннан стенаның биеклегә 70–80 см чамасы. Ике зиратта безнең тарафтан 27 ташбилгә укылды.

1. «*Мәрхүмә
Гайшә Сираҗетдин
хәлиләсе Мөхәммәдшәриф
кызы вафат 1919
60 йәшендә*»

Искәrmә: Прак известь таштан эшләнгән. Язмалар калкытып язылган. Түбәсендә «жан кошы» өчен су жыела торган кечкенә чокыр эшләнгән. Язмалар гарәп язуының татар тәгъликъ ысулында төшерелгәннәр.

¹ Әхмәтҗанов М. Татар Каргалысы (Сәгыйдъ Бистәсе) дөрбәләре // Татарская археология. 2006. № 3–4. Б. 213–227.

2. «Әл-мәрхүмә-и әл-мәгъфурә-и
Биби-Газизә бинте мелла
Габдерәшиид Хан Кирмани
Нур Аллаһу тәғәля-и мәркадә
1850 сәнә майда»

Искәрмә: ак известь таштан эшләнгән. Ташбилгенең түбәсендә «жан кошы» өчен эшләнгән су чокыры бар. Үлчәмнәре: 3×7×12 см (тирәнлеге 3 см). Язмалар гарәп язуының татар тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 15×31×105 см. Мәрхүмнең чыгышы Касыйм шәһәрнән икәнлеге күрсәтелә.

3. «Мәрхүмә
Мәръям
Бану
Ахмитова
1892 –
1923.IV»

Искәрмә: ак известь таш, кирилл әлифендә, уеп язылган, су чокыры юк. Ташбилгенең үлчәмнәре: 12×31×85 см.

4. «Мәрхүмә
Маһи Йахъя
кызы Галийева
вафат 1920 нче сәнә
9 нчы ийүлдә
55 яшендә
Гыймадулла сәнгате»

Искәрмә: ак известь таштан эшләнгән. Язмалар уеп, тәгъликъ ысулында язылган. «Жан кошы» өчен су чокыры юк. Ташбилгенең үлчәмнәре: 15×35×85 см.

5. «Әр-ражи гафур
ал-бари Мөхәммәдсадык
Мөхәммәдрәхим углы вафат 43 йәшндә
1852 [йылда] мартның
12 нче йәүмендә»

Искәрмә: ташбилге известь таштан эшләнгән, язмалары калкытып, тәгъликъ ысулында язылган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 13×27,5×137 см. Аның түбәсендә «жан кошы» өчен су жыелу чокыры ясалган, тирәнлеге 2 см, диаметры (чөнки чокыр түгәрәк рәвешендә) 10 см.

6. «Әл-мәрхүм әл-мәгъфур
Нигъмәтулла Габид
улла углы 50
йәшндә вафат
яздырды углы
1814
4 нче сәнә»

Искәрмә: ташбилге ак известьтән кисеп эшләнгән. Язмалар тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 14×27×85 см.

7. «Нур Аллай әл-мәркаде
мәрхүм
Хисаметдин
Шәрәфетдин
углы
Корманайыф.

Ташбилгенең уң янында:

*Риҗам улдур сиңа и бер дога
кыйл*

Ташбилгенең сул янында:

*Килүрсең кабримә зинһар дога
кыйл!»*

Искәрмә: ташбилге ак известь таштан кисеп эшлэнгән. Язмалар тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры бар, аның диаметры (түгәрәк) 8,5 см, тирәнлеге – 3 см. Ташбилгенең үлчәмнәре: 17,5×37×120 см.

8. «Әл-мәрхүм әл-мәгъфур
Рәхмәтулла Госман углы
вафат итди 68 йәшендә
1857 сәнә нуйәбердә
рухына Фатиха»

Искәрмә: ташбилге ак известь таштан кисеп эшлэнгән. Язмалар тәгъликъ ысулында, кабартып язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен ясалган су чокыры бар. Ташбилгенең үлчәмнәре: 15×34×120 см.

9. «Мулла Әлмөхәммәд бине
Габдулла әл-Кирмани
1855
дәлүнең 9»

Искәрмә: ташбилге ак известь таштан кисеп эшлэнгән. Тексты тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры юк. Ташбилге 16×33,5×100 см зурлыкта. Мәрхүмнең ватаны Касыйм шәһәре булган.

10. *«Эл-мэрхүм эл-мэгъфур
дамелла Йосыфшаһ
бине Гарәбшаһ
1802 сәнә»*

Искәрмә: ташбилге ак известь таштан кисеп эшлэнгән. Эпитафик текст тэгъликъ ысулында уеп язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалмаган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 17×35×70 см.

11. *«... фи ...
Мәхмүд бине Тимерхан
Кирмани 1215 сәнә»*

Искәрмә: Текст ташбилгегә уеп язылган. Язмалар уеп тэгъликъ ысулында теркәлгәннәр. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалмаган. Мәрхүмнең үлгән вақыты һижри ел белән күрсәтелгән. Милади белән караганда бу дата 1800/1801 елларга туры килә. Ташбилгенең үлчәмнәре: 15×32×115 см. Мәрхүмнең ватаны Касыйм шәһәре булган.

12. *«Көлли нәфсин даикатен эл-мәвет
Биби-Һәдийә
Биби-Гашиә
кызы
Һибәтулла
Дәүләтйаров
халали вафат
1921 сәнә
ийүл 15-е
55 йәшендә»*

Ташбилгенең ике янында түбәндәге шигъри юллар ките-
релгән:

1. *Күб гомер бирмәк иде тол әмәл
Көтмәгәндә килде житди бу әжәл.*
2. *Үтди дәүрән, кичди сәйран бәни күр.
Бәни күр дә, гүр йарагын син дә күр!*

Искәрмә: ташбилге ак известь таштан кисеп эшлэнгән. Очы зур гөмбәз рәвешендә ясалган, гөмбәз өстендә «жан кошы» өчен су чокыры бар. Ташбилгенең үлчәмнәре 35×35×165 см зурлыкта. Язмалар тәгъликъ ысулында калкытып ясалганнар.

13. *«Көллі нәфсин даикател әл-мәвет
Сөм¹ алинә торжигун
имам-мөдәррис дамелла
Әбелмәһжан мелла Гыйсмәтулла
әл-Котлымәти тәвәләде
вә әл-Кышкар тәгълимә-и
вә әл-Нөгәри сөм әл-Каргалый
тусна вә тәдрисә
68 йәшендә*

(ташбилгенең икенче ягында)

*Кятиб Хәйрулла
сәнә-и һижрийә
мөбарәкә 1330
рамазан 18
синтәбер 8»*

Искәрмә: ташбилге ак известь таштан кисеп эшлэнгән, алгы ягындагы төп текст тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Арткы стөнасына текст уеп язылган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 21,5×34×144 см. Һижри 1330 ел, милади 1911 елга туры килә.

14. *«Көллі нәфсин даикател әл-мәвәт
әл-мәтүфийә
Биби-Мөкәррәмә
Хәким бай карый кызы,
Имам Харис әл-Хәйдәри*

¹ Сөм – үлеме

*Әһлийәсе 33
йәшендә 1911 сәнә
23 нче гыйнварда.
(арткы стенасында)
әл-мәрхүмин»*

Искәрмә: ташбилге ак известь таштан кисеп эшләнгән. Язмалар тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Арткы стенасына уеп язылган. Ташбилгенең түбәсендә «жан кошы» өчен су жыела торган чокыр ясалган, һәйкәлнең үлчәмнәре: 19×32×132 см. Стилиенә караганда, аны Хәйрулла Каргалый останың эше дип бәяләргә мөмкин.

*15. «Һәза әл-мәзар кол, әлмогыйзар
Мәркадә әл-фазыйл
әл-хәзир агънибә
дамелла Әхмәди
әш-шәһир балгыйлем
вә әл хөкем рухыйн
Әл-тәдбир лә мисле
вәляде әл-мәрхүм
лә фәна була назыйр*

(арткы стенасындагы язма)

*дамелла Нигъмәтулла
вә әлках әл-назыр
Нурулла Тәгалә-и
мәркаде һимә
вә жәгәль әл-жәннәт*

(Ташбилгенең бер янындагы язма)

*Илле алты йыл гомер сәрди, гүзәл
Гыйш әйләди.
Жан, мал, тән дин йулына әсмарләди»*

Искәрмә: ташбилге ак известь таштан кисеп эшләнгән. Язмалары кабартып, тәгъликъ ысулында башкарылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су жыелу чокыры ясалган. Һәйкәлнең үлчәмнәре: 29×32×180 см. Ташбилге Хәйрулла Каргалый эшлэгән стильгә нык охшый.

16. «1187

*Хәмәл борожында Бикчәнтәй
Мөхәммәдкол углы кәнд фәрзәндләре
Искәндәр вә Әбүбәкер бер көн
вә бер сәгат эчәндә фәнадин
бакайя рихләт кыйлдылар.
Өмид улдыр догада...»*

Искәрмә: вакыйгада 1773 елның март аенда Татар Каргалысында яшәп яткан Казан артындагы Түбән Оры авылыннан булган ике сәүдәгәр баласының Пугачевчылар тарафыннан жәзалап үтерелү вакыйгасы чагыла. Ташбилгедә «жан кошы» өчен су чокры бар. Тирәнлегә – 2 см, диаметры – 10 см. Ташбилгенең үлчәмнәре: 19×43,7×140 см. Ташбилгене Каргалының атаклы ташкисү сәнгате остасы Габделкәрим бине Исхак язган.

2. Икенче зират

17. «Әл-мәрхүм, әл-мәгъфур
хәзрәте ишан
Җибәтулла бине
Сәйедбаттал дарел
бакайя рихләт
әйләде 1867 йылында
маһи шәүвәл 4ндә.
1283 тә

(ташның икенче ягында)

әл-мәгъфур әл-мәрхүм»

Искәрмә: ташбилгә яхшы известь плитәдән эшләнгән. Язмалар калкытып тәгълик ысулында башкарылган. Бу кабер ташы атаклы суфый шагыйрь Җибәтулла Салихов кабере өстенә куелган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 15×30×135 см.

18. «Әл-мәрхүмә, әл-мәгъфүрә

.....

*Биби Мәхтүмә
вафат җәмади әл-әвәл
әвәлендә 1283 дә
53 йәшендә
сәнә 1866 нчы
ишан хәләләсе»*

Искәрмә: Һибәтулла Салихов ташбилгесенәң артында аның хатынының вафат тарихы да язылган. Язмалар калкытып тәгъликъ ысулында башкарылган. Ташбилгенәң сакланышы бик яхшы. Үлчәме: 15×30×135 см.

Ташбилгенәң түбәсендә «жан кошы» килү очрагына тәгаенләнгән су чокыры да эшләнгән. Аның тирәнлегә – 3 см, диаметры – 9 см зурлыкта.

19. «Тажәтдин бине мулла Габделнәфигъ

*Нур Аллаһ Тәгалә-и
Мәркад һа...
1801»*

Искәрмә: ташбилгә кабырчык токымнан ясалган. Текст тәгъликъ ысулында кабартып язылган. Ташбилгенәң очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалмаган. Ташбилгенәң үлчәмнәре: 14,5×32,5×100 см.

20. «Әл мәгъфүрәт әл мәрхүмәтә
Мәгълифә Илек кызы вафат улды»

Искәрмә: ташбилгә кабырчык токымнан ясалган. Ташбилгенәң очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалмаган. Ташбилгенәң үлчәмнәре: 15×33×60 см.

21. «Әл-әхлак әл-бакый
мәрхүм Хәлил бине Жәммәт
Нур Аллаһ тәгалә-и
йөз йәшендә 1845 сәнәдә
кавәснең 15 ндә»

Искәрмә: ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Язмалар тәгъликъ ысулында кабартып язылганнар. Ташбилгенең үлчәмнәре: 12×34×100 см.

22. *«Габдессалам бине Йосыф»*

Искәрмә: ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Язмалар тәгъликъ ысулында уеп язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалмаган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 17×39×70 см.

23. *«Газә мәркадел шәйех мулла
Габделнәфигъ бине
мулла Габдулла әл-Каргалый
Нур Аллаһ тәгалә-и*

.....

*Тарих минг дә йөздә сиксән ту-
кызынчы йылда шәүвәл айының
1 нче көнендә дар фанадин дар бакайа
нәкылъ итди, илли йитинчи йәшендә
рәхим Аллаһ галәйһә рәхмәтә
вә сәгатә»*

Искәрмә: ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Текст тәгъликъ ысулында кабартып язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 17×52×154 см.

24. *«Әбүләйес Әбүлфәйез
углының хәләле
Шәмсекамал
1912 нче сәнә нуйәбер 20 сәндә
85 йәшендә
Айа ихвандин кардәш
Айа вәляде фәрзәндән
гарибнең рухына
Аллаһ уқуб багышлаң
Коръән!»*

Искәрмә: ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Текст тәгъликъ ысулында калкытып һәм уеп язылган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 23×33×97 см.

Бу ташбилге XVIII гасырда яшэгән шагыйрь Габдессәламнең улы Әбүлфәйезнең килене булып торган затныкы икәне аңлашыла.

*25. «Мөхәммәдсадык Габделжәлил
углы вафат 75 яшендә 3 нче апрель
1902 нче сәнә
И карендашлар килүбән
бәни күр
бәни күрүб гүр йарагын
сез дә күр»*

Искәрмә: ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Язмалар тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокры ясалган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 24×36,5×145 см.

*26. «Гатаулла Таҗсетдин углы
Сәйеджәгъфәроф 50 йәшендә
1899 йыл
И кардәшләр кәлиб бәни күр
бәни күрүб гүр йарагын син дә күр»*

Искәрмә: ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Текст тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокры ясалган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 13×39×105 см.

*27. «Мәркаде мәрхүм Әхмәд ибне Габ-
дерәшид әл-мәрхүм 38 йәшендә
вафат улды, дәлү борожсында, миладийә...
Килеб кабремә зийәрәт идән ихван
Кыйла рухыма бер Фатиха, Ихсан»*

Искәрмә: ташбилге Татар Каргалысы авылы янында, Сакмар елгасының сул як ярынан берәз күтәрелгәч Моратавыз ярларынан өстәрәк егылып ята. Ак известь таштан ясалган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 12×30×80 см зурлыкта, сынган. Язманың бер өлеше ватылып югалган.

3. Татар Каргалысындагы өченче зират

Дүнә зираты

*(Материаллар 2005 елның
16 июль көннәрендә өйрәнелде).*

Каргалыдагы татарларның казаклы төркемнәре 1870 еллардагы урыс-төрөк сугышында катнашып кайткач Каргалы елгасының икенче ягында аерым бер бистә булып яши башлыйлар. Алар шул Дунай буйларында дан алып кайткач, торган бистәләрен дә истәлеккә Дунай (Дүнә) ягы дип атап йөргәннәр. Дүнә ягы зураеп, аның үзенең зираты да үсеп киткән. Әлеге зиратны 2005 елда беркадәр өйрәнәп аның материалларын да бу китапка кертүне кирәк дип саныйбыз. Дүнә зираты да бик зур мәйдан биләп тора, анда тарихыбыз өчен кирәкле сәхифәләр саклана. Биредә без 13 ташбилгене укып тасвирладык.

1. *«Мәрхүмә Аюпова Рашида Гибадулла кызы, туган 1935 ел, вафат 21 апрель 2004 ел. Алланы(ң) рәхмәтен дә булсын»*

Искәрмә: коеп ясалган ак таш. Үлчәмнәре: 13×29,5×140 см. «Жан кошы» өчен ясалган чокыр бар.

2. *«Мәрхүм Аюпов Марат Фавис улы, туган 4 декабрь 1962 ел, вафат 15 июнь 2001 ел. Алланы[ң] рәхмәтендә булсын»*

Искәрмә: койган ак таш, үлчәмнәре: 13,5×30×140 см, «жан кошы» хәтирәсе булган чокыры бар.

3. Ташбилгеләр куймыйча баш казыклары утыртылган каберләр дә күп бу зиратта. Металл, арматурадан ясалып булган чардуганнар да күп күренә. Беренче зиратта чардуганнар күрмәгән идем. Чардуганнарның монда эченә керү өчен капкалары да бар. Биеклекләре – 135–140 см, иңе – 210 см, бие – 260 см. Чардуганнарның почмак багана башларына шарлар утыртылган. Чардуганнар, нигездә, көмеш, кара, зәңгәр, яшел төсләргә буялганнар. Инде ташландык хәлдәге, күгәрәп беткән чардуганнарны да күрергә туры килде. Мәсәлән:

«Рафиков Мухаммади Магдиевич. 1906–1979» – шундыйларның берсе.

4. Агач рәшәткәдән эшләнгән, зәңгәр төскә буялган бер чардуган. (Зиратта башка агач чардуганнар күренми, бары калын тактадан эшләнгән баш казыклары шактый күзгә ташлана). Чардуганның үлчәме: 70×155×263 см.

Зиратта ташлары тузган булса, алар янына яңаны эшләтеп кую кебек уңай күренешләр дә бар.

Ташбилгенең башында – тимпанда ярымай силуэты да бу Дүнә зиратында таралган икән. Анда язылган текст:

*«Мәрхүм Мухамедъяров Абдурашит Юсуп улы
Туган 1918 ел 30 март
вафат 1993 ел 28 май
Алла рәхмәтендә булсын»*

Искәрмә: ташбилгенең үлчәмнәре: 13,5×30×140 см. Ташбилгедә «жан кошы» хөрмәтенә кечкенә су чокыры да ясалган.

5. Агач тактадан куелган баш казыгы.

Өске очында ярымай силуэты ясалган. Текст: *«Мухамедъяров Наил Семен углы туган 19... 22/VII; вафат 2005 03/V»*

Искәрмә: үлчәмнәре: 4,5×29×117 см. Тактада чәчәк сурәте мотивы бар.

6. *«Мәрхүм Исәнҗан Кинҗебай углы
Биреш, вафат 1910+6 йылда мизанда 26 йәшендә»*

Искәрмә: ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Текст тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалган. Үлчәме: 13×33×100 см.

Баш казыгы куелган кабер. Казыкның очы гөмбәз силуэтына ошатып эшләнгән. Баш казыклары күплеге күзгә ташлана, Өстерхан зиратларына охшашлык арта. Каберләр өстенә, баш һәм аяк очларына да баш казыклары утырту бу зиратта күп чагыла. Каргалының беренче зиратында мондый күренешләр юк.

7. *«Мәрхүм Шәрәфетдин бине Шәмседдин
Туктамышев, вафат 51 йәшендә
2 июльдә 1917 елдан»*

И с к э р м э : язмалар йөзлектә калкытып, тәгъликъ ысулында, ян якларында уеп язылганнар. «Жан кошы»на су чокыры эшлэнгән. Ташның үлчәме: 14×30×90 см.

8. *«Мәрхүм Мөхәммәдзариф Мөхәммәдәмин углы Фәйзуллин
вафат 44 йәшендә 25 ийүндә 1917 нче йылда»*

И с к э р м э : ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Йөзлектә калкытып тәгъликъ ысулында язылган, ян якларында уеп язылган. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 15,5×27×90 см.

9. *«Мәрхүм Тимергали Әхмәди углы
22 йәшендә 1915 йылда 9 нчы майда»*

И с к э р м э : тәгъликъ ысулында уеп язылган.

10. *«Нурулла мәркадә Бохарлык
Мирзашәриф Мирза Мокыймжан углы
Мөхәммәдъяров вафат 87 яшендә»*

И с к э р м э : ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Текст тәгъликъ ысулында калкытып язылган, дүрт якка да орнаментлар төшерелгән. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 16,5×25×122 см.

11. *«Нур Аллаһ мәркадә һәза Бохарлык
Мирза Ширин әсәмәгәте Биби Сахибә
Габдулла кызы 68 йәшендә 1905 йылда
майда
Йаздырды углы Мирза Мөхәммәд
1907 нче йылда рамазан шәриф
10 нында.
Әл кабер баб көлли нас да...
Әлмәвет кас көлли нас шарба»*

Искәрмә: ташбилге кабырчык токымнан ясалган дүрт кырлы. Текст тәгъликъ ысулында калкытып язылган. Ташбилгегә төрле характердагы орнаментлар да төшерелгән. Ташбилгенең башы гөмбәзсыман итеп эшләнгән. Аның очына жан кошына дип тәгаенләнгән су чокыры ясалган.

12. *«Нур Аллаһ мәркадә әл-мәрхум имам
жәмигъ Әйүб Ибраһим углы Ибраһимов
вафат 76 йәшдә 1917 йылда 25 ийун
числасы рухына дога. 9 нчы мәхәлләдә
35 йыл имам.*

*Дәвалау эшләре, тәрбийә, кулындан килгән гайрәтен ахыр
гомренә кадәр милләт өчен хезмәт иткән»*

Искәрмә: ташбилге кабырчык токымнан ясалган. Язмалар тәгъликъ ысулында калкытып язылганнар. Ташбилгенең очында «жан кошы» өчен су чокыры ясалган. Ташбилгенең үлчәмнәре: 19×36×145 см.

13. *«Баширова Ризәләт Фуат кызы
1962.12.XII – 2000.28.VI.*

Басып торам тып-тын

Каберлектәмен мин

Уйлар кичәм

Алар үлемсезләр»

Искәрмә: догалар да, ай да юк, «жан кошы» өчен су чокыры да юк.

Кызганыч, XX гасыр безнең халкыбызның борынгы сәнгәтен таптый, юкка чыгара башлады. Оренбургның үзәндәге тарихи (XVIII йөзнең икенче яртысыннан башланган) булган зират өстенә дә (аны юк итеп, әлбәттә) тугыз катлы йортлар салганнар. Оренбург шәһәре кырыендагы XX йөз ахырында ачылган татар зиратын бетерергә жыеналар дигән хәбәрләр дә ишетергә туры килде. Булыр, төтене күренгәч, кайдадыр уты януы да гажәп түгел. Кешеләр рәхимсез булганда, ташлар да мәңгелек түгел икән шул... Шунлыктан, һәрбер татар зиратының тарихын сөйли торган ташбилгеләрне өйрәнәп калырга өлгерә алсак иде.

РӘДҮТ АВЫЛЫНЫҢ ТАШЪЯЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕ

Венер Усманов

Рәдүт 1742 елда барлыкка килә һәм аңа, анда хезмәт итүче командир офицерга нисбәтле, «Никитинский редут» дигән исем-атама беркетелә¹. Ары таба, бу торак-ныгытма ишәеп, ике мэхәлләле авылга әверелә.

Аңлашыла ки, Рәдүт каберстанындагы сакланып калган борынгы ташъязмалар узган гасырлардагы мәдәни тормышны чагылдыручы кыйммәтле тарихи чыганаclar². Биредә, барлыгы 28 кабер ташы исәпкә алынды. Теркәлгән иң әүвәлге таш 1822 елда язылган. Безнең тарафтан өйрәнелгән ташъязмаларның күпчелеге XIX гасырның икенче яртысына һәм XX гасыр башына карый. Эш барышында танылган шәхесләрнең киң жәмәгатьчелеккә моңа кадәр билгесез булган кабер ташлары ачыкланды, мәсәлән: ахунд Гаделжәлил бине Мөкәй бине Капкын бине Чапкын (1731–1841)³, хәжел-хәрәмәен Шаһ-мәхмәд бине Йосыф морза Тәфкилев (1767–1845)⁴, Шаһгали хәзрәт бине дамулла Шаһ-Әхмәд хажи (1812–1875), Шаһ-Гыйльман бине мулла Шаһ-Мөхәммәд бине Шаһиәхмәд хажи (?–1892), мөгаллим вә шагыйрь, Гобәйдулла бине Габдулла

---

¹ *Искандаров Р.Ш.* Оренбургские татары: историко-энциклопедический очерк. Казань: Татар. кн. изд-во, 2009. С. 226.

² Бу мәкаләне әзерләгәндә «Һадиев И.Г., Мәрданов Р.Ф. Кукмара төбәгенә ташъязма истәлекләре. Казан: Милли китап, 2014. 204 б. («Татар эпиграфикасы» сериясе; 2 нче китап)» үрнәк рәвешендә файдаланылды.

³ *Фәхретдин Ризәддин.* Асар. 1 том. Казан: Рухият, 2006. Б. 177.

⁴ Шунда ук. 2 том. Казан: Рухият, 2009. Б. 23–24.

әл-Рәдүди (1885–1912)¹, хәлфә Габдрахман Габдессаттар углы Бикчәнтаев (1885–1914), мөэззин Кәлямулла имам Газыйшаһ углы Мөкәев (1834–1923), имам Габделгафур мулла Һуд углы (1856–1924), имам вә мөдәррис Габделхак бине шәех Һибәтулла әл-Каргалый (?–1924)², хажи Шаһ-Сәлим бине Шаһ-Гали Тәфкилев (79 яшендә вафат).

Югарыда әйтеп үтелгән кайбер шәхесләр Ризәэддин Фәхретдинов хезмәтләрендә дә телгә алына.

Рәдүт авылы каберстанындагы ташлар төрле шәкелдә һәм бизәлештә ясалган, алар арасында сәнгать дәрәжәсендә башкарылганнары да бар. Мондагы эпиграфик һәйкәлләрне барлыкка китерүдә катнашкан авторларның саны уннан артык дип исәпләнә һәм алар турында мәгълүмат безгә (әлеге көнгә кадәр) төгәл билгеле түгел, шуңа күрә, хәзерге вакытта, без бу мәсьәләдә фәкать фаразлар белән генә эш итә алабыз. Бу төбәктә таш карьерлары булмау сәбәпле эпитафияләрнең күбесе Каргалы һәм Оренбург хаттатлары тарафыннан язылган (әмма ләкин бу Рәдүт авылында кятибләр булмаган дигән сүз түгел) дип кистереп әйтә алабыз (мәсәлән: кятиб Гобәйдулла бине Әхмәт бине Мәхмүд Исмагыйлев (1862–1910), кятиб Сәйфеддин бине Хафизеддин әл-Каргалы һ.б.). «Таш язгучы» билгесез осталарның исемшәрифләрен, Каргалы һәм Оренбургта шул дәвердә яшәгән руханилар исемлегеннән эзләргә кирәктер.

Рәдүт авылында тикшеренү эшләребезне башкаруда зур ярдәм күрсәткән Маннур һәм Хажирә Абдулмәновлар гаиләсенә ихлас рәхмәтләребезне житкерәбез.

№ 1. Ахунд Габделжәлил хатыны Зөһрәгә куелган таш (1822 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *әл-мәрхүмәт әл-мәгъфурәт*
- 2) *ахунд Габделжәлил Мөкәй у-*

¹ Рахимкулова М.Ф. Медресе «Хусаиния» в Оренбурге. Оренбург: Яңа Вақыт, 1997. 254 с., с. 70–72, 93–95.

² Фәхреддин Ризәэддин. Асар. 2 том. Казан: Рухият, 2009. Б. 23–24.

- 3) *глының хатыны Зәһрә Моса-*
- 4) *л морза кызы вафат алтмыш*
- 5) *өч яшендә 1822*
- 6) *үктәбер йолдызында*

Ташъязманың авторы – Каргалы (яисә Оренбург) остасы, әлегә аның исем-шәрифләре ачыкланмаган, без аны бу мәкаләдә шартлы рәвештә «хаттат № 1» дип билгеләдек.

Якынча үлчәмнәре: 13×31×160 см.

№ 2. Бикҗан Меңләш бай кызына куелган таш (1829 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *һу әл-Хәййе әл-ләзи лә йәмүт*
- 2) *мәрхүмә мәгъфүрә*
- 3) *Бикҗан Меңләш бай кызы*
- 4) *зәүжә морза Шаһ-Әхмәд Тәфкилүф 55*
- 5) *яшендә маһ шәрифнең икенче көне хут-*
- 6) *ның 25 нче көне 1829 сәнә бәне яздырды*
- 7) *кияве Габдеррәүф.*

Ташъязманың авторы – Каргалы (яисә Оренбург) остасы, әлегә аның исем-шәрифләре безнең тарафтан ачыкланмаган, без аны бу мәкаләдә (шартлы рәвештә) «хаттат № 2» дип билгеләдек.

Якынча үлчәмнәре: 12×33×160 см.

№ 3. Хәлим-Жәүһәр Кылай кызына куелган таш (1832 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *әл-мәрхүмәт әл-мәгъфүрәт*
- 2) *Хәлим-Жәүһәр*
- 3) *бинте Кылай*
- 4) *хәлиләи*
- 5) *Ишмөхәммәд ва-*
- 6) *фат 62 яшендә*
- 7) *каръяи Рәдүтдә*
- 8) *1832 сәнәдә*
- 9) *һакрабда, рухына фатиха.*

Аңлашыла ки, ташъязманың авторы – Каргалы яисә Оренбург остасы, әлегә аның исеме ачыкланмаган, без аны шартлы рәвештә «хаттат № 3» дип билгеләдек.

Якынча үлчәмнәре: 13×30×150 см.

№ 4. Бәлхия Нәзер кызына куелган таш (1833 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *мәрхүмә... * ...***
- 2) *морза кызы вафат*
- 3) *1833 сәнәдә * Бәлхия (?) ** Нәзер*

Ташъязманың авторы мәгълүм түгел, шул ук Каргалы (яисә Оренбург) остасы язган дип уйланыла.

Якынча үлчәмнәре: 12×30×60 см.

№ 5. Ахунд Габделжәлил¹ Мөкәй углына куелган таш (1841 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *мәркадъ мәрхүм*
- 2) *ахунд Габделжәлил*
- 3) *бине Мөкәй вафат*
- 4) *110 яшендә*
- 5) *1841 сәнә май.*

Язу үзенчәлегенә карап: эпиграфик ядкәрнең авторы – Каргалы (яисә Оренбург) остасы булгандыр дип әйтергә була, әлегә аның исем-шәрифләре ачыкланмаган, ул (шартлы рәвештә) бу мәкаләдә «хаттат № 4» дип билгеләнде.

Якынча үлчәмнәре: 8×33×65 см.

№ 6. Ишан, хәжи Шәһиәхмәд Йосыф морза углына куелган таш (1845 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *әл-Хәллякь*

---

¹ Ахунд Габделжәлил турында тулырак мәгълүматны карагыз: *Фәхретдин Ризаэддин*. Асар. 1 том. Казан: Рухият, 2006. Б. 177.

- 2) *әл-Бакый оста-*
- 3) *з әл-көлл хажҗи*
- 4) *әл-хәрәмәен*
- 5) *ишан әл-мәрхү-*
- 6) *м хажҗи Шаһиәхмәд ибне*
- 7) *Йосыф морза*
- 8) *1261 нче сәнәдә*
- 9) *маһ сәфәрнең*
- 10) *18 нче йәүмендә*
- 11) *88 яшендә*

арткы һәм уң ягында (күпертмә язулы): ... (догалар язылган)

Сул ягында (күпертмә язулы):

- 1) *хәер*
- 2) *дога*
- 3) *өмет*
- 4) *итен*
- 5) *яз-*
- 6) *дыр-*
- 7) *гу-*
- 8) *чы*
- 9) ...
- 10) *еддин*
- 11) *бине Нур-*
- 12) *Мөхәммәд*

Эпиграфик һәйкәлнең авторы – Каргалы (яисә Оренбург) остасыдыр, исем-шәрифләре әлегә ачыкланмаган, шартлы рәвештә «хаттат № 5» дип билгеләнде.

Якынча үлчәмнәре: 16×32×165 см.

№ 7. Ишхужа Ишмөхәммәд углына куелган таш (1867 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *әл-мәрхүм әл-мәгъфүр*
- 2) *Ишхужа*
- 3) *бине Ишмөхәммәд*

- 4) 72 яшендә
- 5) рухына фатиха
- 6) амин 1867 елда.

Ташъязманың авторы – Каргалы (яисә Оренбург) остасы, исем-шәрифләре ачыкланмаган, «хаттат № 6» дип билгеләнде.

Якынча үлчәмнәре: 8×30×75 см.

№ 8. Шаһгали хәзрәт Тәфкилевкә куелган таш (1875 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *әл-мөтәвәффи*
- 2) *дамулла Шаһ(и)-*
- 3) *Әхмәд ха-*
- 4) *җи бала-*
- 5) *сы Шаһгали*
- 6) *хәзрәт в-*
- 7) *афат 63*
- 8) *яшендә*
- 9) *1875*

Арткы ягында (күпертмә язулы) авыр укылышлы текст. Каберташ «чалмалы» дүрткел сөтүн-багана рәвешендә ясалган. Калган ике як кабыргасында калкытып бизәк төшерелгән.

Якынча үлчәмнәре: 25×25×125 см.

№ 9. Шаһимәрдан Шаһиәхмәд хәҗи углына куелган таш (1879 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *нәүвәрә Аллаһы мәркадь*
- 2) *әл-мәрхүм*
- 3) *Шаһимәрдан*
- 4) *Шаһиәхмәд*
- 5) *хәҗи углы*
- 6) *78 яшендә*
- 7) ...

Сул ягында (уйма язулы): *1879 сәнә*

Шаһимәрдан Тәфкилевкә нисбәтле каберташ «хаттат № 4» тарафыннан язылган дип фараз ителә.

Якынча үлчәмнәре: 9×27×100 см.

№ 10. Габделбакый Җангол углына куелган таш (1882 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *әл-мәрхүм әл-мәгъфүр*
- 2) *Габделбакый*
- 3) *Җангол углы Тәналин*
- 4) *1882 нче ел хут 7 ндә*

Ташъязманың авторы – Каргалы (яисә Оренбург) кешесе, исем-фамилиясе ачыкланып бетмәгән, ул «хаттат № 7» дип билгеләнә.

Якынча үлчәмнәре: 9×28×120 см.

№ 11. Шаһ-Гыйльман Тәфкилевкә куелган таш (1892 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *Мәрхүм*
- 2) *Шаһ-Гыйльман*
- 3) *ибне мулла*
- 4) *Шаһ-Мөхәммәд*
- 5) *Тәфкилев 55 дә*
- 6) *Шаһиәхмәд хәҗи*
- 7) *нәбирәсе саратанда.*

Уң ягында (күпертмә язулы): *1892 сәнәдә.*

Ташъязманың авторы – Каргалы (яисә Оренбург) остасы, исем-шәрифләре ачыкланмаган, «хаттат № 8» дип билгеләнә.

Якынча үлчәмнәре: 20×30×160 см.

№ 12. Биби Шакирә Мөхәммәдҗан кызына куелган таш (1894 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *Шәһре*
- 2) *Каргалының*

- 3) мәшһүр Гибәтулла
- 4) ишан хәзрәт
- 5) хәлиләсе мулла
- 6) Мөхәммәдҗан кызы.

Арткы ягында (күпертмә язулы):

- 1) биби Шакирә
- 2) 62 дә маһ рәҗәб
- 3) 23 ндә 1894 сәнә
- 4) һижрия 1311.

Ташъязманың авторы имам вә мөдәррис Габделхак бине шөех Гибәтулла әл-Каргалый (?–1924) булуы ихтимал.

Якынча үлчәмнәре: 11×25×80 см.

№ 13. Биби Әминә Габбас кызына куелган таш (1896 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) мәрхүмә
- 2) биби Әминә
- 3) Габбас кызы
- 4) Шаһ-Гыйльман
- 5) хатыны 60
- 6) яшендә 11
- 7) нче августда
- 8) 1896 сәнәдә.

Бу эпитафия «хаттат № 8» тарафыннан язылганга охшаган.

Якынча үлчәмнәре: 11×30×140 см.

№ 14. Нәфисә Габдулла кызына куелган таш (1908 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) нәүвәрә Аллаһы
  - 2) мәркадә әл-мәрхүмә Нәфисә бинте Габдулла хәлиләт
- Исхак ибне Исмагыйль тәваффиәт фи сәнәи һ (һижри илән)
1326–1908...

Ташъязманың авторы «хаттат № 4» булган дип фараз ителә.

Якынча үлчәмнәре: 8×38×65 см.

№ 15. Габделгази хатыны Мәхбүбәгә куелган таш (1909 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *сахиб һазә әл-мәркадь Рәдүд*
- 2) *карьясендә имам*
- 3) *Габдулла хәзрәт*
- 4) *Габделгази*
- 5) *углы Ишморатов*
- 6) *әнкәсе Мәхбүбә*
- 7) *мәдфун 1909*
- 8) *нче ел 25 нче февральдә...*

Ташъязманың авторы Габдулла хәзрәт Ишморатов булуы их-тимал.

Якынча үлчәмнәре: 8×32×120 см.

№ 16. Госман Хөсәеновка куелган таш (1910 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *нәүвәрә Аллаһы мәркадь*
- 2) *Госман Гомәр*
- 3) *углы Хөсәенов*
- 4) *вафат 62 яшендә*
- 5) *1910 нчы елда*
- 6) *11 нче сентябрь*
- 7) *дога өмид итә*

Ташъязманың авторы югарыда әйтеп үтелгән «хаттат № 4» дип фараз ителә.

Якынча үлчәмнәре: 8×32×85 см.

№ 17. Мөгаллим Гобәйдулла Габдулла углына куелган таш (1912 ел)

Алгы ягында (уйма язулы):

- 1) *мөгаллим Гобәйдулла*
- 2) *бине Габдулла әр-Рәдүди*
- 3) *вафат 27 яшендә*
- 4) *ноябрь 28 ндә 1912 сәнә*
- 5) *үзенең нәзымләрә*

- 6) кешеләр шәб шәб атлаб үтерсезләр селкетеп йерне
- 7) онытмагыз берәү калмас бу йергә күмелми.

Уң ягында (уйма язулы):

*кеше үлгәч аңа маллар гыяллар да кирәк булмас
гамәлләр изге халлар тик улыр кабер әһленә юлдаш*

Сул ягында (уйма язулы):

*биек шөһрәтле таулар бар җиһанда мәшһүр ирләрдәй
ләкин ирләр үлә таулар утырыб кала җирләрдәй*

Арткы ягында (уйма язулы):

*тәне чересә дә рухы саудыр әүвәл шаддыр йә әгълиядер
аның шадлануы әгъля вә би хакъ әмеренә багълиядер
кятиб Гобәйдулла мөеззин әл-Оренбурый*

Якынча үлчәмнәре: 22×31×155 см.

**№ 18. Габдрахман хәлфә Бикчәннтаевка куелган таш
(1914 ел)**

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *мәрхүм*
- 2) *Габдрахман хәлфә*
- 3) *Габдессаттар углы*
- 4) *Бикчәннтаев*
- 5) *вафат 29*
- 6) *яшендә.*

Сул ягында (уйма язулы): *1914 елда*

Ташъязманың авторы – Каргалы яисә Оренбург остасы, исем-шәрифләре ачыкланмаган, «хаттат № 9» дип билгеләнде.

Якынча үлчәмнәре: 18×40×120 см.

**№ 19. Мөхәммәдкәрим Мөхәммәдләтыйф углына куелган
таш (1920 ел)**

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *мәрхүм*
- 2) *Мөхәммәдкәрим*

- 3) *Мөхәммәдләтыйф*
- 4) *углы вафат*
- 5) *60 яшендә*
- 6) *... * сәнә майда * 1920 нче ел*

дип укырга кирәктер.

Арткы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *фи сәфәр...*
- 2) *12 нче*
- 3) *фатиха*

Ташъязманың авторы югарыда әйтеп үтелгән «хаттат № 8» булуы ихтимал.

Якынча үлчәмнәре: 11×30×120 см.

№ 20. Шәрәфеддин Килмөхәммәдовка куелган таш (1922 ел)

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *Рәдүдле*
- 2) *мәрхүм*
- 3) *Шәрәфеддин*
- 4) *Садыйк углы*
- 5) *Килмөхәммәдов*
- 6) *81 яшендә*
- 7) *1922 нче ел*

Ташъязманың авторы – Каргалы яисә Оренбург остасы, исем-шәрифләре ачыкланмаган, «хаттат № 10» дип билгеләнде.

Якынча үлчәмнәре: 10×32×155 см.

№ 21. Мөәззин Кәлямүлла Мөкәевкә куелган таш (1923 ел)

Алгы ягында (уйма язулы):

- 1) *кәлли нәфсин заикател-мәүт*
- 2) *мөәззин Кәлямүлла имам Газыймиһ углы Мөкәев*
69 яшендә вафат 1923 сәнә 31 март шагбан 15.

Ташъязманың авторы билгеле түгел.

Якынча үлчәмнәре: 9×30×150 см.

**№ 22. Имам Габделгафур мулла Һуд углына куелган таш
(1924 ел)**

Алгы ягында (уйма язулы):

- 1) *нәүвәрә Аллаһы мәркадь*
- 2) *имам Габделгафур*
- 3) *мулла Һуд углы*
- 4) *1924 сәнәнең*
- 5) *февраль 12 ндә*
- 6) *68 яшендә...*

Ташъязма остасының исем-шәрифләре төгәл билгеле түгел.
Якынча үлчәмнәре: 7×26–30×95 см.

**№ 23. Имам вә мөдәррис Габделхак¹ Һибәтулла ишан
углына куелган таш (1924 ел)**

Алгы ягында (уйма язулы):

- 1) *мәрхүм*
- 2) *имам вә мөддәррис Габделхак бине шәех Һибәтулла ал-Каргальый 1924 нче сәнә 1 нче гыйнуар (да) мөдфүн.*

Ташъязма авторының исем-шәрифләре билгеле түгел.
Якынча үлчәмнәре: 11×30×115 см.

**№ 24. Гобәйдулла Фәтхулла углына куелган таш
(ике өлешкә чатнап сынган).**

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *нәүвәрә Аллаһы*
- 2) *мәркадь*
- 3) *Гобәйдулла*
- 4) *бине Фәтхулла*
- 5) *65 яшендә*
- 6) *рухына*
- 7) *(фатиха...).*

---

¹ Габделхак хәзрәт турында мәгълүматны кара: *Фәхретдин Ризәэддин*. Асар. 2 том. Казан: Рухият, 2009. Б. 24.

Ташъязманың авторы югарыда билгеләп үтелгән «хаттат № 7» дип фараз ителә.

Якынча үлчәмнәре: 8×30×95 см.

№ 25. Биби Шакирә Жәмһүр кызына куелган таш

Алгы ягында (күпертмә язулы):

нәүвәрә Аллаһы мәркадиһа биби Шакирә Жәмһүр кызы Габдулла мөэззин хәлялә 23 яшендә.

Ташъязманы Каргалы остасы кятиб Сәйфеддин бине Хафизеддин язгандыр дип фараз ителә.

Якынча үлчәмнәре: 8×29×80 см.

№ 26. Әбүбәкер Хөсәеновкә куелган таш

Эпиграфик һәйкәл дүрт кырлы сөтүн-багана рәвешендә ясалган.

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *нәүвәрә Аллаһы мәркадиһә*
- 2) *Әбү-әл-бәкер*
- 3) *Гомәр углы Хәсәнов*
- 4) *51 яшендә*
- 5) ...

Ташъязманың авторы Каргалы остасы кятиб Сәйфеддин бине Хафизеддин дип фараз ителә.

Якынча үлчәмнәре: 26×26×115 см.

№ 27. Хажы Шаһ-Сәлим Тәфкилевкә куелган таш

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *әл-мәрхүм әл-мәгъфүр*
- 2) *хажәлхәрәмәен*
- 3) *Шаһ-Сәлим ибне*
- 4) *Шаһ-Гали Тәфкилев*
- 5) *вафат 79*
- 6) *яшендә.*

Эпиграфик һәйкәлнең авторы югарыда билгеләп үтелгән «хаттат № 9» булгандыр дип фараз ителә.

Якынча үлчәмнәре: 10×38×160 см.

№ 28. Мулла Габделхак кызы Садыйкага куелган таш

Алгы ягында (күпертмә язулы):

- 1) *мәрхүмә*
- 2) *Садыйка мулла*
- 3) *Габделхак кызы*
- 4) *Мамина*
- 5) *(Батталова)*
- 6) *27 яшендә*
- 7) ...

* Гиббәтулла ишанның оныгы.

Эпиграфик һәйкәлнең авторы – югарыда билгеләп үтелгән «хаттат № 10» булгандыр дип фараз итәргә кирәк.

Якынча үлчәмнәре: 10×34×110 см.

ТЕЛЕН БЕЛГӘН – ТАРИХЫН ДА БЕЛЕР

Дария Рамазанова

Оренбург яклары миңа балачактан таныш кебек тоела. Күршебез Кәшшаф бабай жылкәсенә кечкенә, ләкин бик авыр сандыгын куеп, Оренбург якларына тегүчелек белән кәсеп итәргә чыгып китә иде. Гомумән, безнең авылда өязгә йөрүчеләр шактый иде: Шәриб абзыйлар, Фазылжан абзыйлар, Ислам абыйлар (кайсы тегүче, кайсы итек басучы) 1960 елларга кадәр өязгә йөрделәр. Өяз сүзе уезд сүзенең халык телендәге варианты. Хәзерге Татарстанның Кама арьягының көнчыгыш өлеше, көньяк Башкортстан, Оренбург яклары – Уфа өязе (Уфимский уезд) дип атала иде, соңга таба Оренбург губернасы оеша. Башкортстан татарларының тарихын өйрәнгәндә, архив материалларындагы кайбер фактларны ачыклау өчен мин авылыбызның мөхтәрәм бабайларына мөрәжәгать иткәнем булды. Мәсәлән, хәзерге Башкортстанның Баймак районы Юлук авылы кешеләре үзләренең бер үтенечләрендә (XIX йөз башы) безнең бабайларыбыз Арча даругасы Эзмә Пүкәле авылыннан килгәннәр дип күрсәтәләр. Мин авылыбызның исеме (Пүкәл) шулай икенче төрле аталып йөртелдеме икән дип баш ватканнан соң, әлеге өязгә йөрүче бабайларыбызга мөрәжәгать иттем. Алар барысы да «безнең авыл документларда шулай аталып йөртелә иде, адресны Эзмә Пүкәле дип язмасак хат та бармый иде», дип аңлаттылар. Казан арты кәсепчеләребез шул рәвешле бөтен Урал буйларын, Оренбург далаларын иңләп-буйлап йөргәннәр, күрәсең. Идел буе һәм Оренбург далалары арасындагы

бәйләнешләрнең ерак традицияләре хәзерге чоргача килеп житкәннәр. Бу мәсьәләләр белән Көнбатыш Башкортстандагы татар сөйләшләрән, андагы татарларның тарихын өйрәнгәндә безгә архивларда (Мәскәү, Уфа, Пермь, Оренбург, Казан) шактый озак тикшеренүләр алып барырга туры килде (Рамазанова, 1984; 2001; 2002, 1996, 1998 һ.б.).

Халык күбәя, жирләр житми башлагач Башкортстаннан көньякка таба күчеш башлана. Мәсәлән, Оса даругасы йомышлы татарлары (хәзерге байкыбаш сөйләше вәкилләре) Уфа өязе Ногай даругасы (хәзерге Кырмыскалы районы) жирләренә күчәләр (РГАДА, ф. 248, тасв. 3, сакл. берәмл. 115, 647 б.), Казан, Ногай даругаларыннан хәзерге Стәрлетамак төбәгенә (РГАДА, ф. 452, тасв. 2, сакл. берәмл. 115, 62 б. һ.б.) күчәләр. Архивлардагы язма чыганаclar аларның Оренбург губернасы белән күрше төбәкләргә (хәзерге Стәрлебаш районы жирләренә) (Халикеево, Карагушево һ.б. авыллар) күчүләре турында сөйли. Гомумән, Уфа өязеннән көньякка таба күчеш XVII гасыр азагында, XVIII гасыр башларында бик актив булган (РГАДА, 248, 452, 172 һ.б. фондлар)¹.

Оренбург губернасын үзләштерүчеләрнең зур өлеше Уфа өязеннән көньякка таба, Идел буеннан көнчыгышка таба иркенрәк жирләр эзләп килгән һәм урнашкан татарлар булган. Крайда формалашкан сөйләшләрнең камышлы һәм стәрлетамак, минзәлә сөйләшләре белән аеруча зур уртаклык күрсәтүенә шул вакытта нигез салынган булырга тиеш. Планлы күчәрәп утыртуларга хәтле әлегә жирләрдә азы-күпме абориген төрки халыклар да яшәгән булса кирәк. Биредә тагын нугай компонентының ролен дә онытырга ярамый².

Рус хөкүмәте тарафыннан, Урта Азия белән бәйләнешләрне үстерү, Россиянең көньякта һәм көнчыгыштагы чикләрен ныгыту максатларын күздә тотып, Орь елгасы буена башта Орск, ә 1735 елдан Оренбург шәһәренә нигез салына. Алга таба әлегә

---

¹ Рамазанова Д.Б. Формирование говоров юго-западной Башкирии. Казань, 1984. Б. 53.

² Әхмәтҗанов М.И. Ногай Ордасы. Казан, 2005.

шәһәрне Самара аша Россия башкаласы белән тоташтыру күздә тотыла һәм ул юлга «Яңа Мәскәү юлы» (Новомосковская дорога) дигән исем бирелә.

Оренбург каласына иң башта татар сәүдәгәрләре чакырыла. Сәгыйть Хаялинга һәм аның белән бергә Казан губернасыннан намуслы, сату-алу итә алырдай, моның өчен матди мөмкинлекләре дә булган 200 татар гаиләсе күчереп утыртыла. Шулай итеп Сәет бистәсенә нигез салына.

1745 елгы халык саны алу материалларыннан күренгәнчә, Сәет бистәсенә (ул икенче төрле Каргала дип тә атала) Казан өязе Арча даругасыннан Муслим Кусюмов сотнясына керә торган Мәмәт пустыше (Маметева пустышь)¹ авылыннан Сеит (Сәет) Хаялин (ул Аид Хаялин улы була) һәм аның белән бергә Малые Сабы, Бубый, Тенекеево, Бурначи, Ст. Сабы, Адаево, Атлашево авылларыннан, Свяга (Зоя) өязе Яңа Тархан, Жәри даругасы Усюли, Алат даругасы Кумбыбаш, Ногай даругасы Старый Адам авылларыннан да күчүчеләр була (РГАДА, ф. 350, тасв. 3, сакл. берәмл. 2619). Шулай итеп, Сәет бистәсенә беренче башлап утыручыларның иң күбесе Арча даругасыннан, тагын Жәри һәм Алат даругаларыннан (Бу хәзерге Саба, Мамадыш, Кукмара, Дөбьяз районнарыннан дигән сүз) да булалар.

1743–1744 елларда Оренбургны Россиянең үзәге Мәскәү белән Казан аша тоташтырырга булалар. Бу юл «Большая Московская дорога» («Зур Мәскәү юлы») дип атала башлый, почта тракты оештырыла һәм ул трактта 20–30 чакрым ара калдырып авыллар утыртыла, алар ям куучыларның бистәләре дип аталалар һәм бушлай ям чабарга (почта йөретергә) тиеш булалар, рекрутлык йөкләмәсеннән азат ителәләр.

XVIII гасырның 50 нче елларында Мәскәү трактында 4720 кеше исәпләнә, шуларның яртысы татарлар була, Идел буеннан башка халыклар да катнаша (Материалы по истории Башкирской АССР. Т. IV, ч. I, М., 1956, 390 б.). Аларны «чемоданные татары» дип йөртә торган булганнар. Яңа Мәскәү тракты тирәләрен

---

¹ Саба районы Сәрдә авылы кешеләре 1970 елларда ул авылның урынын яхшы хәтерлиләр иде.

үзләштерүдә үзирекле, үз теләкләре белән килгән крестьяннар да катнаша. Оренбург өлкәсе дәүләт архивында (ГАОО) 138, 98 һәм башка фондларда төрле почмаклардан бу якларга күчеп килеп урнашучылар турында күп кенә материаллар саклана.

Оренбург төбәген үзләштерүдә нократ сөйләше вәкилләре дә катнашкан. Архив документларыннан күренгәнчә XVII йөз урталарында аларның бабалары хәзерге Әгерже, Актаныш төбәкләрендәге Ырыс, Салагыш, Мөшөгә һ.б. авылларга нигез салалар (РГАДА, ф. 1173, тасв. 1, сакл. берәмл. 861, 23 б.). Экспедициядә йөргәндә әлегә авылларда аларның бабаларының карин татарлары булуы турындагы риваятьләр ишетергә туры килгән иде. Бу бәйләнешләр тел материаллары белән раслана. Соңга таба карин татарлары көньякка таба күчәләр. 1685 елгы документлардан күренгәнчә, Бөгелмә округы Утазы авылы кешеләре (Токтамышевлар), Бәләбәй округы Устюба авылыннан Дәүләтъяровлар (Сәгыйть Сараев һәм башкалар) үзләрен карин татарлары дип күрсәтәләр (РГАДА, ф. 1173, тасв. 1, сакл. берәмл. 642, 1, 2, 25, 74 б.; сакл. берәмл. 861, 1 б.), тагын да соңга таба аларның дөвамчылары Оренбург жирләрен үзләштерү кампаниясендә катнашулары билгеле һәм, Сәет бистәсендә халык артык күбәеп киткәч, алар Яшырган елгасы буйларына (Оренбург өлкәсенен төньяк чиге) күчереп утыртылалар. Гомумән, Оренбург жирләрен үзләштерүнең бай тарихы бар һәм бу тарихны өйрәнү дөвам ителергә тиеш.

Шулай итеп Оренбург өлкәсендә урнашып калган халыкларның этник составы Казан татарларыннан, типтәрләрдән, мишәрләрдән торган, аларның чыгышы Казан һәм Уфа губерналарының төрле районнарыннан булган.

Социаль катламнардан түбәндәгеләр билгеле: типтәрләр, ялгызаклар, ясаклы татарлар, «чемоданные татары», йомышлы татарлар, тарханнар, башкортлар, нугайбәкләр, мешаннар, казакълар.

Шулай итеп, чагыштырмача иркенрәк булган хәзерге Оренбург жирләрен үзләштерүдә төньяктан үзирекле рәвештә күчеп килгән халыкларның да роле зур була. Моңа Оренбург өлкәсендәгә сөйләшләрне өйрәнүче галимә З.Р. Садыкова да игътибар итә¹. Тагын шунысын ассызыклап күрсәтергә

кирәк, Уфа өязеннән килүчеләр төрле сословиеләргә караганнар: тархан, башкорт, типтәр һәм башкалар. Галимнәрнең архив документларына нигезләнеп язган тикшеренүләрендә бу сословиеләрнең саф татарча сөйләшүләре, рухи һәм материал мэдәниятләре белән Казан татарларынан аерылмаулары исбатлана. Шуңа күрә, биредә бу сословиеләргә карата кыскача мәгълүматлар китереп китү кирәк.

Тарханнар ясактан азат ителгән йомышлы катламны тәшкил иткәннәр. Казан ханлыгы чорында аларга тарханлык турында грамота бирелә торган булган. Алар Уфа өязенә кергәч тә тарханлыкларын саклаганнар. Ләкин башкорт жирләрендә үзенә һакимлеген көннән-көн ныгыта барган патша Россиягә өстенлекле хокукларны бетерә бара һәм, нәтижәдә, XVIII гасырда тарханнарның өстенлекләре, гәрчә әле жир мәсьәләсендә берникадәр роль уйнаса да, юкка чыгарыла². Халык арасында да тархан дип атау очраklары күзәтелә.

Башкортлар. Казан ханлыгы жиимерелгәч, хәзерге Башкортстан жирләрендә яшәүче жирле халык, нинди милләттән булуына карамастан, башкортлар яки башкортлар-вотчинниклар дип атала башлыйлар. Казан өязенең көнчыгыш өлешендәге жир биләүчеләр Уфа ясагына (ул Казан ясагына караганда жиңелрәк була) күчкәч шулай ук Башкирия халкы булып китәләр һәм аларга карата да башкорт дигән административ атама кулланыла башлый. Өстенлекле сословие булганга күрә, башка сословие вәкилләре дә башкорт сословиесенә күчәргә тырышканнар (бу турыда әдәбиятны кара: Рамазанова, 2002; Исхаков, 2002 һ.б.). Тархан атамасы кебек үк, башкорт сословиесе дә Оренбург өлкәсендә сирәк күзәтелә.

Типтәрләр Оренбург өлкәсендә шулай ук сирәк очрый. Күп кенә авылларда типтәр сүзен белмиләр дә. Бу социаль атама да, нигездә, Уфа өязеннән күчеп килүчеләр белән бәйлә булса

---

¹ Садыкова З.Р. Говоры оренбургских татар. Казань: Таткнигоиздат, 1985. С. 76; 1985. С. 7.

² Рамазанова Д.Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии. Казань, 1984. С. 20; Аныкы ук. Татары Восточного Закамья: их распространение, формирование говоров. Казань: Магариф, 2002. С. 46–47.

кирәк. Көнъяк Урал далаларында күчеп йөргән башкортларның жирләренә утыручы крестьяннар припущенниклар дип аталучылары мөмкин. Гомумән, бу жирләрдәге халыкларның тарихы жентекләп өйрәнелгән дип әйтеп булмый.

Типтәр дигән атама рәсми сословие мәгънәсендә XVIII йөз урталарында кулланыла башлый. Бу сүз фарсыча дәфтәр сүзенен халык телендә таралган варианты, аның тагын девтяр дигән варианты да архив документларында теркәлеп калган (РГАДА, ф. 1173, тасв. 1, сакл. берәмл. 1198, 3 б.). Бу атама тагын «тептярской ясак», «девтярской ясак», «окладной тептярской ясак» дип тә аталган мондый ясакны башкортлар, ясаклы татарлар түлэгән¹.

Оренбург экспедициясе оештыру, яна чикләргә саклау линияләре төзү кебек әһәмиятле чаралар уздыру өчен, рус дөүләтенә барлык ресурсларны да барлау, икътисади мөмкинлекләргә исәпкә алу ихтыяжы туа һәм хөкүмәт 1734 елның 31 мартында түбәндәге Указын чыгара: «всех припущенников края записывать и расправшивать, кто откуда и давно ль пришли и в подушный оклад положены ль...»². Бу указ чыкканнан соң, типтәрләр аерым сословие буларак исәпкә алына башлыйлар һәм алар махсус ясак түләргә тиеш булалар.

Фәндә билгеле булганча, санап чыгылган сословиеләр XIX гасыр уртасыннан «башкиры из тептярей» дип атала башлыйлар³.

Оренбург өлкәсендәге татар сөйләшләре

Сөйләшләргә өйрәнү тарихыннан. Татар диалектларын лингвистик география методы белән өйрәнү башлангач, Оренбург өлкәсен эченә алган квадратны яшь галимә З.Р. Садыковага тапшыралар. Ул, күп санда экспедицияләр уздырып, бай материал туплауга ирешә.

---

¹ Рамазанова Д.Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии. Казань, 1984. С. 67.

² Полное собрание законов, Т. IX: 337–338.

³ Рамазанова Д.Б. Татары Восточного Закамья... Таблица на с. 22–25.

Конкрет материалларны жентекләп анализлаганнан соң, З.Р. Садыкова Оренбург өлкәсендә 3 сөйләш таралган икән ачыклай: каргалы, богрыслан (урта диалект) һәм шарлык (көнбатыш диалект), сөйләшләр эчендә урынчылыклар да аерып чыгара. Автор әлеге сөйләшләргә хас уникаль күренешләрне, оригиналь үзенчәлекләрне тасвирлап монография бастырып чыгара (1985)¹ һәм аны кандидатлык диссертациясе итеп якый (1986). Крайда таралган сөйләшләр татар халык сөйләшләрнен 2 томлык атласында чагылыш таба.

Оренбург краендагы татар сөйләшләрнен З.Р. Садыкова тарафыннан язылган тасвирламасы «Татар халык сөйләшләр» дигән 2 томлык китапта да урын алды.

Соңгы елларда А.Я. Хөсәенова тарафыннан әлеге төбәктәге сөйләшләрнен лексик-семантик системасын анализлауга багышланган тикшеренү уздырылды һәм диссертация якланды (2015)². Хезмәтнен ике зур яңалыгы бар иде.

Беренчедән, Оренбург краендагы сөйләшләрнен лексикасы система буларак тикшерелде һәм номинациянен үзенчәлекләре ягыннан сөйләшләрдәге оригиналь күренешләр ачылды. Ике диалектка караган сөйләшләрнен үзара тәэсир итешүе нәтижәсендә барлыкка килгән күренешләр табылды, шушы төбәккә генә хас лексик берәмлекләр аерып чыгарылды.

Икенчедән, Оренбург краендагы сөйләшләр Идел бие татарларының чагыштырмача соңгырак (XVIII–XIX йөзләрдә) чорда күчеп килүләре нәтижәсендә формалашканнар, аларның элекке яшәү урыннарындагы ана сөйләшләр белән уртак үзенчәлекләре күзәтелә. Бу факторларны ачуда Институт тарафыннан төрле төбәкләргә комплекслы экспедицияләр оештыруның роле һәм әһәмияте зур булды.

Нәтижәдә, А.Я. Хөсәенова ана сөйләшләргә хас диалекталь лексиканың Оренбург краенда, ягъни яңа шартларда, төрле сөйләшләр белән үзара тыгыз контактта төрле характердагы үзгәрешләр кичерүен ачты. Мәсәлән: көнбатыш диалектка хас

¹ Садыкова З.Р. Говоры оренбургских татар. Казань, 1985. 160 с.

² Хусаинова А.Я. Лексико-семантическая система татарских говоров Оренбуржья: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2015. 22 с.

зәрә (таң) сүзе шарлык сөйләшәндә тагын *кен зәрәсе* (көн яктысы) дигән синтаксик деривациягә дучар булган һәм яңа сүз ясалган. *Баллы* – уңган, булдыклы сүзе каргалы сөйләшәндә *баллану* – иркәләну мәгънәсен алган һ.б.

Автор һәр сөйләшнән үзенә генә хас булган лексемаларның да составын баета.

Биредә ана сөйләшкә хас диалектизмнар сакланып килә: *йорт* – ишек алды, *йабу* – камыр ашлары пешерү, *тикеш* – чүлмәкнең бер төре, *дәдәй* – абзый, *т'ут'ыш* – түтәй һ.б. шарлык сөйләшәндә, *сәвәнгәйле уйнау* – өс Киемен алыштырып танытмыйча йөрү, *ушы* – бу, *тақыйа* – түбәтәй һ.б. каргалы сөйләшәндә, *битйәулық* – сөлге, *бәллү* – бишек һ.б. богрыслан сөйләшәндә һ.б. Шулай итеп татар диалектологиясендә беренче мәртәбә күчеп утыру нәтижәсендә барлыкка килгән сөйләшләргә махсус күзәтүләр уздырылды.

Бу юллар авторы үзе дә Оренбург өлкәсендә экспедицияләрдә булып күзәтүләр уздырган иде (З.Р. Садыкова белән 1964 елда, А.Я. Хөсәенова белән 2014 елда). Автор күрше сөйләшләрне (1978 елда Самара өлкәсендә 2 ай, 1968–1969 һәм 1971–1972 елларда Башкортстанның Бишбүләк, Бәләбәй, Стәрлебаш, Стәрлетамак, Ишимбай, Күмертау, Мәләвез, Татарстанның Баулы районнарында 6,5 ай) экспедицияләр уздырып, жентекләп өйрәнгән иде.

Күрсәтелгән районнар Оренбург өлкәсе белән берлектә үзгәчлекле зур ареалны хасил итәләр, аларда урта һәм көнбатыш диалектларга карый торган авыллар аралашып утырганнар.

Сузыклар. Бәлки көнбатыш диалектның тәэсире белән дә бәйләдер, сөйләшләрдә ачык *а* куллану активлык күрсәтә.

Билгеле булганча, *а* авазының татар сөйләшләрәндә берничә варианты бар¹. Алар әле һаман да эксперименталь юл белән тикшерелмәгән хәлдә кала бирә. Мәсәлән, каргалы сөйләше вәкилләре арасында, нигездә Казан арты, Саба, Мамадыш төбәкләреннән чыккан татарлар күпчелекне алып торалар. Мамадыш төбәгендә *а* авазы, әдәби тел белән чагыштырганда, көчле-

¹ Рамазанова Д.Б. Урта Кама тирәсендә татар сөйләшләрә: дис. ... канд. филол. наук. Казан, 1968.

рәк иренләштерелә. Оренбург краенда бу көчле иренләшү сакланмаган.

Көнбатыш диалектка хас ачык *a* шарлык сөйләшәндә тотрыклылык саклый.

Бу вариантларның барысын да З.Р. Садыкова жентекләп күрсәтә¹.

Оренбург төбәге татар сөйләшләрәндә иренсезләштерү тенденциясе *o, ө ~ у, ү* тәңгәлләкләрәндә дә актив күзәтелә. Мәсәлән, бер төркем сүзләрдә *o ~ у ~ ы*: *шолай/шылай* – әд. шулай, *орлау/ырлау* – урлау, *йоқа/йыка/йуқа* – йука (график. юка), *йымарт/йомарт* – йумарт (график. юмарт) һ.б.

Бу күренеш башка сөйләшләрдә сирәк күзәтелә торган мисалларда да чагыла: *қолжаулық/қылжаулық* – кульяулык, *корка/кырка* – күркә һ.б.

Шарлык һәм богрыслан сөйләшләрәндә: *бөгән/беген* – бүген, *көңөл/кеңел* – күнел, *төгөл/тегел* – түгел һ.б.

Сүз уртасында *b* авазы алдында иренсезләштерү: *чыбар/чобар* – чуар, *чыбалту/чобалту* – чуалту, *чыбан/чобан* – чуан; шулай ук: *ыңгай/оңгай* – уңай һ.б.

Крайда *o, ө* һәм *у/ү* ирен авазларының үзара тәңгәл килүләре шактый актив күзәтелә: *богаз* ~ бугаз, *топса* ~ тупса – әд. бусага, *коллану/куллану* – куллану, *молла* ~ мулла, *тоқмақ* ~ тукмак, *нокта/нукта* – недоуздок һ.б.; *төбәкәй* ~ түбәтәй, *төбә* ~ түбә, *көзәтү* ~ күзәтү һ.б. Каргалы сөйләшәндә югарыда китерелгән формалар, нигездә, әдәби телдәгечә.

Бу күренешләр гомум төрки характердагы закончалыклар белән бәйлә.

Көнбатыш диалекты йогынтысында формалашу *a/ә* авазларына *ы/e* авазларының тәңгәл килүенә китергән.

-ыр/-ер кушымчалы фигыль формаларында: *сатырга/сатарга*, *сугыр/сугар*, *чыгыр/чыгар*; *үсәр/үсер*, *көләр/көлөр*, *тегәр/тегер* һ.б.

Хәл фигыль формаларында: *баргынчы/барганча* – барганчы, *күргәнче/күргәнчә* – күргәнче, *аргынчык/аргынчак* – арганчы,

¹ Садыкова З.Р. Күрс. хезмәт. Б. 20.

чыккынча/чыкканча – чыкканчы, бетергәнчә(к)/бетергенчә(к) – бетергәнче һ.б.

Кабатлаулы фигыльләр: *баргыла* – баргала, *килгелә/килгәлә*, *йазгыла/йазгала* һ.б.

Аерым сүзләрдә: *йаңы* – яңа, *тотош/то^штыш/тытыш* – то-таш, *кылыну/кылану*, *кагыз/кийагыз/кагаз* – кәгазь, *сондок/сындық* – сандык һ.б.

Бер төркем сүзләрдә *ә ~ и*, *и ~ ә*, *э (е) ~ и* тәңгәллекләре күзәтелә. Әйтергә кирәк, бу күренешнең системалылыгы табылмый һәм, күрәсен, ул ана сөйләшләргә (чүпрәле, мамадыш) хас традицион үзенчәлекләренең тотрыклылыгы белән аңлатыла. Әлеге тәңгәллекләренең мисаллары көнбатыш (*нәк* – ник, *йәмерек* – жимерек) һәм урта (*кәбән* – кибән, *кәштә* – киштә, *мәләш* – миләш) диалектларга хас мисалларда чагыла.

Аерым авылларда *ә ~ и* тәңгәлlege очрый: *энде* – инде, *эпи* – ипи, *эләк* – жиләк һ.б. Шулай ук борынгы күренешләренең берсе.

Оренбург төбәге татар сөйләшләрендә дә, гомумән Урал төбәге сөйләшләрендәге кебек, тамырдагы *у/ү* иренләшмә сузыкларны иренсезләштерү күренеше таралган: *была* – була, *бысы* – бусы, *намыс* – намус, *былыша* – булыша, *бийақ* – бу як, *бийау* – буяу, *Быгырыслан* (< Богарыслан), *хушбий* – хушбуй һ.б.

Билгеле булганча, бу күренеш Урал алды татар сөйләшләрендә тагын да дәвам итә: *бийақ* < *бийақ* < бу як, *бийау* – буяу, *Сабан тийи* – Сабан туге, *сыг бийында* – су буенда һ.б.

Оренбург сөйләшләрендә дә сузыклардагы ирен гармониясе, нигездә, саклана: *тормыш*, *соло* – солы, *төлкө* – төлке һ.б. Тамырдагы ирен-ирен авазлары (*о/ө*) сакланса, аларның тәэсире белән киләсе ижекләрдә *ы/е* сузыклары иренләшә.

Әлеге сөйләшләргә хас ярым иренләшкән тамыр авазларның (*о^ш/ы^о*, *ө^ш/е^о*) алдагы *ы/е* сузыкларына йогынтысы күзәтелми. Ассызыклап әйтергә кирәк, З.Р. Садыкованың гаять жентекле тикшеренүләре киләчәктәге өйрәнүчеләр өчен төп кулланма ролен үтәчәк.

Билгеле булганча, төрки телләрдә сингармоник рәтләр (*ачы/әче*, *акрын/әкрэн* һ.б.) азмы-күпме кулланыла. Татар телендә дә мондый янәшәлекләр күзәтелә. Шулай да калын әйтелешле

сүзләр урынына нечкә әйтелешле һәм, киресенчә, нечкә сүзләрне калынайтуның мисаллар составы белән татар диалектлары аерылалар. Мәсәлән, шарлык сөйләшәндә яки аның урынчылыкларына түбәндәге сүзләр калын вариантта әйтелә: *кукай* – күкәй, *йыгыру* – йөгөрү, *кырка* – күркә, *кычык* – көчек (әд. эт), *сыл'ык* – сөлек һ.б. Киресенчә: *балчек* – балчык, *йәр* – яр, *фәйдә* – файда, *сәленү* – салыну, *кечерткән* – кычыткан һ.б.

Түбәндәге сүзләр исә каргалы һәм богрыслан сөйләшәндә, киресенчә, калынайтып әйтеләләр: *сақы* – сәке, *мазақ* – мазәк, *табанақ* – тәбәнәк, *шал* – шәл, *хаммасы* – һәммәсе һ.б. Нечкә итеп әйтү: *йәбешү* – ябышу, *чәк кенә* – чак кына, *көңгерт* – коңгырт, *шер* – шыр (тоз), *жән* – жан һ.б.

Тикшерә торган сөйләшләрдә тагын сүз башында сузыклар өстәлү (протеза: *эчерек* – черек, *өтерү* – төрү, *эзерә* – рус. зря һ.б.) яки төшү (*йәңке* – өяңке, *йәреп йөри* – ияреп, *зат* – озат һ.б.) күренешләрендә дә үзенчәлекле мисаллар күзәтелә.

Дифтонглар. *Өй* дифтонгы бер аваз итеп тә, иренсезләшеп тә әйтелә: *өй* > *ү/уй*, *сүлә/суйлә* – сөйлә, *кү/кий* – көй, *күвәнтә/көйәнтә* – көянтә, *үләнү/уйләнү* – өйләнү һ.б.

Шарлык сөйләшенең кайбер авылларында *ай*, *эй*, *уй*, *өй* дифтонгларын бер авазга калдыру шактый системалы төс ала: *ул'а* – уйла, *фад'а* – файда, *бар'әм* – бәйрәм, *кат'а* – кайта, *сал'ый* – сайлый, *мун'* – муйын – муен, *ал'әнә/әләнә* – әйләнә һ.б.

Богрыслан сөйләшәндә бер төркем сүзләрдә һәм туганлык атамаларында әдәби *-ый/-и (й)* урынына *-ай/-эй* дифтонглары тәңгәл килә: *әпәй* – ипи, *песәй* – песи, *үгәй* – үги, *тәпәй* – тәпи, *әтәй* – әти, *әнәй* – әни һ.б.

Каргалы сөйләшәндә әдәби *-ый/-ий* урынына *-ай/-эй* әйтү чикле.

Тартыклар. Өлкәдәге урта диалект сөйләшләрендә тартык авазларның әйтелешендә әдәби телдән аерымлыктар юк. Шарлык сөйләшәндә *к*, *г* авазларының әйтелеше көнбатыш диалекттагыча. Кайбер авылларда нечкә тартыклар әйтелә: *кын'д'ык* – кендек, *т'ут'ыш* – тутай, *сил'ык* – сөлек, *йугат'ты*, *кыт'ыклау*, *Фат'их*, *Мус'а*, *Л'атифа* һ.б. Нечкә тартык авазлар ике сузык арасындагы позициядә күзәтелә: *баз'а* – бажа, *наз'ум* – тирес, *Мус'а* һ.б.

Тартыклар өлкәсендәге башка үзенчәлекләр төрле комбинатор үзгәрешләрне һәм позицион характердагы күренешләрне тәшкил итәләр.

Сөйләшләрдә борынгы төрки телгә хас әйтелешләр сакланып килә: *керпек* – керфек, *тунпрақ* – туфрақ, *йебәк/йепәк* – ефәк, *калпак* – калфак, *Патыйма* – Фатыйма һ.б.

Алынмалардагы *ф* авазы да *n* авазына күчә: *пурман* – фурман, *нәпсе* – нәфес һ.б. Шулай да, *ф* авазының кулланылышы шактый актив: *филтә/пилтә* – фитиль, *пирме/фирме* – ферма, *ышкап/ышкаф* – шкаф һ.б.

Кайбер сүзләрдә *ф* > *n* һәм *n* авазы үзе дә яңгыраулашырга мөмкин: *пәлән* > *бәлән* – фәлән, *йебәк* – ефәк һ.б.

Сөйләшләрдә *m* авазының кулланылышы белән бәйле түбәндәге тәңгәллекләр бар.

n ~ *m*: *пич/мич*, *пичкә/мичкә*;

m ~ *b*: *мынан/менән* – белән, *малан/балан*, *мөрә/бөрә*, *чымылдык/чыбылдык* һ.б.

n ~ *m*: *калын/калым*, *агын/агым*, *ынтылу/омтылу* һ.б.; шарлык сөйләшәндә *нөгез/негез* – мөгез.

m ~ *n*: *тырмау* – тырнау, *жсилем* – жилен, *үләм* – үлән һ.б.

Бер төркем фонетик үзенчәлекләр яңгыраулаштыру-саңгыраулаштыру белән бәйле.

Мәсәлән, *з* ~ *с*: *жсиләз* – жиләс, *баскыз* < *баскыс/баскыз* – әд. баскыч һ.б.

n ~ *b*: *потак/пытак* – әд. ботак, *пот/пыт* – бот, *пөтөн* – бөтөн һ.б.

г ~ *к*: *чугыну* – чукыну, *тыг(ы)рык* – тыкырык, *игенче* – икенче, *тугу* – туку, шарлык: *тугызан* – әд. туксан, *сигезән* – сиксэн һ.б.

Оренбург татар сөйләшләренә, нигездә, *ж*-ләштерү хас, ул *й*-ләштерү хас булган көнбатыш диалектка карый торган шарлык сөйләшәндә дә күзәтелә, ләкин ул аффрикат аваз булып әйтелә: *джир/йир* – жир, *джәй* – жәй, *джәйәү* – жәяү, *мәржән/мәрджән* һ.б.

Оренбург татар сөйләшләрендә тагын авазлар төшү, охшашлану-охшашсызлану, авазларның урыны алмашу (метатеза) һ.б. күп кенә күренешләр табыла.

Грамматик үзенчәлекләр. Оренбург өлкәсендәге татар сөйләшләре грамматик үзенчәлекләре белән әдәби телгә якын торалар, сүз төркемнәренә хас грамматик категорияләр, аларның ясалышы татар әдәби телендәгечә.

Исемнәрдә һәм алмашлыкларда икеләтелгән тартым кушымчасы кулланы күзәтелә: *аш урнысы* – аш урыны, *өй алдысы* – өй алды, *кайсысы* – кайсы, *берсесе* – берсе һ.б.

Тартымлы исемнәрнең төшем килеше *-ы/-е* кушмчасы белән ясала: *баламы* – әд. баламны, *йөрәгеме* – йөрәгемне, *суганыңы* – суганыңны һ.б.

Татар теленең барлык сөйләшләрәндәгечә, кеше исемнәре кыскара һәм аларга *и/ый, ич, ит* һ.б. шундый иркәләү-кечерәйтү кушымчалары ялгана: *Сәйфи* – Сәйфетдин, *Хайбыл* – Хабибулла, *Ибәт* – Ибәтулла, *Фәткыл* – Фәтхулла, *Фәйзуш* – Фәйзулла, *Калук* – Хәлимулла, *Йарук* – Ярулла, *Хамык* – Хәмдия һ.б.

Зат алмашлыкларының юнәлеш килеше еш кына нечкә вариантта ясала: *миңә* – миңа, *сиңә* – сиңа. Каргалы сөйләшәндә тагын *мийә/мийа, сийә/сийа*. Бу вариантлар дөббяз, бәрәңге, Урал тирәсе татар сөйләшләрәндә таралган.

Стәрлетамак сөйләше территориясә белән күрше районнарда, ягъни богрыслан сөйләшәндә юнәлеш килеш икеләтелгән кушымчалар белән ясала: *миңарга* – миңа, *сиңарга* – сиңа.

Күрсәтү алмашлыкларының составы ягыннан Оренбург татар сөйләшләре күрше сөйләшләргә якын тора: *мыни, маный, мынагынак* – менә, шарлык сөйләшәндә ана сөйләшләргә (Чүпрәле, Кузнецк һ.б.) хас формалар саклана: *шандый/шонди* – әд. шундый, *шансы* – шунысы, *шалай* – шулай һ.б.

Каргалы сөйләше *ушы* алмашлыгын кулланы буенча татар теленең борынгылыкны саклый торган касыйм сөйләше белән уртаклык күрсәтә.

Мынау/мынавы – менә ул, *анау/анавы* – энә ул алмашлыклары Урал төбәге, лаеш сөйләшләрәндә дә бар. Бу формалар нугай этносы катнашлыгында формалашкан сөйләшләргә хас.

Юнәлеш килештә икеләтелгән кушымчалар кулланы күрсәтү алмашлыкларында да күзәтелә: *мынарга/мыңарга* – моңа, *тегендән* – тегеннән һ.б.

Нәрсә сорау алмашлыгының *нәстә, нәстә(кәй), нийәстә, нийәрсә(кәй), нәмәрсә* һ.б. вариантлары күзәтелә.

Калай – ничек, нинди: *Қалай матур өйләре* – Өйләре нинди матур. *Чийәләре эре калай* – Чияләре нинди эре һ.б.

Шарлык сөйләшәндә борынгы *кар'ы* алмашлыгы сакланып килә. Аның вариантлары көнбатыш диалектта киң таралган, бу яктан шарлык сөйләшенең бигрәк тә Пенза мишәрләре сөйләше белән уртаклыгы күренә.

Исемнәр һәм сыйфат сүз төркемнәренең ясалышы һәм кулланылышы татар әдәби телендәгечә.

Фигыльләр. Билгеле булганча, *фигыль* сүз төркеме үзенчәлекләргә иң бай категорияне тәшкил итә.

Кабатлаулы *фигыльләр* шарлык сөйләшәндә көнбатыш диалекттагыча (*баргакла, укыкла, сүләкли* һ.б.), богрыслан һәм каргалы сөйләшләрәндә урта диалекттагыча (*баргала, укыштыр, сөйләштер*) ясалалар.

Урал төбәге сөйләшләрәнә хас *-ыңкыра/-еңкерә* (эшнең ким яки артык дәрәжәдә үтәлүен белдерә) формасы да актив кулланыла.

Хәзерге заман хикәя *фигыльнең* II зат берлек санда тарихи чыганак варианты саклана: *барасын* – әд. барасың, *күрәсен* – күрәсең, *китәсен* – китәсең һ.б.

Хәзерге заман хикәя *фигыльнең* III зат берлек саны *-дыр/-дер, -тыр/-тер* (< бор.-төрки *торыр*, себер диалектларында *-ты/-те*, мордва-каратай сөйләшәндә *-т*) кушымчалары ала: *Йогрып чып китәдер* (китә) *дә хатны өстәлгә ыргытадыр* (ыргыта) һ.б.

Килчәк заман хикәя *фигыльнең* икенче зат күплеге *-сыгыз/-сегез* кушымчасы белән ясала: *куярсыгыз* – куярсыз, *белерсегез* – белерсез һ.б. Әлегә форма татар теленең үзәк (казан арты, бәрәңге, керәшен һ.б.) сөйләшләрәндә дә, Урал төбәге (минзәлә, бөрә һ.б.) сөйләшләрәндә дә билгеле.

Оренбург өлкәсе татар сөйләшләрәндә хәзерге заман хикәя *фигыльнең* аналитик формасы да бар: *-а/-ын йат-* – *а/-ен йат-*. Мәсәлән: *Эшкә китеп бара йатам* – Эшкә барам. *Көтү кайтып йата* – Көтү кайта.

Бу форма эшнең шушы моментта үтәлеп торуын белдерә.

Тикшерә торган сөйләшләрдә үткән заман формалары да татар әдәби телендәгечә: *-ты/-те; -ган/-гән; -ган иде/-гән иде*. Мәсәлән: *Мин монда туган, монда үстем. Ул үрәнгән иртә торырга.*

Дәвамлы үткән заман әдәби телдәге кебек *-а иде, -ыр иде, -адыр иде, -а торган иде* аналитик формалар белән белдерелә; билгеле киләчәк заман *-ыр/-ер*, категорик киләчәк заман *-ачак/-әчәк* кушымчалары белән формалашалар.

Сөйләшләрдә боерык фигыль, теләк фигыль формалары әдәби телдәгечә ясала. Шарлык сөйләшәндә, богрыслан сөйләше территориясенен мишәрләр һәм урта диалект вәкилләре катнашлыгында формалашкан авылларда көнбатыш диалектка хас *-ак кели, -гы кели* һәм урта диалектка хас *-асы килә* формалары, сөйләшләрнең үзара тәэсир итешү шартларында, контаминацияләшкән вариантлар барлыкка килгән.

-асы кили: күрәсем кили – әд. күрәсем килә, *ашасы киләми* – ашыйсы килми.

-ма кел-; *барма кели* – барасы килә, *уқыма келим* – укыйсым килә.

-ырга келә-: *китәргә кели* – китәсе килә, *сатып алырга келисезме* – сатып алмакчы буласызмы.

-ырга телә-: *сүләргә тели* – сөйлесе килә яки сөйләмәкче була.

-ырга ит-: *чыгаргайтә* – чыгарга тели яисә чыкмакчы була.

-мак бул-: *ашыкмак була* – ашыкмакчы була, *үрәнмәк була* – өйрәнәргә тели яисә өйрәнмәкче була.

Урта диалект сөйләшләрәндәге кебек үк, каргалы һәм богрыслан сөйләшләрәндә дә *-асы/-әсе, -малы/-мәле, -ышлы/-ешле* формалары актив кулланыла һәм төрле мәгънә төсмерләрен белдерәләр: хәл фигыльләреннән дә (*-а/-ә, -ып/-еп, -ганчы/-гәнче, -гач/-гәч* һ.б.) Оренбург татар сөйләшләрәндә төрле фонетик һәм семантик вариантлары табыла.

Затланышсыз фигыль формалары (*-ырга/-ергә, -у/-ү*) белән дә без тикшерә торган сөйләшләр ана сөйләшләргә якын торалар, күрше камышлы, минзәлә, стәрлетамак сөйләшләрә белән дә зур уртаклык күрсәтәләр.

Китерелгән күзәтүләр турында З.Р. Садыкованың хезмәтендә (1985) бай һәм әтрафлы анализ бирелгән.

Лексик үзенчәлекләр. Оренбург өлкәсен һәм күрше регионнарын үзләштерү тарихына багышланган хезмәтләрдән аңлашылганча¹, крайга төрле төбәкләрдән төрле этно-социаль төркемнәрдән булган татарлар күчеп килеп утырган, алар арасында катлаулы үзара тәэсир итешү процессы барган. Нәтижәдә төрле сөйләшләргә хас диалекталь күренешләр катнашлыгыннан торган диалекталь сүзләр системасы да формалашкан.

Туганлык атамалары ике системаны чагылдыра.

Урал төбәгенә хас вариантлар: *әнә(й)* – ана, *әнәй* – эни, *мама*, *инәкәй* – эникәй, *әтә* – ата, *әтәй* – эти, каргалы сөйләшәндә *әннә* – эни, *әттә* – эти (икеләтелгән вариантлар – борынгы формалар, алар чуваш, карачай-балкар, бабатөрки чорындагы хеттлар телләрендә теркәлгән).

Йола, уен атамалары: *билге биру* – якин туганнарны чакырып уздырган мәжлес, шунда кодаларга кызны бирергә ризалык билгесе итеп сөлге бирәләр, *аткылану* – төркемнәргә бүленеп уйнау, *урта чартау* – алга таба сикереп-сикереп уйнау, *титаклы* – классиклы уен, *зәрә йасау* – сабантуй алдыннан йомырка жыю (чагышт.: *мамадыш сөйләшәндә зәрә итү* – 1) тау башына чыгып йомырка тәгәрәтеп уйнау; 2) сабан туена йомырка жыйганда әйтелә торган такмакның беренче сүзләре: *зәр-зәр-зәрәгә...*).

Кеше белән бәйләнешле сүзләр. Эгъза атамалары, нигездә, әдәби: *баш*, *кул* һ.б., *уч табаны* – әд. *уч төбе* (чагышт.: аяк табаны, ягъни бу ике эгъзаның функциясе кайчандыр бертөрле булган), *урта тийәк* – урта бармак, *айак бите* – аяк башының өске ягы (чагышт.: *чабата чырайы* – минз., *чабата бите* – минз., камышлы, *мамадыш* һ.б.), *дөбә кабыргасы* – астагы кыска кабыргалар һ.б.

Зыңкар – авыру, чир, башка сөйләшләрдә билгеләнмәгән, *гозер* – зәгыйфълек, кимчелек. Күргәнебезчә, әлеге алынмалар сөйләшләрнең специфик үзенчәлекләрен тәшкит итәләр, алар мәгънә функцияләре белән дә аерылалар, чагышт.: *мам. гозер* – үтенеч.

¹ Садыкова З.Р. Күрс. хезмәт. Б. 160; Рамазанова Д.Б. Күрс. хезмәт. Б.191; Хусаинова А.Я. Күрс. хезмәт. Б. 22.

Шөкәтсез – ямьсез, *чәм* – хурлану, көнләшү, *анкау* – ахмак, *комкүз* – комсыз, *кырку* – коры (мам. *кырку* – озак кайнап ачыкылт тәм кәргән аш турында), *әлекәй* – аумакай, кеше сүзенә бирешә торган һ.б.

Хужалык эшләре һ.б.: *кәртә* – абзар, *лай өй* – саман өй, *пикеш* – чүлмәкнең бер төре, *запраткы* – шәл жебен эрлэгәндә, эчкә кертәп калдырыла торган жеп, *утар* – мал ябу урыны һ.б.

Хайваннар дөньясы: *оргач/ыргач* – сарык (ана булганы), *ала ат*, *бурлы ат*, *чал ат* – ат төсләре, *кырка* – күркә, *әнәч* – тавык булачак чеби, *казайак бака* – күл бакасы, *багара* – кызылтүш, *сырка* – байбак, *рака* – кысла, *пупуп* – һөдһөд, *бакашар* – соры чөлән, *хәүле* – чөләннең бер төре, *чәкелдек* – йомранның бер төре, *сагавык* – укра һ.б.

Күргәнебезчә, бу лексик-тематик төркемдә үзенчәлекле, специфик диалекталь атамалар күп табыла.

Үсемлекләр дөньясы: *кыр кишере* – *жонлы бәрәңге* (бутень клубненосный), *казчәй* – сөтле билчән, *сүвәрби/сийәрби* (< рус. свербига) – ачы какы, *йара үләне* – бака яфрагы (мам. шулай ук), *дүңгелди* – пәси борчагы, *дурман* – тиле бәрән орлыгы; *карагай* – нарат, *чаган* – өрәңге, *бүтәкә* – русча белоус, *майран* – дүләнә һ.б.

Киём-салым: *хәрти* – жиңсез камзол, *вәл* – мамык шәл, *чарык* – күн аяк киеме һ.б.

Аш-су: *бөкөри* – зур пирожок, чагышт.: кмшл. – шулай ук, *паштик* – пирог, *самбуса* – бөккән, *чокорча* – ачы камырдан творог белән пешерелгән пәрәмәч, *көләчә* – көлчә, *кыйгыча* – кош теленең бер төре, *уралма/уратма* – рулет, *пичунка* – көлдә пешкән бәрәңге, *шеш* – туй мәжлесенең тәмам булуын белдереп бәләш өстенә махсус утыртып куелган камыр кисәкләре һ.б.

Каргалы, богрыслан, шарлык сөйләшләрә буенча тупланган бай фактик материаллар тугандаш телләрнең, аерым сөйләшләрнең үзара тәэсир итешүе закончалыклары, күчешләр нәтижәсендә барлыкка килгән сөйләшләрнең, ана сөйләшләр белән үзара мөнәсәбәте кебек, теоретик мәсьәләләрне тикшерү өчен әһәмиятле чыганак булачак.

Сөйләү үрнәкләре

Әңкәй бәгрәм

Әңкәй, бәгрәм, өзлөп сагынам сине,
Изге нурлар тулган йөзләрең.
Белсәң ийе ничек күрәсем килә,
Шәфкәт нуры тулган күзләрең.

Күз алдымнан китми синең гәүдәң,
Шундый ачык сыман күренә шул.
Ә йөзөңнән, моңсу күзләреңнән
Шундай матур нурлар сибелә шул.

Озақкамы болай айырым йәшәү,
Озақкамы сузылыр сагынулар.
Гөмөр үткәнлеген сөйли-сөйли
Тағын күпме сулар ағырлар.

Тиздән мин сине қочармын,
Йәшле күзләреңдән үбәрмен.
Йомшак сачләреңне сыйпый-сыйпый
Қайттым, әнкәй бәгрәм, дийәрмен.

Күпме нечкә хисләр, изге уйлар,
Нинди сизгер йөрәк аларда.
Бала-бала дийеп көйә-көйә,
Аналарның саче ағара.

Қайчан синең мәрхәмәтле қулың
Сачләремнән йомшак сөйәрләр,
Қайчан мине үпкән йомшак иреннәрең,
Қайттыңмыни, балам, дийәрләр.

Кичләремдә чақ-чақ күзем йомсам,
Күз алдыма килеп басасың.
Хыйалыма кереп ураласың,
Ә уйансам миннән йуғаласың.

Ана күңле

И дусларым, шигыр йазам, Матур кошларга карата. Шигыр йазып уку минем Кайгыларымны тарата.	Йоқыларымдин уйанам, Күгәрчен қагынғанга. Бу шиғырләрне йазамын, Бәбекәйемне сагынғанга.
Тирәзәгә килеп кунды, Йәшел түшле матур чыпчык. Балаларымдин айрылып калдым Кереп халемне белүче йук.	Тугыз ай күтәреп йөрдөм, Йегермик ай сөт имездем, Суыкларга тундырмадым, Сине үстергән анаң бит мин.
Өй артында матур гөлләр Сайрарсың шунда кунып. Шулай гөмөр узар инде, Бер күрергә зар булып.	Туғыз ай күтәреп жөрдөм, Туғач ақ сөтөм имездем, Бу ни гәжәп, бу ни хикмәт, Баладин катылык күрдөм.
И матур кош, миңа иптәш, Сандуғач, кил, жир кипкәч, Безгә күрешүләр кайдинде, Жырақ жирләргә киткәч.	Бала анаға бик татлы, Туғач бар жирләрен пақли, Бу ни гәжәп, бу ни хикмәт, Ана күңлен бала тапмый.
Ишегалдым карама, Туқыран килеп чуқый. Балаларымдин айрылғач, Китә икән тәмле йоқо.	Алар үлсен дисәләр дә, Вақытсыз кермиләр гүргә. Бу ни гәжәп, бу ни хикмәт, Ананы сөймиләр бер дә.
И туқыран, түшең чобар, Қанатың икән зәңгәр. Балаларың бергә булса, Шунда икән бөтөн йәмнәр.	Доғада утыра үзе, Йәше белән тула күзе, Бу ни гәжәп, бу ни хикмәт, Бар да йалған ана сүзе.
Исем китә туқыранға Қоро ағач чуқығанға. Жөрәкләрәмә жал була, Шиғыр йазып укысам да.	Ни сачсән, шуны урырсын, Дигәннәр бит бороңғолар. Ана доғасы мәқбүл дийеп, Хәдис бардыр пиғәмбәрдин.
Менә тағы исем китә, Күгәрчен гөрләвинә. Шиғыр йазмый ниләр йазыйм, Жөрәкнең дөрләвинә.	Үлем ачылары күреп, Балам, сине китердем мин. Авыр, кыйын чакларында, Балам, сине үстердем мин.

Сушық, балам туңмасын дип,
Өстөгөзгә жабар ыйым.
Балам ачка үлмәсен дип,
Ырызықлар табар ыйым.

Атаң үлеп йәтим қалғач,
Көмәндә күтәрәп йөрдөм.
Бу ни гәжәп, бу ни хикмәт,
Баладин қатылық күрдем.

Үләргә халләрем житкәч,
Халемни сорамай балам.
Бала бәгре қаты икән,
Бәхиллек сорамай миндин.

Балам, дидем, балам, дидем,
Башымның ғақылы бетти.
Балам бик шәфқәтсез булды,
Анаға қатылық итти.

Әйә балам, йөрәк парәм,
Ики күзем дәхи қарам,
Синең йөзең күрер өчөн,
Диғаналар булып парам.

Гөлнөң қошо гөлгә куна,
Күңел қошо ирер бала.
Күрәсең, ходай көдрәте,
Үсеп житкәч қулдан ала.

Бала булғач, жана бәгре,
Китәрә йәшлекнең қәдрен,
Сағыш белә тула садрым,
Сабыр бирсен үзи алла.

Бала дийеп сүзем бетмәс,
Йөрәкнең қайғысы китмәс.
Ғақылы һәм һушың кермәс,
Сабыр бирсен үзи алла.

Бала ғөмөрне уздырыр,
Жөрәк майыңны сыздырыр.
Ни шатлықтан да биздерер,
Сабыр бирсен үзи алла.

Қызыл булмаса иде,
Сачелеп тормаса иде,
Бери әжәл, бери фәрқәт,
Бу ике булмаса иде.

*Гатия әби мөнәжәте.
Абдуллино районы Чағанлы авылы.
Әксп., 1964*

ТАТАРСКИЕ ГОВОРЫ ОРЕНБУРЖЬЯ

Галина Мельникова

Татарские говоры Оренбуржья были исследованы З.Р. Садыковой в 1964–1986 годах для составления Диалектологического атласа. Опубликована монография «Говоры Оренбургских татар»¹ и ряд статей, где описаны фонетические, грамматические особенности татарских говоров Оренбуржья в сравнении с другими диалектами татарского языка и некоторыми тюркскими языками; нашел отражение и лексический материал.

В 2013–2015 гг. А.Я. Хусаиновой было проведено исследование лексики татарских говоров Оренбуржья с точки зрения специального исследования лексико-семантической системы указанного ареала, и защищена кандидатская диссертация².

На территории Оренбургской области выделяются три самостоятельных говора татарского языка: бугурусланский говор среднего диалекта, каргалинский говор среднего диалекта и шарлыкский говор западного диалекта.

Бугурусланский говор среднего диалекта татарского языка распространен на севере Оренбургской области. Во время экспедиции были посещены населенные пункты Сарманаево (Сарманай), Зерикло (Татар Зиреклесе), Мустафино (Мостафа) Шарлыкского района, в которых распространен данный говор.

---

¹ Садыкова З.Р. Говоры оренбургских татар. Казань: Татар. кн. изд-во, 1985. 157 с.

² Хусаинова А.Я. Лексико-семантическая система татарских говоров Оренбуржья. автореф... дис. канд. филол. наук. Казань, 2015. 22 с.

Лексический состав бугурусланского говора в основе своей состоит из тюркских слов и заимствований. Здесь нами приведены некоторые лексические особенности, зафиксированные в ходе экспедиции, которые мы представили в виде лексико-тематических групп. Лексика говора проявляет общность с говорами Приуральяского ареала, а также со смежными мензелинским, камышлинским, стерлитамакским и шарлыкским говорами.

Термины родства: *инэй* – мама, мать, *зур инэй / зурнэй* – бабушка, мать отца или матери, *үгэй зурнэй* – неродная бабушка, вторая жена деда, отца матери или отца, *зурэти* – дед, отец отца или матери, *йырақ әби* – бабушка, мать матери, *йырақ бабай* – дед, отец матери, *олан* – ребенок, *бийем* – свекровь, мать мужа, *биатай* – свекор, отец мужа.

Лексика, связанная с хозяйством: *битъяулық* – полотенце, *бидрә/бидыра* – ведро, *печ* – печь, *тур юрганы* – лоскутное одеяло.

Названия рыб: *шамбы* – налим, *табан балық* – карась, *қорбан балық* – лещ, *қара балық* – линь, *опто* – язь.

К словам, обозначающим абстрактные понятия, можно отнести словосочетание *зыйан чүлмәге* – шкодница (например, о козе).

Каргалинский говор среднего диалекта татарского языка распространен на юге и юго-востоке Оренбургской области. Нами были посещены населенные пункты Татарская Каргала (Каргалы), Верхние Чебенки (Үрге Чебенле) Сакмарского района, Ново-Кульчумово (Кылчым), Шишма (Чишмә), Кабанкино (Кабан), Биктимирово (Биктимер), Никитино (Рәдүт), Аблязово (Әбләз) Саракташского района, в которых распространен каргалинский говор. Лексический состав каргалинского говора очень близок к татарскому литературному языку. Большую часть диалектальных слов составляют татарские слова и корни. В говоре употребляется также и заимствованная лексика.

Термины родства: *инәкэй/әнкэй/әнэй* – мама, мать, *әткэй/әтэй* – папа, отец, *картинэй/картнэй* – бабушка, мать отца или матери, *зур әнэй* – бабушка, мать отца, *йырақ әнэй* – бабушка, мать матери, *қартәтэй* – дед, отец отца или матери, *бием/әни* – свекровь, мать мужа, *биата/әти* – свекор, отец мужа, *әби* – теща, мать жены, *бабай* – тесть, отец жены, *иркә* – младший брат

или сестра, *абый* – старший брат, *апай* – старшая сестра, *абзый* – двоюродный брат, *токым* – род.

Названия пищи: *кымыс* – кумыс, *ләвәш* – закрытый сладкий пирог, *букән* – беккен, *балеш* – пирог, *пәрәмәч* – 1) открытый пирог с начинкой из творога, яиц и сметаны; 2) пирожки с начинкой из мяса, жареные в масле, *ипи* – ржаной хлеб, *кумәч* – пшеничный хлеб, *сумса* – маленькие пирожки, *кысыр аш* – постный суп, *казы* – колбаса, *кызыл эремчек* – красный творог, *сөзмә* – катык, вид кисломолочного продукта.

Термины, связанные с хозяйством: *қалақ* – ложка, *кәнди* – тарелка, миска, *айақ* – большая металлическая посуда для замешивания теста, *тула* – тряпка для мытья пола, *фәрдә* – шторы, занавески, *каса* – пиала.

Флора и фауна: *күгән* – терн, *йеләк* – ягоды, *йимеш* – фрукты, плоды, *алабуға* – окунь, *йәйен* – сом, *йедәй* – боярышник, *бөрлегән* – ежевика, *чүкә* – щука.

Термины, связанные с вязанием пуховых платков: *шал/шәл* – шаль, пуховый платок, *дебет* – пух, *айа* – треугольная ческа, *шәпәләк* – прямоугольная ческа, состоящая из двух частей.

Названия игр: *туплы уен* – игра в мяч, *букәнле уен* – третий лишний, *наза уен* – ручеек, *йөзек салыш* – колечко.

Абстрактные понятия: *чак кына* – немножко, чуть-чуть, *биш йарым* – половина шестого, *матакай* – мотоцикл, *аш булсын* – кушай на здоровье, *рәхмәт явгыры* – спасибо, благодарю, *чекәннәп* – прыгать на одной ноге, *кыймәтчелекле* – дорогой, *кичкелеккә* – вечером, на ужин, *өйләгә* – на обед, *удава* – вдова, *йыбану* – лениться, *әшнә* – друг, *әүкәй* – друг, душевная подруга, *спыртқа* – на экспорт.

Шарлыкский говор западного диалекта татарского языка распространен практически на всей территории Оренбургской области. В ходе экспедиции мы посетили населенные пункты Новомусино (Яңа Муса) Шарлыкского района, Султакаево (Султакай), Яфарово (Яфар) Александровского района, которые относятся к шарлыкскому говору западного диалекта. Диалектная лексика шарлыкского говора состоит главным образом из слов и корней тюркского происхождения, а также заимствований. Лексика относится к разным областям жизни носителей говора.

Термины родства: *инэй* – мама, мать, *этэй* – папа, отец, *картнэй* – бабушка, мать отца или матери, *карттэй* – дед, отец отца или матери, *зурапа/тэтэй* – старшая сестра отца или матери, *тутеш* – младшая сестра отца или матери, *кечанай* – жена брата отца, *нука/оныка* – внук, *дэдэй* – 1) старший брат отца или матери, 2) родной старший брат, *абзый* – двоюродный брат, *бырат/энем/туганым* – младший брат, *агайне* – родственники.

Лексика, связанная с хозяйством: *эргэ* – фундамент, *ызба* – дом, *йырт/йерт* – двор, *шава* – миска, посуда, *шыша* – бутылка, *бидра/бидыра* – ведро, *дисбе* – бусы, четки, *виранда* – двор, *пул* – скамейки в бане, *мийеш* – угол, *винек* – веник, *кухна* – летняя кухня, *лафкачы* – продавец.

Названия пищи: *таба ашы* – блюда, приготовленные на сковороде, *катык* – вид кисломолочного продукта, *коймак* – оладьи, *лэвәш* – пирог со сладкой начинкой, *белен* – блины, *күмәч* – хлеб, *пәрәмәчә* – открытые пирожки с начинкой из картофельного пюре, жареные в масле, *питрас/питырас* – квадратики из пресного теста, *самса* – маленькие пирожки.

Названия растений: *кузгалдак* – щавель, *чәчкә* – цветы, *лән* – лен.

Названия игр: *зилем әйләнү* – весеннее мероприятие, которое проводится во время разлива рек на возвышенности, открытом месте, *шыша тәгәрәтү* – игра в бутылочку.

Абстрактные понятия: *йафалану/нужа куу* – нуждаться, мучиться, *күкәй эчендәге сары* – неспособный, *нык матур* – очень красивый, *кыйлы* – килограмм, *гайланып китү* – выздороветь, поправиться, *йәйәү* – пешком, *хольксыз* – непослушный, своевольный характер.

Образцы текстов

Йул буйында сарықлар йата диб уйлыһсың / ә сарықлар йатмый анда / сарық көтүше кебек таш йата / тезелеп тау битендә / кеше уйлыһ шуны сарық йата дип / ә действитилнә анда ақ таш йата // шуның өчен теге ақ сарықларға саракташ дип куштылар татар саракташына //

Кутлукаев Закир, 1936 г.р.
с. Шишма, Саракташский район
(каргалинский говор)

Бер вахыт внук / вилдан исемле / бәләкәйрәг иде / печән апкайтырга барабыз ат белән / үземнең ат барыйе минем / қолын барыйе моның / атның баласы қолын диб атала инде / атның баласы // тегендә дальшерак бер күпердән чығабыз инде / бераз барды инде / ат чаба / ат қызу иде минем / бераз барғач / хәзер / бу малай әйтә бит инде / внук / зур әти диб сөйләнде дә қалды ди / мин қолын диб уйлыйм бит / мин әйтәм йарар қалса / йөрер әле / йөрәмәсә арттан килә ул / килмәсә мин әйтәм қайтып китә ул / өйгә қайта ул дидем дә / хәзер барып життек / туқтадық ат белән / зур әти нәрсә белән төйәбез ди / мәйтәм сәнәк қайа / сәнәк бит төшеб қалды / мәйтәм нишләб әйтмәдең миңа аны / мин бит сиңа әйткән ийем ди / қалды диб ди / син бит ул қалса йарар / үзе йөри йөри үзе килә ул / килмәсә қайтыб китә ул // мин килеп житкәнче аптыраб килдем сәнәк ничек арттан килә икән ул дип мин әйтәм / хәзер борылдык та / сәнәкне алып / мин аны қолын диб уйлайым / ничег инде ул сәнәк арттан килә икән ди // мин ағылнықы инде аканчателнә / эш йук йәшләргә / тегендә эш бар / қыз тужы ике институт бетерде / тегендә эше дә бар / квартир бирделәр / менә безнең йылға / река неть диб атала ул / ул теге йақтан аға ул / энә үлән басыб беткән / қазлар жәйәү йөриләр / күптән безнең йаңғыр йауған йук / ходай бирде / шуңа қуанып рәхәтләнәп / чыланыб йөрим / балығ бар монда // бақчам әйбәт / бақчам бар минем //

*Бикмухаметов Ильдус, 1952 г.р.
с. Мустафино, Шарлыкский район
(бугурусланский говор)*

Миңа сиксән өч бара хәзер / алты айы үтте инде // ой балақайем без яшь вақыт / бөтенләй бала вақытта / минем әти мәчеттә хәзрәт ийе ул / ул барыб манараға менсә / мин дә менеп шунда тора ийем // шуннан соң ийе / аңардан соң / ул манараны аударып / ул мәчетне мәктәп йасап шулай иттерергә булдылар инде // менә шул бу вақытта без барып әти белән қарап тордык та / әти йылыи бит / шуңардан соң ул анда барып йөрмәде / аны хәзрәтлектән чығарып ташладылар // аннан суң / менә нәрсә диб әйтәсең инде / шуннан соң әти мәрхүмне шуннан

алдылар да / монда пожарный итеп куйдылар // ну шуңардан соң нәрсә килә инде / суғыш башланған вақыт инде / суғышқа халықны алдылар / аны да хәтерлим шуннан инде // нәрсә диб әйтәсең тағын / аларны ничег диб әйтәсең инде / эти мәрхүмне трутармийәгә алып киттеләр / вот / ә Шәгыйлман абый мәрхүм энә шул эш бетүенә бер нәрсәгә қарамастан армийәгә чығып китә / вот / Шәгыйлман абый сугыш та күрми исән сау монда қайтып / монда үлә инде / бер сүз белән әйткән вақытта // ә эти мәрхүм нәрсә диб әйтим / қырығ ике үтеп китте / қырығ өч бара инде / қырығ өченче йылда әтидән хат килде инде / март айында / и мартның умбишләреме / купмеләре булғандыр / март урталарында ужыәти мәрхүмнән безвисти пропавший дигән исем килде // мин эшли башлағанда / тәүгедән күлим әле / аннан сүлим әле / мин эшли башлаған вақытта / әни мәрхүм / улым син менә эшли белгән кешеләр / қартлар бар бит безнең / менә нигәмәтуллин шәмсетдин бабай / ул абый молотилкада / шуннан соң инде шундый ниләр / тырмалар / ниләр / и зур иләк тазарта игеннәрне менә / син карап тор / кара / күр / во / син аларны үзең эшли алырсың // әни мәрхүм минем шулхадәр тырыш ийе ул / ширинбану исемле / аның әтисе ситдыйқ / алар рәхмәтуллиннар иде // минем исем күтеп алынған мәгънәгә килә / ни өчен дигәндә / минем алдымда өч абыйым булған / алар һәрқайсы тормағаннар / ә апаларым торғаннар инде // менә шушы йортны салған вақытта әни / шакирә апа / өчәү қалдық // суғыш вақыты да / безгә ни ашарға / ни эчәргә / ни кийәргә / ни йығарға йук бит инде // без бик йығар идек / ә жибермиләр ийе урманға / ә инде ашау эчү йағы ул бөтенләй начар булдыйы / инде ул вахытта аны әйтеп тора торған түгелийе / без бирешмәдек / бирешмәдек без // йаз көне без башаққа йөри башладық / әни белән мин / хәтеремдә уналтынчы март көнне қырығ өченче елның / уналтынчы март көнне беренче мәртәбә башаққа чығып киттек // шулай итеп күпме булдыра алабыз / шулай күтәреп апқайттық / киптереп ашап // ну қырығ өчтә туже бирешмәдек //

*Мухаметов Гакыйп, 1932 г.р.
с. Ново-Кульчумово, Саракташский район
(каргалинский говор)*

Әти сугышка киткәндә мин биш көнлек калдым / биш көнлек / вәт / кырыг беренче елны / беренче сентябрьдә / Ленинградка / Ленинградны ишеткәнәң бармы / вәт / строитель мин гомер буйына / үрнәктә тудым / элекке комуна / әтиңең кем икәнлеген белмәдек без / вот шул // вот шулай гомерләр узды / житмеш дүрт яшь тула сентябрьдә // менә хатын да тайак / кереп китәм / кереп китәм ди // минем әтиемнең абзыйсының хатыны кечанай була / минем әтиңең абзыйсының хатыны / ә абзыйсы дәдәй була / дәдәй дибез / әтиңең абзыйсына дәдәй дибәтәбез // әтисенең сеңеле түтеш була / түтеш / әтиңең әниңең сеңелләре түтеш була инде // кара кигәвен кунган / кигәвен талабүтерә бит үзеңне // әдә сеңелем чәй эчеп кит / сусыз йөрәмә / главный су // ә мин денгә бәг ышанмыйм / мин денгә каршы / искелеккә бару ул / чабата киенү була / син чабатаны беләсеңме нәрсә / лаптига кабат күчерергә уйлылар халыкны // мине көп шулар алдадылар динлеләр / дини халыклар / намаз укый / намазга баскан / ә үзе акча ала працентка дип / кача / шуңа күрә мин денгә каршы / ух // сет ашы / таба ашы коймак диләр / ләwәш / таба ашы ләwәш / пирук / ләwәш менә кузгалдак ләwәше була / йасыйбыз / кузгалдак йафрагы / урысча пирук ә безнеңчә ләwәш / ләwәшне духовкага тыгасын / чәwел белән // типтәр / нацияне беләсенме типтәр / шулар башкирия ягыннан килеб утырганнар / ә безнең / менә безнең тумыш / менә минем нукам ужы жиденче буын / кыз балага внучка дибез / безнең бабалар пензадан / безнең йахъя бабай килгән / мең жидейөз ничәнче еллар / ад'а карыйбыз / минем дә эчкем кили / аwзым кепте / ад'а // мин кан'аган су гына чәм / шуны бел / кан'аган су гына чәм / мин холодныйны вадаправоттан эчмим // Йахъя бабайдан безгә калган фамилия йахын // сүлә син / сүлә Рәшидә / кличкасы тайак / аның бабасы теге көнбагыш / көнбагыш бит кояшка карап ничек әйләнә / ул да шулай / туп туры йөрөгән / тайак / көнбагыш тайагы кебек / прустой тайак тегел / көнбагышныкы / эче буш / ике митыр озынлыктагы халык алар / бу да миннән озын // бу минем нукам / бәләкәй малайның бәләкәй малайы // минем исемем Зинит / ник Зинит кушканын беләсенме син / историясен / сугыш вакытны безнең зенитный артиллерияләр немец самалетларын бәрәп төшерә башлаганнар да / шуннан бер апай / бу малайга

давай Зинит куштырабыз дигән / ват миңа Зинит кушканнар //
 ә күрше тирә / карт коры / Зинәтулла дип йери / Зинәтулла тәк
 Зинәтулла // без пенза мишәрләре / мишәр без // шул күпернең бу
 йагы типтәр диләр / ә теге йагы йаңаһылы / ә теге центрга базар
 эче / шакшак эче // типтәр дә бар / мишәр дә бар / татар да бар /
 типтәр халкы башкириядән килгән // ә менә без тарханнар / пен-
 задан / пенза мишәрләре тарханнар // нукама ызба салып бир-
 дем ужы / ват // үлгенчи йафаланабыз / мужа куабыз дигән сүз //
 зилемдә / зилем кулга кул тотынышып әләнәсең / жир ачылгач /
 күпер өсләрендә жир ачыла бит / тау башына менеп / кастерлар
 йагып шунда / тау башында зилем / ташу ташыганда / гармунчы
 булмаса такмак / хур белән такмак әт'әләр / вет шулай //

Яхин Зенит, 1941 г.р.

*с. Новомусино, Шарлыкский район
 (шарлыкский говор)*

Шунда туыб үстем / әйе / чистый татарлар монда килгән ха-
 лык кына // кызым кил / бер апай белән күреш // бабай белән
 сүләргә ыйалмый ул / бабай белән оста сүли / минем оныкам бар
 казанда / баныкта эшли / ә нидә туймазыда бар внукаларым / алар
 яны йерт салдылар // бу аһылда туыб үстем / әтийем сугышта
 йугалды / үлдә инде / сугышта үлөп хәбәре килде / ват // тагы ни
 сүлим / мин инде аһылда эшләдем / эшләмәгән эшем калмады
 / ну ул вакытта гел на общественных началах иде // үзем в ос-
 новном шул ике аһылның егерме ел бригадир булып эшләдем /
 учетчик та булдым / сет тә ташыдым / аннан заведующий фермы
 булдым / народный контрольдә булдым / районда засидатил бул-
 дым / сугыш йылларында обеспечение йуг иде / икешәр класс
 бер класста укыдык / бер помещениедә бер укытучы укыта иде
 / дүрт кенә класс иде ул вакытта образованийе / дүрт кенә класс
 иде // тукайда бер йөл укыдым бишенчене / алтынчыны зелена-
 рошда укыдым // тагын ни / аннан инде / шул пинсийәгә чыгар
 йылны / авырдым да / Айрат абый ничек булса да йөрерсең инде
 / бәлки гайланып китәрсең / бәлки ниткәч / аяк бил белән мин
 мучитса идем / ну мин эшли алмадым / авырдым / ташладым /
 шуннан пенсийәгә чыктым // аһылда мин иң олы кеше инде /

мужской яктан инде // жениналар бар // минем ниём буйынча /
бабам минем мусаныкы / мусаныкы был / ә әбийем булган сул-
такайныкы / әби лафкачы булган / бабай әбине тапкан да шунда
калган / минем бабай шуннан йәйәү килә иде / әйе // дәдәй вәт /
например минем олы абийем булса дәдәй була миңа / дәдәй була
әйе / монда күбесе миңа дәдәй дибәтәләр / дәдәй дип йөртәләр //
мусада безнең агайнеләр бар анда / шундый хал' // синең исеңдә
тегелме / килеп килеп күренәләр / торналар / бездә торналар
йәйен үткәриләр // тотабыз / сарыклар тотабыз / кәжәләрне бе-
тердек / сбыт йук / алмыйлар / хәзер халык күбәйде / күп тоталар
/ вәт //

*Сафаров Айрат, 1932 г.р.
с. Султакаево, Александровский район
(шарлыкский говор)*

ЕЛЛАР ҮТКӘН ХАЛЫК ЙОЛАСЫ

Оренбург сөйләшләрәндә халык традицияләре һәм фольклор (этнолингвистик аспектта)

Флера Баязитова

Оренбург өлкәсе Евразиянең үзәгендә, көнчыгыш белән көнбатыш кисешкән бөөк ефәк юлы өстендә утырган. Әлегә өлкә төньяк-көнбатышта Татарстан, төньякта Башкортстан республикасы, төньяк-көнчыгышта Чиләбе өлкәсе белән, көнбатышта Самара, көньяк-көнбатышта Саратов өлкәләре белән, көнчыгышта һәм көньякта Казакъстан республикасы белән чикләнгән.

Оренбург өлкәсе Россия Федерациясенең зур регионнарыннан санала. Биредә татар культурасының күренекле шәхесләре турында тарихи истәлекләр саклана. Мәсәлән, Шарлык районы Мостафа авылында герой-шагыйрь Муса Жәлил туып үскән. Авылда аның истәлегенә бик зур мемориаль-музей ачылган. Оренбургта Мирхәйдәр Фәйзи исемендәге татар драма театры эшли.

Бу төбәкнең табигате бай һәм үзенчәлекле. Биредә дөвалау үзенчәлекләре белән танылган Соль-Илецк (Тозтүбә) тозлы күле бар.

Оренбург өлкәсе – күпмилләтле, биредә 126 милләт яши. Күп өлешен бөтен өлкә буйлап сибелгән татар халкы алып тора. Төбәктә 150 меңнән артык татар яши, барлыгы 88 татар һәм 63 катнаш авыллар бар.

Оренбург өлкәсендәге татар сөйләшләрәен беренче булып Татарстан Фәннәр академиясе Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдә-

бият һәм сәнгать институтының тел белеме бүлгегә өлкән фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты Зидә Рәшит кызы Садыкова өйрәнде.

Зидә Садыковага моңа кадәр беркем тарафыннан да өйрәнелмәгән Оренбург татарлары сөйләше кандидатлык диссертациясе темасы итеп бирелә. Ул Оренбург өлкәсендәге 70 ләп авылны монографик планда да, «Диалектологик атлас» төзү өчен дә лингвистик география методы белән өйрәнәп чыга. Озак еллар экспедицияләрдә йөрәп, авыл халкы белән аралашып бик күп материаллар туплый. 1985 елда аның «Говоры оренбургских татар» дигән фәнни китабы басылып чыга. Әлегә хезмәт жәмәгәтчелек кулына кереп, әйбәт бәяләмә алгач, 1986 елда шул ук темага (кушымталар: 50 картадан торган атлас, шәл бәйләү үрнәкләре һ.б.) кандидатлык диссертациясен яклый. Аны да аспирантура курсы үтмичә, төп эшеннән аерылмыйча яза. Зидә Садыкованың тикшеренүләре нәтижәсендә бу зур территориядә татар теленә ике диалекты (урта һәм мишәр) сөйләшләрә таралган булуы ачыклана.

Оренбург өлкәсендә таралган жирле сөйләш үзенчәлекләре башка төрки телләр белән мөнәсәбәттә өйрәнелә. Мәсәлән, башка диалектларда күзәтелмичә, бары тик Урал һәм Сакмар буйларында яшәүче Оренбург татарлары сөйләшләрәндә генә кулланыла торган *-акай (-әкәй)* формалы сыйфат фигыльнең күп кенә угыз һәм кыпчак телләрәндә дә кулланылуы ачыклана. Бу борыңгы сыйфат фигыль формасы Себердә таралган төрки телләрдә дә күзәтелә. Аннан тыш *-акай* формалы сыйфат фигыль (*киләкәй кеше* – килә торган кеше, *пешерәкәй әби* – пешерә торган әби) төрек, гагауз (*-ка*), якут (*-айы, -маай*), кыргыз, алтай, хакас, шор, тува, тофалар, чулым-татар (*-гай, -кай, -багай, баай*), кырым татарлары, каракалпак, карачай-балкар, караим (*-гай*), казах (*-кай*) телләрәндә актив кулланыла. Болар барысы да жирле сөйләшләрне башка төрки телләр белән бәйли торган фәнни ачышлар булып тора.

Зидә Садыкова үзенең тикшеренүләрендә лексик үзенчәлекләрне тематик яктан, башка төрки телләр белән чагыштырып өйрәнүгә дә зур өлеш кертә. Аның тарафыннан, беренчеләрдән булып, Оренбург өлкәсе өчен характерлы булган кәжә мамыгын

эшкәртү, шәл бәйләү терминологиясе, бизәк атамалары һ.б. фәнни әйләнешкә кертелә.

Халык традицияләрен саклау һәм үстерү, культура казанышларының синтезын булдыру, халыкларның дуслыгын ныгыту хәзерге заманның приоритетлы бурычы итеп куела. Төрле халыклар арасында икътисади һәм сәяси килешүләр белән генә түгел, рухи байлыклар белән дә уртаклашып яшәү сорала.

Бүгенге көндә туган телебез саегып бара дип саналган чорда халыкта сакланган һәр лексик берәмлек язылып, күтәрелеп, текстлар, иллюстратив материаллар белән бергә киләчәк буыннарға тапшырып калдырылырга хаклы. Тематик төркемнәрне өйрәнәп чыгу нәтижәсендә бик тә әһәмиятле борынгы катлам – сүзләр һәм сүзтезмәләр, лексик-семантик «оялар», терминнар күтәрелә. Алар исә тарихи лексикология, тарихи этнография һәм тарихи фольклор өчен дә бик зур хәзинә. Кадерен белгән кешеләр, рәхмәт әйтеп, тиешле урында файдаланырлар дип уйлыйбыз.

Гаилә йолалары. Туй

Йаучы

– Элек йаучы булып бер ир кеше килә иде. Бер балагын өскә күтәргән, берсен төшергән. Йаучы икәнән шуннан беләләр инде. Ул бер көн генә килми әле, қат-қат килә. Тегеләр риза булганчы килеп йөри. Жайлап сөйләшә.

Менә минем үземә бер атна йөрдә йаучы.

«Мин бер зур йомыш белән килдем, қызығызны сорарға килдем», – ди (*Мостафа*).

Сөлге бирү

– Қыз йағында риза булсалар, сөлге бирәләр. Сөлгене иңенә салып, қайтып китә инде йаучы. Көтеп торалар қайтқанын (*Мостафа*).

Башкода, башкодалый килү

Башкодалый киләләр йегетнең ата-анасы. Менә миңа килделәр. Әнийем ат'а: «Тизерәк мен пич башына».

Кан'ана-кан'атага күренү йук кушылмича.

– Башкода килә. Йастык салалар. Түргә менеп утыра. Бер балагы күтәргән (*Яңа Муса*).

Киңәш

– Бер килгәндә генә бирмиләр ризалыкны. Агай-эне белән киңәш кирәк. Киңәшеп бирергә риза булалар (*Яңа Муса*).

Билге, билге бирү

– Кызның билгесен бирәләр. Билгегә пирчәткә, битсеберләр (сөлге), шарфлар бәйләгән, ак шәлләр, кулйаулык чиккән (*Яңа Муса*).

Билге күрсәтү

– Кийәү йортында билге күрсәтәләр (*Яңа Муса*).

Көн куйу

– Көн куйарга киңәшәләр. Кас'ы көнне туй (*Яңа Муса*).

Кодалашып йөрү

– Йаучы килеп кызны килешкәч, кодалашу башлана. Кодалашып йөрү булды бездә. Сөлге алганнан соң кыз йагы да, йөгет йагы да йақын туғаннарын чақырышып, кодалашып йөрүне сөйләшкәннәр. Биш пармы, ун пармы йөрешә. Кара-қаршы шулай чақырышалар. Бер көнне бер қодада, икенче көнне икенче қодада ашта буласың. Шулай иттереп бер йарты ай ашта йөрисең. Қодалашып йөргәндә йақшы атларга утырып урам әйләнгәннәр (*Мостафа*).

Қодаларга әжырлау

Иртән торып тышка чыгам,
Йәшәрә суганнарым.
Йәшәргән суганнар кебек
Йәшәгез, туғаннарым.

Аллар булғанда ғына,
Гөлләр булғанда ғына,

Күтәрелә күнелләрем
Бергә булганда ғына (*Мостафа*).

Туй атлары

– Қыш көне бит туйлар. Чаналы атлар. Атлар бизэлгән. Бит-йаулықлар, қыңгыраулар элгән. «Жидешәр ат белән килгән-нәр», – дип сөйләделәр (*Мостафа*).

Бирнә, бирнә тарату

Йаучы килеп қызны килешкәч, бирнә бирүне сөйләшәләр, бирнә тараталар.

Бирнә тавар: күлмәклек, шәл, шарыф, наски, бийәләй.

Менә кодағый йагында унсигез кеше була икән, мин унсигез кешегә бирәм тавар, күлмәклек тавар, шәл, шарыф, наски, бийәләй. Үзем бәйләгәнне бирәм (*Мостафа*).

Өшәнчек

– Өшәнчек белән килә йәш килен. Битжаулығы, тастымалы, өйгә элэргә чаршавы була.

Күпертеп чиккән намазлықлар булды.

Күпертеп чиккән мендәрләр булды (*Тукай*).

Кул өшәнчеге: – Йәш килен үз қулы белән өләшә, бийәләй, шарыф, қулайлық, йанчык. «Кул өшәнчеге өләшә», – диләр (*Тукай*).

Элү

– Килен төшә. Бийеменә¹ сөлге элә, тавар элә. Сөлге чикмәгән бездә (*Сарманай*).

Өйгә элү

– Өйгә элэргә алып бара төшкән йортына. **Тәрәзәсенә челтәр, карават өсләренә** йабарга.

Түр йурганы алып бара.

Ап-ак кийезен дә алып бара.

---

¹ Бийем – кайнана.

Кәштәгә (киштәгә) күтәрәп куйу:

– Өй эченә кәштә куйып, йастыкларын, йурғаннарын кәштәгә күтәрәп куйа торғаннар ыйы (*Мостафа*).

– Тавар фәрдә, тәрәзә фәрдә: – Дүрт тәрәзәлек тавар фәрдә алып бара. Тәрәзә фәрдә элә, тавар фәрдә элә.

– Чыбылдык, мендәр қабы (мендәр тышы): – Чыбылдык элә сәке кырыйына. Мендәр қабы алып бара. Мендәр қабы икене алып бара. Чигүле түгел, теккән генә (*Рәдүт*).

Ызба бизәү

Ызба бизәү – килен әйберләре белән өй бизәү.

– Қызның әйберләрен китереп, тавар китереп ызба бизиләр. Битйәулықлар (сөлгеләр), мендәр қаплары белән олы йаққа да, бәләкәй йаққа да чаршау элэләр (*Рәдүт*).

Кийәүлек, кийәүлек әзерләү

Кийәүлек – кияүгә бара торган кыз әзерләгән әйберләр: бирнә, өйгә элү, киём-салым һ.б.

– Кийәүлеккә дип әзерли кыз. Кийәүгә, кийәү йегетләренә, өйгә эләргә әзерли.

Өйгә кергәч **тастымал** бирә.

Наски, пирчәткә бирә кийәүгә, кийәү йегетләргә.

Пута: – Пута бәйлиләр кийәүгә. Утыз-қырық күздән, английский вязка белән бәйлиләр путаны. Кийәүгә бүләк. Кийәү биленә бәйли путаны (*Рәдүт*).

Билбугычлы күлмәк кийәүгә. Жылы ыштан, пирчәткә әзерли кыз. Кийәүгә күлмәк, йақалар қайулы (*Мостафа*).

Қызлар йаны

Қызлар йаны – туй алдыннан уздырыла торған мәжлес.

– Қызлар йаны дип киләләр жыйылышып. Жырлылар, бийиләр, кереп чәйләр эчеп чыгалар.

Хәзер менә йегетләр дә килеп тула қызлар йанына (*Каргалы*).

Ишек бауы тоту, кийәү пәкесе

Кийәү йегете белән кийәү килә қыз өйенә. Шау-гөр килеп қапқаны биклиләр, ишек бауына басалар малайлар.

Кийәү туй көнне килә. Ишек бауы тотучылар була. Ишек төбөндә торалар.

Кийәү ишек дөбердәтә. Аңа әйтәләр:

Сикереп төштем бақчага
Бастым бакыр ақчага
Без апайны сатмыйбыз
Биш тин бакыр ақчага.

Ишек бауы – бер сум,
Безнең апай – мең сум,
Пәкең булса – кисеп кер,
Пәкең булмаса – көтеп тор,
Акчаң булса – түләп кер.

Шуннан кийәү пәке бирә малайларга. Ишек бауын пәке белән кисеп керә була инде, йәнәсе (*Сарманай*).

Кийәү пәкесен чәкчәкигә¹ қадый

– Чәкчәки чығаралар. Өстенә әйбер йаққан. Аны бийи-бийи чығаралар да ачалар.

Чәкчәки чыгаргач, кийәү пәке қадый чәкчәкигә. Ул пәкене қәйнешләр ала.

«Чәкчәки нық қаты, пәкесе үтми», – диләр.

Ничә пәке қадый кийәү. Зур бүләк булған шул кийәү пәкесе (*Кабан*).

– Кийәү пәкене чәкчәкигә қадый. Ничә малайы бар, әллә ничә пәке қадый (*Мостафа*).

Чәкчәкигә пәкеләр қадый кийәү. Ничә пәке қадый?

Ничә ир малайы бар, шуның хәтле пәке қадый (*Чишмә*).

Бүлмәгә бару

Бүлмәгә бару – кияү белән қызның икесе кавышқан көнендә хәл белергә бару.

– Бүлмәгә бару булды. Бер киленне билгелиләр. Ул боларны қарап, чәйләр эчертеп тора. Килен белән кийәү икесе генә утыралар.

---

¹ Чәкчәки – чәкчәк.

Өшнәләрен чакырлар хәл белергә дип. Кем нәстә алып бара. Падарык бирәләр килен белән кийәүгә (*Рәдүт*).

Йәш килен тоқмачы, килен салмасы

– Йәш киленгә тоқмач жәйдертәләр дә аның тоқмачын берәу килеп йырта. Тоқмачын йыртсалар, йәш килен аны йаңадан ба-сып жәйәргә тийеш була.

Тоқмач йыртқан кешегә күчти (күчтәнәч) бирү:

– Қулайулық булды инде күбесенчә, үзөбез чигеп әзерләп куйдык. Тоқмачны йыртқан кешегә күчти булды ул (*Каргалы*).

– Салма йәйдерәләр, кистереп карилар. Вакмы кисә (*Яңа Муса*).

Йәш киленгә су йулы күрсәтү

– Йәш киленгә су йулы күрсәтүләр булды элек. Миңа менә иремнең сеңлесе күрсәтте. Ике митыр тасма бирдем, йефәк тас-ма. Қызлар чәчләрен тасма белән үреп, бантиклап куйалар ыйы.

– Су ташу ул йәш киленнең зур эше булып торды инде. Иртүк, таң башыннан су ташып куйабыз. Сақмар суына төшәбез иртүк, алтышар көйәнтә су алып қайтабыз (*Каргалы*).

– Килен төшерәләр. Ике бидыра, күвәнтә әзерләп торалар.

Су йулы күрсәткәнгә кайын сеңелләргә кулайулық, пирчәткә бирә килен (*Яңа Муса*).

Тел йәшерү

– Тел йәшерү булган әвәле. Кан'ата белән сүләми. Килен түргә үтми, бусагадан атлап керми. Ишектән генә бирә чәйне (*Яфар*).

– Бийем-бийатадан узмадык. Алар кушқанна ғына эшләдек. Бийатай белән әз генә сөйләшә килен (*Чушмә*).

Айакчылар

Айакчылар – туйда хезмәт күрсәтүчеләр, пешекчеләр һ.б.

– Айакчылар була туйда. Кем нәрсә булдыра, шуны пешереп китерә туйга. Алар табын әзерли, сауыт-сабаларны йуwalар, ку-накларны карилар.

Туй беткәч инде хужа булган кеше аякчыларны чакырып үзләрен кунак итә, хөрмәтли, рәхмәт әйтә.

– Аякчылар ике йакта да була. Алар йардәм итүчеләр. Алардан башка туй булмый.

– Киленнәрне аякчы итеп куйалар. Менә күршеләрнең тәүге кызын биргәндә аякчы булдым.

Аякчы булган кеше жырлап та бирә туйда:

Әй, илаһи, илаһи,
Тагын бер кат илаһи.
Кавым-кабиләгез белән
Йаратамын, билләһи (*Яфар*).

Кулсебергеч

Кулсебергеч – кул сөрткеч; тастымал.

– Аякчыларның альяпкычына кулсебергеч кыстырган.

Ару кулсебергечләр тотып йөриләр аякчылар.

Кунакларга да кулсебергечләр куйалар алларына (*Яфар*).

Кодаларның пималарына (киез итекләренә) сөйәк салу

– Туйда йәшләр, унөч-ундүрт йәшлекләр дә күп була. Алар самавыр кайнатып, булышып йөриләр, аякчылар була инде алар да.

Шунда менә шайартып кодаларның пималарына сөйәк салалар ыйы. Қайсына қазның ботын, қайсына қанат салалар.

«Қарале, минекенә ничек салғаннар», – дип көлешәләр ийе (*Мостафа*).

Киңәш ашы

– Киңәш ашында киңәшәләр. Кем нәрсәне пешерә туйға. Киңәшкә жыйылып киңәшәләр (*Мостафа*).

Аш китеру

– Туйга аш китерәләр. Ун пар булса ун аш, уника пар булса уника аш килә. Ике күмәч, утызлап жәймә, ләвәшләр, пешкән

пар казлар, чәкчәк, бәлешләр килә. Зур күмәчләр салалар кабартып.

Туйга чакырылган һәрбер кеше аш алып килә. Ит, бәлеш, күмәч (*Мостафа*).

«Менә йөз таба аш килде» дип сөйләгәннәр.

– Безнең Мостафада туйга жәймә, күмәч, ләвәш, катлама салалар.

Башта салма чыга, аш, ит белән бәрәңге. Казны турыйлар (*Мостафа*).

Ашларны күчтәнәч итеп бирү

– Туйда ашларны күп китерәләр. Ул ашларны туганнарына тараталар күчтәнәч итеп. Өйләренә алып китәләр.

Май ашы

– Май ашы этелә. Хазер менә пәрәмәч этәләр.

«Йакшы кабарган май ашлары», – этәләр (*Яфар*).

Аш эчү

– Туйда аш эчәбез. Түгәрәк токмач салалар ашка (*Чишмә*).

Чәлпәк

Туйга кырык чәлпәк алып бара идек тәүдә. Күкәйгә генә камыр басып, аны йока гына итеп жәйә. Зур казанга салып, майда гына пешереп ала.

Сындырып куйалар чәлпәкне, дүрт кешегәме, ике кешегәме (*Яфар*).

Бәлеш

Бодай бәлеше пешерәбез. Бодайны төйәбез, аны сөткә салып зур казанда пешерәбез. Бодай тәмле булып пешә. Шул бодайны бәлеш эченә сала. Бәлешнең бөкесен алып май сибәләр. Бик тәмле була (*Чишмә*).

Катлама

– Катлама ул күмәч камырыннан. Жәйәбез дә пешереп алабыз. Берсе өстенә берсен куйып, майлап пичтә пешерәбез. Иң өстәге катламаны бизиләр ийе (*Мостафа*).

Пилмән

– Кичкелеккә пилмәнгә чакырлар кодаларны. Өч көн пилмән ашаталар. Өч көн мунча керә.

Кийәү пилмине

– Кийәү пилмине пешерәбез вак кына итеп. Ит күп, башмаклар суйабыз туйга (*Яфар*).

Кийәү пилмәне

– Кийәү пилмәне бик вак була. Бер агач кашык, шул кашыкка биш пилмән сыйа торган ыйы.

– Зур бабай дип йөртә торган ыйык этәйнең дэдәсен. Менә аларның пилмәне бер кашыкка биш пилмән сыйа торган ыйы. Зур пилмән йасасалар «бака хәтле пилмән йасаганнар», – дип әйткәннәр. Пилмәннәр эре булса, ул гәйеп булган. Күп вахыт кирәк булса да, кич утырып зур-зур тәпәннәр тулы пилмән йасап катырып куйганнар туйга (*Мостафа*).

Әби кимагы

– Әби кимагы дип кийәү акча сала кимакка. Кийәү кимагы, дип күчтәнәч белән килә кийәү (*Яфар*).

Қыстыбый

– Қыстыбыйларын күп пешердек. Бәрәңге эчле қыстыбый пешерәбез (*Яфар*).

Қыйғача

– Қыйғачалар, күмәчләр қуйылган табында чәй эчәбез (*Чимә*).

Самбуса

– Бәрәңге самбусасы пешерәбез. Сөткә суды, тоз салып камыр басасы. Бәрәңгене айырып пешерәбез. Бәрәңге өстенә суган, ак май, тоз салып изәбез йақшы гына итеп. Қамырны токмачка жәйгән кебек жәйәбез дә дүрт қырлы итеп, өстенә бәрәңге йагып пичтә пешереп алабыз (*Сарманай*).

Жәймә

– Безнең Сарманайда жәймәне күп пешерәләр кунакка да, туйларга да. Йарты литыр сөткә бер күкәй, тоз салып камыр басасың да шуны йегерме биш кисәккә бүләсең. Шул кисәкләрне нәзек кенә итеп жәйәсең дә йанып торган пичтә пешерәсең. Ул ут йалкынында бик тәмле булып пешә пичтә (*Сарманай*).

– Жәймәне дүрткә бөклиләр дә, шуңа каз итен урап, кодаларга бирәләр ийе. Табында шулай коданы сыйлылар ыйы (*Мостафа*).

Чөче жәймә

– Безнең Йафарда чөче жәймә пешерәбез. Белен пешерәбез дә каймак белән шәкәр, ванилин салып крем йасап, шул белен өстенә канат белән сөртәбез. Кунакка чөче жәймә куйабыз сабан туйында. Нәзек йәймә пешерәләр туйларга күп итеп (*Яфар*).

Катлама

Чөчели катлама пешерәбез, ачыли катлама.

Ләвәш

– Туйларга ләвәшне үзем пешерәм. Дүрт таба ләвәшкә: 1 кг. сливочный маргарин, бер кг. шикәр, бер кг. он, бер л. сөт, ун күкәйдән камыр басам.

Шушы камырдан эченә йә чийә, йә күрәгә салып пешерәм (*Каргалы*).

Кош теле, лакша, чумар

– Кош теле, лакша дип күкәйгә генә басып майда пешерәбез. Қайсы кеше бал да сибә.

– Бер табақ кош теле пешереп бара туйга.

Чумар – өзеп сала токмач камыры (*Биктимер*).

Тәңкә токмач, бәләш

– Туйларда тәңкә токмач салып шулпа куйалар. Шулпадан соң бәләш, каз ите белән (*Каргалы*).

– **Қабак бәләшен** өлешләп кисәләр (*Чебенле*).

Салма

– Камырны өзеп, салма салабыз (*Чишимә*).

Пашкит

– **Пашкит** салалар туйга алтышарны. Өстенә павидло йагып пешерә, бизәкләп. Шуны туйда ашаганнан соң бүлгәлиләр дә алып кайтып китәләр күчтәнәч итеп (*Үрге Чебенле*).

Шишара

– Өчә камырны кабарталар да жәйеп, шакмаклап кисеп майда пешерә. Шул шишара була (*Үрге Чебенле*).

Төш өсте

– Өчегән күмәч камырын түгәрәкләп жәйеп, көлчә итеп пешерә. Шуның өстенә күкәй белән сөтне тугылап сөртә дә пичкә тыга. Икенчә йагын әйләндереп пешерә дә каймак сөртә. Нык тәмле әйбер була (*Үрге Чебенле*).

Питырач, бәләкәй күмәч

Питырач – төчә күмәч.

– Тары оныннан питырач пешерәбез казан төбөндә.

Питырач – чөчә камырдан була, хәйергә пешерәләр.

Эләннән дә питырач пешергәннәр тирмән тартып.

Бәләкәй күмәч – аны хәйер өчен пешерәләр. **Питырач** дип төчедән пешереп хәйер бирәләр (*Яфар*).

Чүрәк

Чүрәк – вак күмәч.

– Чүрәкләрне зур таба белән пешерәбез. Чүрәк өстенә жәймәләр куйабыз.

Чүрәкләрне урап пешерәбез. Ул вак күмәч була инде (*Яфар*).

– Коръән ашында күчтәнәчкә чүрәк тараталар, хәйерләр бирәләр. Чүрәк ул күмәч кебек вак кына була, табада кабар. Өстенә кукай сөртәләр, тмин сибәләр (*Яңа Муса*).

Бавырсақ

– Бавырсақны эре итеп пешерәләр бездә. Күкәйгә генә баса-лар камырны (*Сарманай*).

– Кийәү йегете белән кийәү киләләр кичен. Алар килүгә кыз өйендә бабырсақ пешереп эзерләп торалар. Ул бабырсақ баллаган бабырсақ булмый. Аны очраган бер кешегә тараталар кыз нәселләре. Шулай кийәү килгән көнне тараталар (*Үрге Чебенле*).

Баллы бабырсақ

– Ә туйга инде бабырсақны баллап қатыралар ыйы.

«Терсәк буйы булсын, бийек булсын, – дип, чүмәлә-чүмәлә бабырсақ булды (*Сарманай*).

Кийәү ашы, чәкчәк, чәкчәги¹

– Кийәү ашына кыз йағыннан чәкчәги китерәләр. Шунда инде кийәүгә өс-баш, пирчәткә, шарыф, күлмәк тә килә.

Чәкчәги – йегетләр үзләре генә утырган мәжлесне шулай әйтәләр. Кийәү ашыннан соң була ул. Қыз йағыннан биргән кийемнәрне кийенеп утыра кийәү. Йегетләр күп булып жыйылып утыралар.

– Чәкчәк мәжлесе, диләр. Ул йегет йагында була. Кыз йағыннан чәкчәк пешереп жибәрәләр.

Чәкчәк, чәкчәги

– Чәкчәкне вақ қына итеп кисеп пешерәләр. Туйларга пешергәндә бийек итеп пешерәләр:

«Терсәк бийеклеге булсын», – дип бийек чәкчәкләр пешереп куйалар (*Сарманай*).

– **Чәкчәги** – иң атаклы аш. Қыз йағыннан алып чығалар икешәр патнус чәкчәги.

– Токмач кебек итеп кисеп пешерәләр. Бүләк салалар. Бер туйга жиде патнус чәкчәги.

Ләвәш

– Алма, чийә, кузгылдактан ләвәшләр пешерәләр туйга, кунакларга.

---

¹ Чәкчәги – 1) чәкчәк; 2) егетләр мәжлесе.

Тутырған тавық

– Тавық суйсалар, тавықны тутырып пешерәләр ийе. Суйалар, әйбәтләп йуwalар, эчен чистарталар. Қайнарламыйлар. Тиресен итеннән айырлар да ике араға күкәй белән қаймақны туғылап салалар, унар-унбишәр күкәй салалар. Бәйләп куйалар аны жеп белән. Ул бик зур булып, қабарып пешә матур булып. Безгә, балаларға, бүлеп бирәләр. Асыл зур, бер өйдә бишәр-алтышар бала була иде.

– Тавықны йолқыйбыз. Йыртырга йарамый. Тиресен купта-рабыз итеннән. Түшен нәзек энә белән тегәбез. Бугазыннан тутырабыз күкәй белән сөтне, қаймақны туғылап. Өзрәк тоз салып. Бәйләп куйабыз да сүрән генә утта пешерәбез. Өзрәк пешкәч энә белән төрткәләп эченнән һавасын чыгарабыз. Йарылмасын дип (*Кылчым*).

Қаз турау

– Қазны табында турылар. Иң элек кийәү туры башлы. Шулай тийеш. Ул қазны турарға инде бер ғәйрәтле генә әбигә бирәләр. Майлары агып тора, бөтен кеше қарап көтеп тора. Аны менә Ғәлийәнәң зурнәсе Мәхүп әби туры торған ыйы күбрәк. Берәү туры, берәү таратып тора.

Ә кодаларға қаз итен жәймәгә төреп бирәләр ийе. Бер жәймәне дүрткә бөкләп, эченә қаз ите салып бирәләр табында (*Мостафа*).

Каз бүлү

– Бер қазны қырыққа бүләләр ашта вак-вак қына итеп. Пар қаз була туйда (*Чишмә*).

Кодагый күчтәнәче

– Кодагый алып килә пар қаз, чикчәги (*Рәдүт*).

Кыстыбый

Кыстыбыйларны күп пешердек. Тары эчле кыстыбый. Бәрәңгә эчле кыстыбый (*Яфар*).

Күмәч йабу

– Күмәч йаптык. «Күмәчем чыкты, чәй эчәргә керегез», – дип чакырган күршеләрен (*Яфар*).

– Күмәч йапса, табагач, ухват, кучаркаларын алып тора күршәдән. «Синеке чыксын, мин алырмын», диделәр.

Күмәч пиче бар, алты күмәч сыйа. Колмак белән пешерәбез күмәчне (*Чышмә*).

Йылы күмәч хәйере

Йылы күмәчне хәйергә күршеләргә кертергә тырышканнар әбиләребез.

«Йылы күмәч хәйере – корбан чалган белән бер булыр», – ди. (*Кылчым*).

Кырынды күмәч

Кырынды күмәч – күәсне кырып алган камырдан пешерелгән күмәч.

– Күмәч салганда кырынды күмәч салып хәйергә илтәләр ийе. Кырынды ул күәстә йабышып калган камырны кырып шуннан пешерелгән кечкенә күмәч. Бер әйберне дә әрәм итмәделәр элеккеләр.

Күмәч салган сайын әни шул күршеләргә һәркайсына кырынды күмәчен хәйер күмәче итеп биреп жибәрә торган ыйы. Шул кырынды күмәче, хәйер күмәчен төргән тастымал өстенә моннан шырпы да салып жибәрә торган ыйы. Шундый ырымы булган инде, күрәмсең. Шулай кешедән кәм йәшәмәдек (*Сарманай*).

Үрә

– Пийала шиша белән бодайны йарабыз да үрә пешерәбез. Күрше әбине чакырабыз үрә ашарга (*Султакай*).

Өйрә

– Кул тирмәнендә тартабыз бодайны, бер учтай гына йарма була. Өйрә итеп аш эчәбез (*Биктимер*).

Тары төйү

– Тары төйәбез киледә. Ботка пешереп ашыйбыз (*Биктимер*).

Талкан, «талқаны коры»

– Бодайны йуwasы да казанга салып пешерәсе. Пичкә табалар белән тыгасың. Ул пичтә кибә. Кул тирмәне белән йарасың.

Пешергәндә суга май саласың. Шуны түгәрәкләп куйасың, балаларга бирәсең.

«Талканы коры» дигәнне ишеткәнәң бармы. Талкан майны йарата ул. Кырыс, усалрак кешене дә әйтәләр бит «аның талканы коры» дип (*Султакай*).

Дурочмақ

– Дурочмақ пешерәбез ақ эремчектән, өстенә күкәй сөртәбез (*Каргалы*).

Кәкүрткә

Кәкүрткә – бөккән.

– Ат кузгалагынан кәкүрткә салалар табага әвәләп. Түгәрәкләп шикәр сибеп пешерәләр. Кәкүрткә итеп салдым, диләр (*Кылчым*).

Үсемлекләр, жиләк-жимешләр

– **Жиләкне** күп жыйдык.

Жир жиләге, қайын жиләге күп була бездә.

Менә быйыл қорылық булды, йаңгырлар йаумады жәй буйына.

Быйыл жиләкләр темәләнгән дә кипкән, күдергән жиләкләрне.

Үткән йыл кучалап жыйдылар жиләкне. Бер бидерә жиләк бер адым жирдән, күз ачып йомганчы тула бидерә (*Яфар*).

– **Карлыған**, йалан карлығаны, бөрлегән, миләш жыйдык, қамырлық, гөлжимеш жыйдык. Мәләш қағы қойдык (*Мостафа*).

– **Қарағат қағы, алма қағы, миләш қағы** қойдык (*Тукай*).

– **Шомырт** күп була. **Қара шомырт** үсә. **Қызыл шомырт** үсә.

Шомыртны жыйып киптереп, қул тирмәнәндә тарттык. Қышқылыққа бик шәп була. Қайнар суга болғатасың да шикәрләп қуйасың табынга (*Биктимер*).

Чийә, майлы чийә ашадык.

– Йаланнан қыр чийәсе жыйып алып қайтабыз, салқын суда йуабыз.

Сары майны қайнатып чийә өстенә қойабыз. Ул индә бозылмай. Қышқысын әйбәт була (*Кабан*).

– Ашакыйн ашаган үләннәрне.

Бибекә үләне, песәй үләне, кәжә мөгезе, андыз жыйабыз.

Куйан тубылдыгы – төбөндә бәрәңгесе була (*Чишмә*).

Ашый торган үләннәр дә күп үсә.

Қымызлық, сийәрби, кузғалак, йуwa, тау кыйары, балтырған ашадык.

Ашқа турап ашый торган үләннәр халыкны ачылыктан сақлап калдылар (*Сарманай*).

Қамыш туқмағы була башында.

Ашый торған ыйық қамыш (*Сарманай*).

Қырмалау тамыры була, кучаны була кырмалауның. Шуны ашадык. Ул әрекмән инде казанча (*Султакай*).

– Тубалдык үсеп чыга. Ак чәчкә ата. Бәрәңге тубылдыгы диләр. Ашадык (*Сарманай*).

Балтырған ашы, балтырғанлы умач

– Май айында балтырған ашы пешереп эчәбез. Умач уwaбыз күкәй белән, ашқа салабыз.

Қаймақлап, қатықлар салып балтырған умачы ашыйбыз (*Бик-тимер*).

Алабута оныннан умач

– Алабута оныннан умач пешереп ашадык. Ул қап-қара умач инде, ашы да қап-қара була алабутаның. Ул қара орлықлы була алабута.

Қатық қатып ашадык. Қатық салсаң, ашарға була ул алабута умачын (*Сарманай*).

Алабута питырачы

– Алабута оныннан питырачлар пешердек бик тырышып. Әзәрәк сөт белән майың булса, әзрәк оның булса ул да ашарлық була. Алабута питырачын да күршеләр белән бүләшә торған булды. Халык бик тату, дус йәшәде (*Чишмә*).

Өшегән бәрәңге кимагы

– Йаз башын жирдән бәрәңге казырга чыга идек. Ул көздән калып кар астында қышлаган өшегән бәрәңге була инде. Шуны

берәр бидыра казып, эзләп алып кайтабыз. Тапсак – кушанышабыз эле.

Шул казып алган чергән бэрэңгене чичтартып, кабыгын алып эрчеп түгәбез. Булса – он кушабыз, май салабыз, тоз салабыз. Пичкә йагып бэрэңге кимагы пешерәбез. Күрше-тирәне чэй эчэргә чакыра идек. Шул өшегән бэрэңгедән пешергән кимак белән гөрләшөп чэй эчә идек (*Султакай*).

– Йаз башын тунган бэрэңгене казып жийабыз. Аны киптерәбез дә кул тирмәнөндө тартабыз. Оны булса он кушып кимактын пешерә (*Яфар*).

– Йылак кели башлый элекеләрне искә төшерсән.

Женаза

– Женазада Нажийә жыва. Кайсы йортта мәйөт, бөтен авыл килә. Хайер илтәләр, төнөтергә киләләр.

Төне буйы, йорт тулы, ызба тулы кеше утыра.

Төнөтүчеләр төне буйы утыралар. Күрше-тирә төнөтүчеләрне чэй эчэргә чакыра.

Дисбе тартып утыралар әбиләр. Зиратка чакырмыйчы, үзләре белөп, ишетөп баралар. Саваплы ул зиратка бару.

Мәйөт озаткач, энә сабаклап өлөшәләр.

Өчөсе, жидөсе, кырыгы була. Кырыгына хәтлө йасин укилар (*Яңа Муса*).

Хатем ашы

– Хатем ашына иң алдан салма пешерөп куйалар, ит куйалар, йәймә, багырсак.

Ашка хатлө коръян укилар, хайер тараталар бөтен халык.

«Әрвах өчен», «әрвахлар рухына».

Әрвахларны онытырга йарамый. Атна көн, йома көннәрне хайер тараталар.

Эчәкәй кешегә хайер бирөргә йарамый.

Лә илаһа дигән сүзнө

Укик китаплардан алып.

И, туганнар, амәл кылик,

Ахирәтне искә алып (*Яңа Муса*).

Даладагы серле ташлар

Утырткан таш

– Йафар авылыннан йырак түгел бер таш бар. Ул кеше бийеклеге таш. Утырткан таш дип йөртәләр. Аны аударганнар машина белән төртеп. Шуннан соң менә үзләре аварийәгә очрап бәрелеп үлделәр ул кешеләр.

Ул ташны кабат утыртып куйдылар. Ул таш элек коршаган урын¹ булган диләр. Дин таратып йөргән кеше үлеп калган. Әнийемнең әнисе шылай сүли иде. Сезнең асылда шынди таш бар, уратып куйыгыз ул ташны дип. Йәпәк кенә таш ул, кеше бийеклеге.

Авылдан чыкканда тигез урында ул таш. Элеке зур иде, озын иде. Хәзер инде йиргә иңә. Дин таратып йөрүче булган диләр (Яфар).

Киле таш

– Авыл кырында шундый зур таш, таудан чыгып тора. Ул ташка элекеләр исемнәрен йазганнар. Таш өстенә әзрәк чокырлар чокыганнар.

«Кошларга эчәргә су жыйылып торсын». Шуны Киле таш дип атаганнар (Яфар).

Утарташ

Утарташ – ул тау. Чишмәсе бар. Йаңгыр теләргә чыгабыз.

Утарташ – бийек тау. Шунда күл, бик тирән (*Кабан*).

Кыр жәнлекләре, йорт хайваннары

– Қылғанны далалар булды бездә элек. Ап-ак чәчәк ата, чайкалып утыра далада қылганнар.

Қыр жәнлекләре күп бездә.

Қыр кәжәләре, қыр қуйаннары күп.

Қуйанны төлкеләр ашый.

Қыр чучқалары, бурсықлар, бүреләр бар.

Қыр песәйе – рысь бар Чагыл тауда.

Бурсық аталар аучылар.

---

¹ Коршаган урын – киртәләп алынган урын.

Бурсык итен үпкә авыруыннан ашыйлар. Бурсык ул тамырлар белән туклана, жир тәме килә бурсык итеннән. Қайсы жирен авыртса, шул жирен ашарга ди бурсыкның.

Пошилар да күп бездә. Пошиның бәбиләп йатканын күрдәк. Ул йаман үкерә икән бәбиләгәндә. Усал була икән.

Поши ул **мөгезе белән түки**¹, имгәтә.

Бүреләр дә килә асылга.

Менә Нуржиһанны **сарык тәкәсе түкәде**. Шул сарык тәкәсен төннә бүре килеп алды. Сарай эченә төшкәннәр бүреләр.

«Мине **түкәгән** өчен бүре алды сарык тәкәсен», – диде.

– Менә күршеләр бүре баласын алып кайтканнар. Төннә шул бүре баласының анасы, ана бүре килеп, қыйықчадан (түбәдән) төшеп, бөтен сарықларны бушып киткән, үч алған баласы өчен.

Көзәннәр, әрләннәр, йомраннар күп.

– Көзәнне тиресе өчен тоталар. Ул сасы була, итен ашамыйлар. Капкан белән тоталар. Тиресе қыйбат була көзәннең.

– Әрләннәр тавықларны бувалар (*Яфар*).

Йомран тоту

– Йомраннар элек бик күп булды. Сызгырып утыра ул йомран, ойасыннан чыға да.

Йомран тотарға чыгалар қар китә башлауға уқ.

Йомранның ойасын табып, ояа тишегенә қарлы су салалар. Тишек авызында берәү тора. Йомран шул тишегеннән атылып чыға. Чыққан көйенә эләктереп алалар вақ қына йомран балаларын. Қулны да тешли инде ул эләктергәндә.

Йомран ул көздән ойасына иген ташып, башақлар ташып куйған була. Қышлый шуны ашап симереп йата. Йазга чыққанда ул бик симез була. Тик ашап йатқан инде ойасында. Шул йомраннарны менә йаз көне тотып ашадық. Күп кеше йарата йомран итен.

Йаз көне без шулай шава-шава² йомран ашадық. Таба тулы майы чыға пешергәндә. Қар әз генә ачыла тау башында, менә

¹ Түки – сөзә.

² Шава-шава – табак-табак.

шул чагында тоталар йомранны, бик тәмле аның ите. Жареный тавык та андый тәмле булмый.

Йомран ите чөче була икән ул, чөчкелтрәк ул ашарға.

Алдан тозлап қуйарға кирәк икән аны, йомран итен.

Шундый күп ашадык йомран итен. Тау башында тотабыз йомранны, қар китә башлаганда.

Тау башында шул чагында кичке уйын да була инде. Без балалар йалан аяқ йөгәрешәбез (*Сарманай*).

Атлар утлап йөри

– Бүреле тау артында атлар утлап йөри. Бер йаратқан атым бар ыйы, Зәрә исемле. Әти шуны авызлыклап бирә дә атланып китәм. Атларны алып қайтып сарайга йабам. «Әти атларны йаптым» (*Мостафа*).

Рабучи атлар

– Рабучи атлар айырым тора. Аларға ашарға печән, салам, солы салабыз.

Чабыш атлары

– Чабыш атларын айырым ашатып торалар сабан туйларына. Атны йаратқан кеше генә ат чабышына чыга ала (*Яфар*).

Кырыкмыш

– Кырыкмышларны күп карадым. Йигәргә йараганчы кырыкмыш була ул атлар.

Атның ике йәшлеге кырыкмыш дип атала. Сарайда тотабыз кырыкмышларны. Эрәнмәгәннәре тибеп жибәрә (*Яфар*).

Тай

– Тайлары үзләренә башка була. Аларны үзе бер кеше карый иде.

Башмак

Башмак – бер йәш тулган бозау була. Сугымнарға әйбәт була башлыklar.

Азбар

Азбар – әд. абзар.

Карды – ачык абзар.

– Азбарга кыш көне йабабыз, йәйгелеккә кардыга чыгарабыз (*Яфар*).

Өмәләр. Күмәк эшләр

Кийез басу

– Кийез басарга өмәгә чақыралар. Алты-жиде жыйылып барабыз.

Жон түшәүче

– Жонны аны тигез итеп түшәргә кирәк. Бер оста кешене жон түшәүче итеп куйалар кийез басканда. Бөтен асылга йөртәләр оста итеп кийез түшәүчене.

Кийез түшәүче

– Кийез түшәүче дә бик белеп кенә түши кийезне. Иң башта чүперәк жәйеп куйа да шуның өстенә түши жонны. Жон өстенә жылы сулар сибәләр дә шуны әйләндерәләр. Берәздан ачалар, тағын су сибәләр, басалар.

Ике көчле кеше кирәк

– Ике көчле кешене кырыйга куйалар. Көчле кеше булмаса, кийез бүлтәйеп чыга. Шуңа көчле кешене кырыйга куйалар.

Уртадагылар

– Уртадагылар жырлый-жырлый тәгәрәтәләр кийезне. Ул керешә башлай.

Кийез басу – кыш көне

– Кийез басу ул кыш көне була бит. Шул кийезне кисәү ағачларына элөп, мәкегә (бәкегә) чайқарга алып китәбез.

Бидерәләр (чиләкләр) белән өстенә су койабыз боз өстенә жәйеп. Кийезебез ап-ақ була торған ыы.

Кийез – тоташ ақ жоннан була

– Бездә кийезне тоташ ақ жоннан ғына бастылар. Кыш көне басабыз бит күберәк. Боз өстенә жәйеп, мәкедән (бәкедән) су

алып жувабыз. Шулай өстенә су Койып торабыз. Күп кеше булгач авыр эш түгел ул. Шап-шап иттереп әйләндерәбез, шапылдатып қагабыз да алып қайтып хужаға тапшырабыз.

Кийез басучыларны сыйлау

– Хужа инде сыйлы кийез басучыларны. Итен, ашын пешерә хәл кадәрәнчә. Қоймағын, қыстыбыйын пешерә. Итне шуллалап бирәләр. Бал қуйалар (*Мостафа*).

Көзге йон

– Көзге йоннан кийез бастық, көзге йон кирәк. Йазгы йон керешми ул.

Йонны теттерәбез, түшибез

– Көзге йонны теттерәбез дә түшибез. Ләписең йонны, тигез булсын. Өстенә кан'ар су сибәсең. Ул тигезләнергә тийеш. Сирәк йиренә йон өстисең.

Чүперәкне өтәрәсең дә **қатат' итәсең**. Йон керешкәнче **тәгәрәтәсең**.

Кийез безнең ак йоннан, ак кийез бастық. Кырыйына кара йон белән йазып қуйасың исеменче.

Урдыкка (сәкегә) кийез жәйү

– Түрдә урдык (сәке). Урдыкка да кийез жәйәбез. Урдык ул сәке була инде қарича. Ак кийез бөтен ызбаны йактыртып тора, матур булып (*Яңа Муса*).

– Йоннарны кич утырып ийылып тетәләр. Идәнгә иске-москы чүперәкләр, чаршаулар жәйәләр дә йоннарны чүперәкләргә түшиләр. Йон өстенә су бөркіләр, йылымса су. Тагы урылар. Бераз баскач сүтәләр дә тагы су бөркіләр. Биш-алты катын әүмәләтәләр. Қарилар, тигез генә барамы. Тигез булмаса, тигезлиләр. Шул күгә йәйеп кенә киптерәләр. Керләнсә, су буйында йушалар. Ап-ак кийезләр була торған ыйы (*Султакай*).

Кийездән ойоклар кидек

– Кийез ойок ул **пимадан** да йылы була (*Султакай*).

Кийез басу

– Кийез бастым килен булып төшкәчтен. Көзгә йонны теттерэләр. Сарык йоны көзгә йон кирәк. Йазгы йон басылмый ул.

Шул йонны түшибез тигез иттереп. Өстән дә, астан да чүперәк белән каплайбыз. Берничә кеше жыйнала. Урыйлар. Тигез барырга тийеш. Биш-алты кеше шушылай итеп басалар, тәгәрәтэләр. Көзгә йон үзе керә бара, үзләнә, таралмый. Чүперәктән төшерэләр, сулайлар да тагын басалар (*Тукай*).

Кийезне күп кулландык.

– Ак кийезне сәкегә жәйдек. Идәнгә дә ак кийез жәйдек. Элек өстәп дигән нәстәкәй булмады ул.

Кунакны да ак кийез жәйеп идәнгә утырттык, табын йасадык.

Үлгәч тә кешене ап-ак кийезгә урап зиратка илтәләр (*Тукай*).

Мамык өмәсе

– Мамык өмәсенә агай-эне, күрше-тирә ийыла.

Кәжә тарагы:

– Кәжә мамыгын тарап алалар. Мамык ул қыш башында ук күтәрелә, йамбарда күтәрелә. Шунда иң йакшы мамык була. Фиврал, март, апырилләргә калса, мамык кылы белән чыга. Кылын чүпләсе була мамыкның. Кәжә тарагы була, кәжә мамыгын тарарга йасалган була.

Мамыкны тетәсең.

Айалый идек элек (*Султакай*).

– Дыркынныйлар хазер энәле тарак белән. Бүген мынарда, иртәгә анарда.

Берәү дыркынный, берәү эрли орчык белән.

– Киләп йасылар. Берсе ката йепне орчык белән.

Шәл башлылар бәләргә.

Берәү кайма бәли, берәү урта бәли (*Султакай*).

Мамык айалау

Мамык айаларга кулалмаш

– Әниләребез мамык айалый иде. Мәнә сезгә барып мамык айаласак, алар да безгә килеп мамык айалыйлар иде. Шулай кулалмаш йасап мамык айаладык (*Каргалы*).

Дебет айалау
Дебет айаларга кулалмаш

– Дебет айаладык.

Айаға тыгалар дебетне дә айалыйлар.

Бер көнне беребез дебетен, икенче көнне икенче кешенең дебетен айалау булды. Кулалмаш йасадылар (*Каргалы*).

Дебет тарак

– Дебет айаладык тарак белән. **Дебет тарак** белән дебет айаладык.

Хәзер **шапылдык** белән шапылдаталар. Дыралкы диләр шапылдыкны.

Дебет кыллау

– Дебетне кәжәдән тарап алабыз да кыллайбыз. Қылын чүплибез, йуабыз, эрлибез (*Каргалы*).

Дебет өмәсе, шәл бәйләү
Дебет айалау

– **Энәле аяа** була, йегермеләп камыт энәсе кебек. Дебет айалыйбыз. Айалағанда бер төйене, бер нәрсәкәйе дә калмый.

Бер-ике кеше айалап утыра, бер-ике кеше эрли.

– Дебет айаларга өмәгә йөрдөк.

Кийезгәк дебетне теттерәләр.

Дебетнең **түбере** чыга, аны теттергәндә кала аламасы.

Шулай **ташлақай түбере** чыға айалаган дебетнең. Шулай ташлақай түбердән дә бийәләй бәйләделәр, наски. Ул ташлақай инде, бәйләделәр әниләр (*Кылчым*).

– Үзем шапалатам (айалыйм) дебетне. Үзем эрлим, катлыйм, чиратам, бәйлим шал. Шал бәйләп, сатып көн күрдөк.

– Эштән қайтабыз. Өмәгә әйтәләр дебеткә. Анда утырып, дебетне эрләп, қатлап қайтабыз. Аннан хужа үзе бәйлиме, кешегә биреп бәйләтәме, шәл бәйли.

Мин өмәгә барсам, теге кеше дә миңа килә кулалмашка. Шулай кулалмаш йасап йөри торган ыйық. Бер-ике кеше айалап утыра, бер-ике кеше эрли (*Кылчым*).

Шәл сату, күчти алып кайту

– Бер-беребезгә шәлләр бәйләп йөрдөк. Аны сатарга йөрдөк Ырынбурга, Шарлыкка. Сатып кайткыч куwanaбыз.

– Күчти алып кайтабыз шәл сатып. Күчтисез кайту йуқ. Балалар көтеп тора. Кәнфит, алма алабыз балаларга (*Сарманай*).

Кулалмаш

Чит бәйләргә кулалмаш

Чит – ул шәлнең чите. Шәл чите бәйләдек бер-беребезгә кулалмашка барып.

Кайма бәйләргә кулалмаш

– Кайма – эшәлнең чите. Без, бала-чагалар, кешегә кайма бәйләдек. Үзебезгә кирәк-йаракка акча эшләдек.

Чәй эчереп жибәрә кулалмашта.

Күмәч пешкән, чәй кайнаган (*Яңа Муса*).

Житен, киндер эшләре

Элән (< рус. лен) – житен.

– Элән чәчәбез. Аны йолкыйбыз да суга салабыз. Илтеп йәйәбез.

Эләнне мунчага күтәрәп киптерәбез дә талкы белән талкыйбыз. Киндер тугибыз.

Мошко (< мордва. киндер). – Мошко да чәчтеләр. Аны йерләп йеп йасадык, ойоклар бәләдек (*Яфар*).

Зилем әйләнү, зилем уйнау

Зилем әйләнү – яз көне су ташыганда жырлап, түгәрәк әйләнәп уйнаулар.

Шарлык районы Яңа Муса авылында:

– Күпер төбәндә уйын өсте. Йаз башы су акканда төшәбез. Менә монда гына күпер. Шунда гармуннар белән төшәләр, кара-каршы әйтешәбез. Кул белән тотынышып зилем әйләнәбез.

Зилем-зилем зиләйлән,
Кашың кара, күзең кара,
Орчык кебек бер әйлән.

– Зилем уйныйлар, тауда йырлыйлар, тугайларда уйныйлар.

Зилем-зилем Зөбәйдә,
Калдырып китәргә жәллим,
Алып китәмен әйдә.

Зилем-зилем Зөбәйдә,
Зөбәйдәсе торып торсын,
Хөбәйбәсен үп әйдә.

Зилем-зилем-зиләләй,
Зилем дийәрсен әле.
Кайда минем wәгедәле
Йарым дийәрсен әле.

Исемнәре Хәлимә,
Әллә кайларда йөрисен,
Җич кермисен хәлемә.

Исемнәре Гөлсара,
Минем кайда икәнлекне
Сандугачлардан сора.

Исемнәре Нурий да,
Үзен әллә кемгә саний,
Тәмәкесен урий да.

Мостафа авылында язгы уеннар:

– Су киткәндә йар башында уйныйбыз. Тауға менәбез тау
кипкәч, тугайларга да төшәбез су киткәндә.

«Сақмар буйлары» дип жырлап әйләнәбез.

Сақмар буйлары қалдинде.
Сары чәчәк алдинде.
Сағынышып, сарғайышып
Хат йазарға калдинде.

Сақмар буйында
Үсә алмағачлары.
Күңелле иттереп
Сайрый сандугачлары.

Ал алам сезнең өчен,
Гөл алам сезнең өчен.
Аққан дәрйәләргә төшеп
Йуғалам сезнең өчен.

Их су алулары,
Суның болғанулары.
Су алғанда су төбенә
Төшеп йуғалулары.

Алым дийәрсен әле,
Гөлем дийәрсен әле.
Кайда минем wәгедәле
Йарым дийәрсен әле.

Бийек тауға менгән чакта
Йулға тайақ ташладым.
Ғәйеп итмәгез иптәшләр,
Инде бии башладым.

Сакмар районы Үрге Чебенле авылы:

– Йаңгыз тирәк дигән жиргә су ташуны карарга барабыз.
Сакмар су ташып ага, калын-калын бозлар буладырыйы. Без
менә борын-борыннан әниләр жырын жырлыыйбыз.

Туган аылым Чебенлем,
Урамнарың киң синен.
Урамында матур кызлар,
Йәш йегетләр күп синен.

Тәрәзә төбем пар кына,
Үстерәм сыйпап кына.
Пар каендай без йәшәрбез,
Бик тату булсак кына.

Машинага утырмагыз,
Машина алып китә.
Алып китеп чит илләрдә
Башларны вайран итә.

Аллар булырсың әле,
Гөлләр булырсың әле.
Их, бер генә күрим дигән
Көннәрең булыр әле.

Сандугачлар басып сайрап
Сындырган гөлләремне.
Сынган гөлләргә ошатам
Айрылган көннәремне.

Әйдә, иркәм, барасыңмы,
Мин барам кар су ына.
Кар суларын эчеп торам
Йөрәгем йарсуына.

Шарлык районы Сарманай авылы:

Төртмә җырлар

– Кич утырғанда шәл бәйләп утырабыз. Йегетләр керсә, төртмә җырлар җырлыйбыз. Алар да безгә төртмә җыр җырлый.

Сақмар суы буйларында
Тырактыр чирәм ача.
Төртмә җырлар җырлыйк әле,
Төртмә җыр күнел ача.

Ишек алдым ақ балчық
Бата күрмә, атлап чық.
Син дә әллә кем түгел әле,
Тик әзерәк мақтанчық.

Йуғарычтан түбән очка
Тәгәрәп бара бер пичкә.
Әби кызың бик нечкә,
Түзәр микән бер кичкә.

Бийек тауларның башында
Күренә пәри шәһәре.
Хәзер кызларның мәһәре
Бер подаука бәрәңге.

Зөлхәбирә көлтә бирә
Эскерттән кибәнләргә.
Безнең дә исебез китми
Мин кем дип йөргәннәргә.

Айағыңның берсе озын,
Икенчесе кыскарак.
Икесе дә тигез булса,
Бийер идең остарак.

Шарлык районы Яңа Муса авылы:

Төртмә җырлар

– Йаз башында күпер төбөндә жыйылабыз. Йөгетләр белән кара-каршы төртмә җырлар җырлый идек, тотынышып зилем әйләнү дә булды.

Кара кәчтүм ак йака,
Кара кәчтүм ак йакага
Исебез китми пака.

Түтәл-түтәл кийарлар,
Борыныңны бик күтәрмә,
Чиләк элеп куйарлар.

Чийә чийәләнми ул,
Үзең ийәләндермәсән,
Йатлар ийәләнми ул.

Чәпелдәтеп басыйым,
Синең кебек гармунчыны
Бәлчәктән дә йасыйым.

Көйәнтә сүзе белән төртмә җырлар күп җырлана иде:

Көйәнтәләрегезне,
Нигә алып килмәдегез
Сөйәркәләрегезне.

Көйәнтә буламыни,
Илдә илле, кырда кырык
Сөяркә буламыни.

Көйәнтәләребезне,
Без ийәртеп йөремибез
Сөйәркәләребезне.

Тимерләт көйәнтәңне,
Үзең бармаган жирләргә
Жибәrmә сөйәркәңне.

Агып килә йомычка,
Йырларыгыз беткән булса
Чакырыгыз пумичка.

Қарғалы авылы җырлары

Безнең Қарғалы авылы
Түбәләре зәңгәр бит.
Йәмле Қарғалы авылын
Ташлап китүге жәл бит.

Қарғалының қызлары
Шәлләр бәйлиләр икән.
Йегетләре үткен икән,
Арттан қалмыйлар икән.

Қарғалының қапқасы
Барысы да запорсыз.
Әллә сағынуларым житте,
Әллә үзем сабырсыз.

Қаз қанатларын саниймын,
Тезелеп қағынғанда
Тулған айларға қарыймын,
Өзелеп сағынғанда.

Кулымдагы йөзегем

Кулымдагы йөзегемнен
Исемнәре Сәкинә.
Бийемәсә йалынмыйбыз,
Тик утырсын сәкедә.

Кулымдагы йөзегемнен
Исемнәре Сажидә
Ағым суда ағар идем,
Туктармын дип сай жирдә.

Кулымдагы йөзегемнен
Исемнәре Фелүрә.
Аримбурға барып уқы,
Шунда булырсың түрә.

Кулымдагы йөзегемнен
Исемнәре Шәмсенур.
Син минеке түгел хәзер,
Үз күеңне үзең күр.

Кулымдагы йөзегемнен
Исемнәре Галимжан.
Гыйшык уты уртақ булсын,
Мин йанганда син дә йан.

МӘГЪЛҮМАТ БИРҮЧЕЛӘР

Шарлык районы

Сарманай авылы: Рәшитова Миңкамал, Үтәгәнова Сәрвәр, Хәмитова Флера (74 яшьтә), Якупова Фәнүрә Бари кызы (86 яшьтә), Иблиева Әлфия.

Яңа Муса авылы: Сәфәрова Рушана, Сөбханкулова Мөкәдрәмә (93 яшьтә), Әхмәтова Наилә, Якупова Сәйдә, Алтынчурина Галимә, Аббясова Рәшидә (66 яшьтә), Бадамшина Алсу (60 яшьтә), Гыйләжева Рәйсә, Мангутова Динә (77 яшьтә), Бадаева Рима (71 яшьтә), Гомәрова Саимә (75 яшьтә), Гомәрова Рәшидә (76 яшьтә), Яхина Зөһрә, Бәхтияров Наил (77 яшьтә), Гомәров Даут (78 яшьтә).

Зирекле авылы: Дәүләтшина Сәвия (69 яшьтә), Кәбирова Зәрә Задретдин кызы (97 яшьтә), Мәвликаева Шәмсеруй (85 яшьтә), Ямалетдинова Зөлфирә (67 яшьтә), Шахмуратова Тәзкирә (79 яшьтә).

Мостафа авылы: Сәгъдиева Мәйсәрә (82 яшьтә), Саягфарова Сәбилә (72 яшьтә), Гобәйдуллина Гөлнара (40 яшьтә), Сәгъдиева Флера (75 яшьтә), Фаткуллина Миңнегөл (74 яшьтә).

Александр районы

Султакый авылы: Дабаева Рәсимә (36 яшьтә), Асяева Наҗия (80 яшьтә), Агишева Галия (70 яшьтә), Исмәгыйлева Вәсилә (75 яшьтә), Сәфәрова Лена (61 яшьтә), Салихов Фуат (62 яшьтә), Агишев Фатыйх (75 яшьтә), Ибраһимова Мөнәвәрә (79 яшьтә), Мусаева Сания (80 яшьтә).

Тукай авылы: Мурзакаева Наилә, Мурзакаева Люция (77 яшьтә), Мурзакаев Әсгать (80 яшьтә), Даутова Руза, Даутов Мөхәммәтгаян (85 яшьтә).

Яфар авылы: Ишмөхәммәтова Дания (83 яшьтә), Дабаева Әлфинур (50 яшьтә), Яһүдина Рәшидә (66 яшьтә), Айукаева Сәрия (87 яшьтә), Асяева Рәмзия (90 яшьтә), Яфарова Сажидә (88 яшьтә), Асяева Румия (56 яшьтә), Мифтахова Фәнүзә (52 яшьтә), Яһүдинә Гөлнур (48 яшьтә).

Сакмар районы

Каргалы авылы: Дәүләтьяров Ягъфәр, Хәйретдинова Флера (76 яшьтә), Ягъфарова Назира (54 яшьтә), Кывандыкова Наилә (75 яшьтә), Гафарова Мөнирә (79 яшьтә), Даутов Гирфан (85 яшьтә), Ягъфарова Гөлназ (92 яшьтә), Сафиуллина Илсия, Рәжәпова Фидая (76 яшьтә), Халикова Гөлнур (77 яшьтә), Мөлекова Зәйтүнә (76 яшьтә), Мөлеков Габдерәүф (82 яшьтә), Улеева Розалия (80 яшьтә).

Үрге Чебенле авылы: Әбделмәннанова Наилә (44 яшьтә), Рәхмәтуллина Зөһрә (92 яшьтә), Кунафина Мәгъдәлинә, Искәндәрова Әлфия (75 яшьтә).

Сарыкташ районы

Кылчым авылы: Бакеева Нурҗиһан (75 яшьтә), Хәсәнова Гыларә (74 яшьтә), Фазлыева Хәмдия (75 яшьтә), Гомәров Илсур (55 яшьтә), Гомәрова Зөһрә (86 яшьтә), Гомәров Шәрәфетдин (87 яшьтә), Фазлыева Рәшидә, Фазлыева Хәмдия (80 яшьтә).

Чишмә авылы: Рәхимова Хупйамал (80 яшьтә), Әбүбәкиева Мәүҗидә (88 яшьтә).

Кабан авылы: Кадыйрова Гөлия, Солтанхужина Алсу, Ишмөхәмәтова Гөлчирә (80 яшьтә), Ядеханова Фәрдәнә (77 яшьтә), Абдрашитова Рушания (50 яшьтә), Мөхәмәтова Нурия (87 яшьтә), Бәйрәмгулова Рәйхана (81 яшьтә), Алтынчурина Бүләк (55 яшьтә).

Биктимер авылы: Гомәрова Миңсылу (86 яшьтә), Гомәров Хөсетдин (86 яшьтә), Низаметдинова Зөһрә, Хәсәнова Бадима (64 яшьтә), Муллазыйанова Нәфисә (84 яшьтә).

Рәдүт (Никитино) авылы: Макаева Фәния (85 яшьтә), Сәйфетдинова Сәгыйдә (85 яшьтә), Макаева Сажидә (80 яшьтә), Мәжитова Фәния (55 яшьтә), Именкулов Марат (78 яшьтә), Мәвлиева Эльвира, Байгильдина Галия.

Әбләз: Әхмәрова Гөлнара (75 яшьтә), Вәлитова Гөлнара (44 яшьтә), Вәлитова Фирдәвес (85 яшьтә), Абдуллин Әхтәм (80 яшьтә), Абдуллина Фәйрүзә (78 яшьтә).

ӘДИП ИШНИЯЗ БИНЕ ШИРНИЯЗНЫҢ ЯҢА ТАБЫЛГАН БИЛГЕСЕЗ ӘСӘРЛӘРЕ

Марсель Әхмәтҗанов

XVIII гасыр татар әдәбиятына мәҗрифәтчелек фикерләре чәчкән Ишһияз бине Ширһияз Хәрәзми (1725–1791) тормышы һәм иҗаты хақында матбугатта язып чыккан идек инде¹. Ул үз дәверендә татар әдәбиятына инде халыктан шактый ераклаштырылган мәҗрифәтчел сюжетлы әсәрләр белән яңа сулыш өрде. Мөселман дөнъясында, төрки әдәбиятларда популяр булган Ләйлә-Мәжнүн, Баязид Бистами, Мәхмүд Газнави, Ибраһим-Әдһәм һ.б. популяр тарихи шәхесләр турында хикәяләрне яңартып жибәрүдә аның хезмәте зур.

Казанда Татарстан милли музеенда татар археографиясенә күренекле вәкиле Зәйнәп ханым Максудованың (1897–1980) шәхси архивында аның үзе исән чагында туплаган борыңгы кулъязмалар коллекциясенә бер өлеше саклана. Алар арасында Тажетдин Ялчыголның «Тарихнамәи-Болгар» сюжеты язылган, XIX гасыр башы фабрикалары су билгеләре булган 20×32 см зурлыктагы ике яшькелт кәгазь бар. Шушы мәҗлүм әсәргә ялганып, кара тушь белән бер «Хикәят» тә күчерелгән. Күчерүче әлегә хикәятне, Ишһияз бине Ширһияздан ишетеп яздым, ди. Ихтимал, ул күчерүче Тажетдин бине Ялчыгол үзе булгандыр. Чөнки XVIII гасырның 70 нче елларынан Оренбург

---

¹ *Әхмәтҗанов М.И.* Әдип Ишһияз бине Ширһияз Хәрәзми // Гасырлар авазы. 2005. № 1. Б. 79–88.

Каргалысына Ишһияз хәзрәттә укырга татарһның күп укымышлылары барғаннар.

Бу хикәяттән күрөнгәнчә, Ишһияз хәзрәт Каргалы мәдрәсәсендә жирле, татар тарихына, сюжетларына кагылышлы әсәрләр дә ижәт иткәнгә охшый. Аһның әчтәлеге Казан ханлығы оешу дәверләренә караган легендар Соңкырый вәзир турындагы хикәядән гыйбарәт.

Хикәя оригиналда авыр телдә язылғанлыктан, аһы хәзәргә укучыларга аңлаешлы итү теләгеннән чыгып, язылу стилин үзгәртмичә, телен жиңеләйтеп бирергә булдык. Бу хикәя XVIII гасырһның икенче яртысындагы милли татар хикәятләренәң бер кызыклы, тапкыр тарихлы үрнәге. Ул Ишһияз бине Ширһиязһның ижәт мирасына яңа бер сәһифә булып тора. Аһы безгә 1978 елда Зәйнәп Максудова телдән дә сөйләгән иде¹. Шулай ук аһның бер тексти С.-Петербургта – Көнчыгышһы өйрәнү институтыһның С.-Петербург филиалында сакланучы Ризәәддин бине Фәхрәтдин кулъязмалары арасында да барлығын ачыклаган идек.

Хикәянең бер версиясендә Казан ханыһның Болгар хакименә куфи хәрәфләре белән хат язганы, аһы анда укый белүче кеше табылмыйча, Соңкырый вәзирнең укыганда хатһы үз файдасына яраклашырып укуы сөйләнә.

Хикәят

Кадими дәвердә кальга-и Казан мөселман вақытында ханһның бер вәзире бар иде. Аһы Сонкырый дирләр иде. Соңра бу Сонкырыйһның башына бер четрекле эш бәйләнде. Ул бу эшдин качып Болгар каласына барды, дәрвиш кыяфәтенә кереп, ханһның каршында хезмәт итәр иде.

Ахыры бер көн Казанһның ханы вәзирнең анда икәнән белеп, Болгар ханына хат язды. Хатында болай димеш ки:

«Бу Казандин минем Сонкырый исемле вәзирем качкан иде. Аһы хәстәрән күреп, тамгалап бәйләп кире үземә жибәрүеңне сорыйм».

---

¹ Бу телдән сөйләнгән вариант «Татар халык ижәты. Риваятьләр һәм легендалар» (Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 28 б.) китабында басылып чыкты.

Хат Болгар ханына килде. Бу хатны кем укыр, – дигәндә, Сонкырый вәзир, үзенә зирәклегә белән, аның үзенә зарар китерү өчен язылганлыгын аңлап, шаһтан әдәп белән генә сорап алып, и, ханым, үзем укырмын, – диде. Аны алып шулай укыды кем:

«И, Болгари шаһы, бу «Коръән»нән «Бирсен каберен фәләнесе...» – дигән аять качкан, аны теркәп-бәйләп, безгә жибәрсең», – дигән.

Хан моны ишетеп берничә фикерләргә төште. Ахыры, хәтеренә килде ки, аятьне теркәп-бәйләп жибәрергә кирәге. Аятьне хатка мәгънәви бәйләнешен күчерү авырлык мөнәсәбәтендәдер дип, аңа мәгънәви тәфсир язып, мөһер сугып жибәрде.

Соңра бу хат Казан ханының кулына барып иреште. Хан хатны укып карап, хат эчтәлегә турында бер фикергә килеп әйтте:

«Ханның кулыннан алып, минем хатымны кем укыды? Мин болай язмаган идем бит», – дип сорады.

Аңа җавап биреп, хатны бик гадел бер дәрвиш укыды, – диделәр.

Соңра Казан ханы белде кем, бу дәрвиш аның вәзире икән. Ул аңа хат язды, кайт, гаебеңне гафу итәм, – дип, хатны сәлам кылып жибәрде. Вәзир шатлык, исәнлек белән, әүвәлгечә Казан ханы хезмәтендә вазифа үтәде. Ишнийаз бине Ширнийаз хәзрәтләреннән ишеткәнәмчә.

Хикәят (оригиналы)

Кадими дәвердә кальга Казан мөселман вакытында ханның бер вәзире бар ирде. Буны Сонкырый дирләр иде. Соңра бу Сонкырыйның башыйна бер эш уграды. Бу эшдин качуб кальга-и Болгарә варды, дәрвиш сурәтинә керүб ханның хозурында хезмәт идәр ирде. Ахыры бер көн Казанның ханы бу вәзиринең анда ирдүкен белүб, бу Болгар ханына хат йазды. Хатыйнда димеш ки «Бу Казандин бәнем Сонырый исемле вәзирем качмышдур, аны кыйд-бәнд идүб кәнд үзүмә йибәрәсен», – дийү. Бу хат (Болгарга. – М.Ә.) хана килде. Бу хатны кем укыр дидүкдә, бу Сонкырый вәзири чәпәклик (зирәкле. – М.Ә.) илә кәндүлгә зарар йөкләмеш хат идүкене белүб, шаһдин әдәбәнә

теләб әйдүб, – И, ханым, кәндим укыйурәлүм! Бу алуб шәйлә укыдый кем: «И, шаһ болгари, бу «Корьән»дин «бир синкабрең фәләнесе» дигән әйәте качмыш. Аны кыйд бәнд идүб монда йибәрсен, – дийү, хан моны ишедүб берничә тәфәккерә варуб, ахыры хатеринә килде кем, бу әйәтнең мәгани кыйд вә бәнд идүб йибәрмәк әстәдүке. Әйәтнең мәгани мәгәляка вә тәфсир мәнзүбәтәседүр, – дийү, әйәтнең мәгани тәфсиренә бәйһан идүб, хата кичүрүб, миһер өзүб йибәрди.

Соңра бу хат Казан ханының әлиһә варуб ирешди. Хан укуб карайа, хат фикерә варуб әйде – «Кем укуды бәнем хатымны ханның әлендин алуб, – дийү, мин буилә йазмаган иһем? Жаваб әйдиләр, – дәрвишрәк хадиме укуды, – дийү.

Соңра хан Казани белде кем, бу вәзиридүр. Хат йазды, – кайтсун, гәһәһын гафу кыйлдым, – дийү хатны сәлим кыйлды. У шадлык әйләб, хуш идүб әүвәлгүнчә вәзир улды. Самыһганә (ишетүче) хәзрәти Ишһияз бине Ширһиязи.

«Мөнәжәте Ишһияз әфәнде»

Ишһияз бине Ширһиязның тағын бер шигъри «Мөнәжәте Ишһияз бине Ширһияз» иһемле әсәрә табылды. Аны без 1982 елда Татарстан Республикасы, Лениногорск районы Югари Чыршылы авылында табылған кулъязмадан ачыкладык. Ул кулъязма жыентык ТФАһнең Г. Ибраһимов иһемендәге Тел, әдәбият һәм сәһгәт институты Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә 39 коллекциядә № 7195 шифры белән саклана. Бу әсәр әлеге мәһрифәтченең поэтик әсәрләр язуюна да дәлил булып хезмәт итә. «Мөнәжәт» Ишһияз әфәнденең вәзен-рифмаларны, иһекләр структурасын тоһп иһәт итүен күрсәтә. Шунысы кызык, автор әсәренең ахырында шигърь юлына үз иһемен дә кушып жиһәрә:

«Йөзи Нийәзи гасый,
Йыглаб түгелмәс йәши.
Кабул улсун доһасый –
Иһан улсун йулашый!»

Мөнәҗәтә Ишһияз әфәнде

Йарлыкагый жибәрсен,
 Сәндин үзгә кемем бар.
 Жәлил Гаффар жибәрсен,
 Синдин үзгә кемем бар.
 Сагыйрь улды колагым,
 Зәгыйфь улды күзләрем,
 Тәсбих, тәһлил телдә йук,
 Гайбәт, һава сүзләдим.
 Зикре тәсбих әймәдим,
 Тәгать-коллык кыйлмадым,
 Үтди гомрем файдасыз –
 Кәндү халем белмәдим.
 Кеше, гайбәт сүзләдим,
 Үз гаибими гизләдим,
 Хакыйкәт ни сүзләдим.
 Гәр әжәлдер бу кәлмәт,
 Саум, салават һәм зәкят,
 Фитыр, гошер вә ижабәт,
 Өстемездә чук калды.
 Йил тик үтди бу хәййәт,
 Шәриф тәндин жан очса,
 Пәрваз кыйлып газиз жан,

Гөл тик йөзләр, хуш буйлар,
 Сулыб калыр бел [тамыб].
 Жөмлә карендәш-туганлар,
 Ушпу тәнни йугайлар,
 Жиңсез тунлар кидереп,
 Гүргә илтеб куйгайлар.
 Мөнкир-Нөнкир килгәндә,
 Сөөлләрне сорганда,
 Жавабымны асан кыйл,
 Мин, Раббикә, – дигәндә!
 Гөнаһларым кичергүл,
 Тәмугы утын өчөргел
 Фазлың берлә йа Кәрим,
 Сират күпрен кичүргил.
 [На]рың бездән ала күр,
 Гафулуйк сарый бара күр,
 Шул гажизлек көнендә –
 Рәхим-рәхмәт кыйла күр.
 Йөзи Нийәзи гасый,
 Йыглаб түгелмәс йәши.
 Кабул улсун догасый –
 Иман улсын йулдашы!

СҮЗЛЕКЧӨ:

Йарлыкагый – кичереп
Жәлил – Аллаһның бер титулы
Сагыйрь – начар
Һава – тәкәбберлек
Зикре – яхшы
Тәгать – буйсыну
Кәндү – үз
Кәл(и)мәт – сүз
Саум – ураза
Салават – Аллаһны мактау
Зәкят – түләү, малдан өлеш
 чыгару

Фитыр – сәдака
Гошер – уңышның уннан берсен
 жәмәгать файдасына бирү
Ижабәт – риза булу
Чук – күп
Хәййәт – тормыш
Пәрваз кыйлып – очып
Сөөлләрне – сорауларны
Фазлың – өстенлеген
Кәрим – Аллаһның эпитеты
Нарың – утын
Гасый – гөнаһлы

ОРЕНБУРГ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЫ

Халык ижаты үрнәкләре

Ильмир Ямалтдинов

Әлеге өлкә жирлегендә яшәүче халкыбызның фольклоры, авыз ижаты белән кызыксыну моннан нәкъ 55 ел элек башлана. Оренбургның татарлар яшәгән районнарына хәзерге Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының иң беренче фольклор экспедициясе 1960 елның май-июнь айларында атаклы фольклорчы галим, филология фәннәре докторы Хәмит Ярми житәкчелегендә оештырыла. Экспедиция эшендә түбәндәге хезмәткәрләр катнаша: Х. Ярми, Х. Гатина һәм Х. Гарданов. Фольклорчылар ике төркемгә бүленеп барлығы 7 районның 11 авылында булалар (Шарлык районының Мостафа, Сарманай, Яңа Муса авылларында, Александр районының Тукай, Султакай авылларында, Октябрь районының Биккол авылында, Сакмар районының Каргалы авылында, Сарыкташ районының Рәдүт, Әбләз авылларында, Тоз-түбә районының Линевка авылында, Илек районының Озерки авылында). Аларның экспедиция хисапларына күз салсак, түбәндәгеләрне күрәбез: барлығы 36 әкият, 2530 кыска жыр, 32 сюжетлы жыр, 27 бәет, 215 мәкаль һәм табышмак, 12 халык уены, 64 мазәк, 28 көй, 18 истәлек язып алынган. Шулай итеп, Институт хезмәткәрләре бер ай эчендә фән өчен бик кыйммәтле халык ижаты материалларын туплап кайтканнар.

Һәм, ниһаять, 2015 елның июнь ахыры – июль башында әлеге төбәктәге татар авылларына яңадан комплекслы фәнни экспедиция оештырылды. Шарлык, Александр, Сакмар, Сарыкташ районнарында урнашкан үндүрт татар авылында булып, шәхсән

мин үзем дә атна-ун көн эчендә өч йөздән артык берәмлек авыз ижаты үрнәкләре алып кайттым.

Оренбург өлкәсендә яшәүче татарлар арасында сан ягыннан караганда, иң киң таралган авыз ижаты жанрларыннан жырларны аерып чыгарырга була. Өч йөзгә якин жыр язып алынды. Аларның күбесе кыска жырлар.

Александр районы Султакай авылы музееда 7–8 ел элек вәфат булган Альбеков Рәшит Закир улы (1926 елгы) дәфтәрәннән 224 татар халык жыры язып алынды. Әлеге дәфтәрдәге жырлар Рәшит абыйга истәлеккә моннан 74 ел элек, 1941 елның октябреннән алып 1942 елның маена кадәр, сигезенче сыйныф укучылары тарафыннан язылганнар. Мәсәлән, «Чит илләрдә» жыры: «1942 елда ФЗОда укыган вакытта язылды», – дип теркәлгән. Әлеге дәфтәрдә рус жырлары, русчадан татарчага тәржемә ителгән жырлар да бар. Дәфтәргә язучылар кыска жырларны төрле исемнәр астында теркәп куйганнар: «жырлар», «татарча жырлар», «көлкә жырлар», «жыентык жырлар», «жырларым», «жырлар жыентыгы», «хат аша килгән жырлар», «төртмә жырлар». Ә менә Сакмар районы Татар Каргалысы авылыннан Кывандыкова Наилә Гыйният кызы (1940) безнең өчен махсус утыз жыр (ул белгән жырларның саны ике йөзгә тула икән) жырлап күрсәтте.

Автор жырлары да халык тарафыннан бик яратылып башкарыла.

Шарлык районы, Яңа Муса авылында Абдршин Марат Рузит улыннан (1962 елгы) татар халык көенә И. Юзиев ижәт иткән «Ике егет китә армиягә» жырының варианты язып алынды. Әлеге жыр халыкларашкан.

Язгы ташкыннарда урсып аккан карда,
Икәү-икәү урам буйладык.
Берсе жырлый шашып, изүләрен ачып,
Икенчесе гармун уйнады.

Сау булыгыз, кызлар, сагынырсыз, кызлар,
Сагынырсыз әле без киткәч.
Сагынсагыз әгәр, без кайтканга кадәр
Шушы жырны отып жырларсыз.

Бозлар ага, кызлар, сизәсезме, кызлар,
Сизәсезме, жылләр искәнен.
Искән жылләр исәр, исегезгә төшәр,
Бездән сезгә сәлам шул булып.

Озын көйләр татар-мишәр авылларында (Султакай, Тукай һ.б.) күбрәк сакланган, ләкин һәрбер авылда «Олы юлның тузаны», «Рәйхан», «Сарман буйларында» һ.б. жырларны очратырга була.

Татар эстрадасында да, халык арасында да популяр булган автор-композитор Рәис Ханнанов ижат иткән «Килә ява, килә ява» жырының тарихы язып алынды. Бу жыр нәкъ Оренбург жирендә, Яфар – Сарыкташ арасында татар халык жырлары нигезендә туган булган.

Татар халкы – жырлы халык. Туйларда яисә төрле мәжлесләрдә күнел ачкан вакытта да, авырлыктар килгәндә яисә туган ягынан аерылып, моңсуланган чакта да, жыр кешенең юлдашы булган. Оренбург татарлары да гомер бue жырлап яши. Кунакларны каршы алу – озату традицияләренә тугры калып, алар (аерым алганда, Шарлык районы Яңа Муса, Александр районы Яфар, Сарыкташ районы Никитино (Рәдүт) авыллары халкы) безне дә изге, матур теләкләр әйтеп, жыр белән озатты.

Ерак юлны якын итеп,
Хуш килдегез, туганнар.
Хуш килдегез, сау кайтыгыз,
Сау йөрегез туганнар¹.

Жырлыйк әле, жырлыйк әле,
Жырламый тормыйк әле.
Жырласак шушы көйләргә,
Калыр сагынып сөйләргә².

---

¹ Кунакны каршы алганда, озатканда Шарлык районы Яңа Муса, Александр районы Яфар авылы халкы шушы жырны башкара.

² Кунак озатканда Сарыкташ районы Никитино (Рәдүт) авылы халкы башкара торган жыр.

Ияләр, женнәр турындагы мифологик хикәятләр халык арасында борынгыдан сөйләнәп килгән, халык аларга ышанган, буыннан-буынга тапшырган. Бигрәк тә, татар халкында киң таралганы – атның ялын үрүче йорт анасыннан¹ башлап, Оренбург төбәгендә генә була торган, аерым алганда, Тукай авылы тирәсендәге Пәрилекүл ягында төне бие басуда эшләүче механизаторларның таң атканда трактор тәрәзәләрен шакучы, яисә Гыйниятуллина Гөлнур Абдулла кызының (1940 елгы) этисенә яшь вакытында каршына тавык-чебешләр булып чыгучы, аннары Яфар авылы тирәсендәге сары күпер астыннан ак ат булып килеп чыгучы, яисә әби куаклары тирәсендәге адаштыручы женнәр-шайтаннар турындагылар бар.

Оренбург төбәгендә барлык татар халкы өчен хас уеннар язып алынды. Түгәрәк уеннан башлап, «Лапталы», «Ал тирәк, күк тирәк» белән беррәттән, аулак өйләрдә² традицион уйналып килгән «Наза», «Йөзек салыш», «Йолдыз санашлар» да бар. Өлеге кич утыруларда, шулай ук, «Почта куу», «Мунча кертү», «Күгәрчен туйдыру», «Ярма ярулы», «Үрдәккәм, чумасың», «Дуадак», «Тамчы, там», «Кристанцы», «Саңгырау телефон» кебек һ.б. уеннар аеруча яратып башкарылганнар. «Зилем» уены да булган, кич утыру уеннарын кайбер авылларда, гомумән «Зилем сугу» дип тә йөрткәннәр.

Берничә ел элек туксанынчы дистәләрен вакласалар да, малай вакытларында уйнаган уеннарын Сакмар районы Татар Каргалысы авылыннан Даутов Гыйрфан Гыйният улы (1930 елгы) һәм Сарыкташ районы Кылчым авылыннан Мөхәммәтов Гакип Сафиулла улы (1933 елгы) бүген дә бик яхшы хәтерлиләр. Г. Даутовтан «Ашыклы», «Чүрәкә» (өч төрле), «Түк-түк», «Туплы», «Мура», «Ходули», ә Г. Мөхәммәтевтән «Гәрәй алышлы», «Звезда», «Сака», «Ма» уеннары язып алынды.

Әкиятләргә килгәндә, 1960 елда язып алынган 36 әкият арасында «Әйдә, кызым, безгә» (Александр районы Тукай авылында Х. Сәлимовадан), «Аю белән өч кыз», «Әйдә, кызым,

¹ Оренбург өлкәсендә татарлар абзар иясен йорт анасы дип сөйли.

² Оренбург өлкәсендә татарлар аулак өйне кич утыру дип сөйли. Шарлык районында аулак өй дип әйтәләр.

безгә», «Алтынбай» (Сакмар районы Каргалы авылында Х. Исмәгыйлевадан), «Песәй», «Сеңлесе кәжә булган», «Аучы», «Карунбай», «Алпамша» (Октябрь районы Биккол авылында М.Гапсаттаровадан), «Кучер малае» (Александр районы Султакай авылында Р. Яһудиннан) кебек әсәрләр бар. 12 томлык «Татар халык ижаты»ның әкият томнарында әлеге әкиятләрнең дүртесе («Аю белән өч кыз», «Песәй», «Сеңлесе кәжә булган», «Әйдә, кызым, безгә») басылып чыга¹, калганның варианты буларак күрсәтелә, яисә архивта саклана. Быелгы экспедициядә бер генә тулы әкият тә язып алырга насыйп булмады. Ләкин Яфар авылында Асяев Бари исемле әкиятче булганлыгы ачыкланды һәм аның улы Ришат Асяевтан өзек-өзек булса да, әкият сюжетлары язып алдык. Чебешләр чыккан вакытка туры килү сәбәпле, Ришат Асяевның вакыты бик тар иде. Шуннан соң Л. Жамалетдиновның «Энже чәчтем, энже жыйдым...» мәкаләсендә баян ителгән хәл искә төште. Ул 1976 елда Лениногорск районында гомер итүче Миңжамал әбидән, аның чакыруы буенча, әкиятләр язып алыр өчен экспедиция планлаштыра һәм аңа янә бер хат килә. Ул хатта аңа чебиләр чыккан вакытта килмәскә кушыла, чөнки андый чакта әкият сөйләшергә вакыты булмаганлыгы әйтелә². Безнең белән дә шулайрак булып чыкты. Әмма ул хәлдән аермалы буларак, Яфар авылында кайчандыр әкиятче Бари бабай булганлыгын, хәзерге вакытта аның улы Ришат Асяевны очратасыбызны алдан белмәдек. Аның күнелендә этисенә, аның әкиятләренә карата тирән, жылы хисләр саклана. Этисенә әкият сөйләгәннән түбәндәгечә искә ала: «Аның бер әкиятә айга сузыла. Ноябрь айларында сүли башлый, декабрьга бетә. Икенче елны бүтән әкият сүли. Нык озакка сузыла инде, бер-ике сәгать сүли, 15–16 яшьлекләр керә иде. Нәгыйм

¹ Татар халык ижаты. Әкиятләр. Беренче китап / томны төзүчеләр, искәртмәләренә эзерләнүчеләр Х.Х. Гатина, Х.Х. Ярми. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. Б. 64–67; 98–100; 172–174; Татар халык ижаты. Әкиятләр. Икенче китап / томны төзүчеләр, искәртмәләренә эзерләнүчеләр Х.Х. Гатина, Х.Х. Ярми. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. Б. 222–224.

² Жамалетдинов Л. Энже чәчтем, энже жыйдым... // Казан утлары. 1978. № 3. Б. 139–146.

братишкалары белән керә иде, барыбыз да йоклап калабыз шунда. Шундый иде аның комически дә, трагически да, азагы әйбәт бетә. Көн дә кичен сүли иде. Озын әкият, аны озак сүләр-гә кирәк».

Балалар әкиятләрне яраталар. Ришат Бари улы да әтисенен әкиятләрән бик яраткан һәм, әкият сөйлә, дип йөдәткән. Шундый вакытларда әкиятче Бари бабай «котылу» яки шаяртып алу өчен улына алдавыч әкият, яисә үзенчәлекле бер әкияткә охшаган хәл, уйлап чыгарылган хикәят сөйләгән:

«Апкайткан әкият капчыгым тышта калган. Иртән торгач чыгам да:

– Кая теге капчык? – дим.

Әти:

– Әй, телке орлаган, – атя.

Әй, елыйм ышанып.

– Ник соң кертмәдең аны?

– Онытканмын, атя, атта – чанада. Төн эчендә телке орлаган әкиятне»¹.

Әкиятче Бари бабайның улы Ришат Асяевның да күнелендә шул әкиятләр саклана. Ул аларны үзенең кыз-улларына да сөйли торган булган. Аларны күңел төпкелләреннән барлап балаларның балаларына сөйләргә кирәк. Буыннан-буынга тапшырыла барса, безнең халкыбызның авыз ижаты, аерым алганда әкиятләре яшәр. Сөйләгәндә, нич югында, диктофонга яздырырга, яисә кәгазьгә төшерергә була.

1960 елгы экспедиция Яфар авылына да барып житкән булса, безнең халык ижаты фонды, шул исәптән әкиятләрнеке дә, тагы да баеган булыр иде. Бүгенге көндә Яфар авылында язып алынган материаллар шуны күрсәтте. Киләчәктә Яфар якларына янә бер экспедиция оештырылыр әле, бәлки.

Балалар фольклоры үрнәге буларак 3 алдавыч әкият, 2 әйтеш үрнәге, яңгыр теләү, берничә бишек жыры һ.б. язып алынды. Алдавыч әкиятләр чын әкият шикелле башланып китәләр һәм өчесе дә бер циклны тәшкил итәләр:

---

¹ Александр районы Яфар авылында Асяев Ришат Бари улыннан (1961 елгы) язып алынды.

«Бабай әкият сүли иде: Борын-борын заман. Ү салган иде агачтан да таштан. Сөйлимме (яңа. – И.Я.) баштан. Аннан балалар әйтә:

– Сүлә-сүлә.

Аннан тагы тотына сүләргә. Борын-борын заманда булган ди, бер әби белән бабай. Аларның үләре булган мордадан. Хәзер сүлим уртадан.

Борын-борын заманда булган, ди, бер әби белән бабай. Аларның үләре булган казактан. Хәзер сүлим азактан. Шулай бәхетле генә яшәгәннәр, ди.

И шуның белән әкият беткән»¹.

Әйтешләр дип балалар репертуарында диалог формасында төзелгән шигъри эсәрләр турында әйтәләр. Аларны капма-каршы ике кеше дә, бер генә бала да башкара ала². Бишек жырларыннан башка, әйтешләр һ.б. балу багу поэзиясе үрнәкләре Яфар авылында гына очрады. Аларны Рәшит Асяевнең әнисе Рәмзә әбидән (90 яшь) ишеттек. Ул оныкларын кулга алу белән шуларны әйтә торган булган.

Язып алган әйтешнең «Төлке-Төләйман», «Төлке-Төләнтей», «Төлке-Төләмби», «Аксак Төлке» кебек басылган вариантлары билгеле. Без язып алган «Төлке-Төләнби» әйтешенең иң яқын варианты 1977 елда Мордва АССРның Темников районы Тархан авылында 9 яшьлек Рәшит Яфаевтан язып алынган һәм 1993 елда басылган³.

Оренбург төбәгендә «Йокла, балам, йом күзең» һәм «Аллаһу-Аллаһу» бишек жырлары киң таралган. Аларның берничә вариантын теркәдек. Яфар авылында Әлфия Альберт кызы Асяевадан (1969 елгы) үзенчәлекле көе белән бергә бишек жыры язып алынды.

---

¹ Александр районы Яфар авылында Асяева Рәмзә Газиз кызыннан (1925 елгы) язып алынды.

² Татар халык ижаты. Балалар фольклоры / томны төзүче, кереш мәкалә язучы, искәртмәләренә эзерләүче Р.Ф. Ягъфәров. Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. Б. 19.

³ Шунда ук. Б. 267.

Бу төбәктән мөнәжәт һәм бәет жанрларына караган үрнәкләр дә алып кайтылды. Алар арасында татар халкында еш очрый торган «Раббым Алла, диде Муса», «Сиңа сыгынам, Рәсүл Аллам», «Сабыр итик», «Үлем бәете», «Рәсүлулла бәете» һ.б. бар. Шарлык районы Мостафа авылында Саягфарова Сәбилә Гайса кызыннан (1943 елгы) үзенчәлекле «Әлки-әлки әлләли, Әлхәм белмәс әлләзи» башламы булган мөнәжәт язып алынды. Ул аны әнисеннән (әнисе үзенә әнисеннән) өйрәнгән булган. Оренбург төбәгендә «Лә иләһе иллә Аллаһы» мөнәжәте киң таралган. Берничә вариантта язып алынды.

Сирәк булса да халыкта бәет чыгару традициясе яши әле. Шарлык районы Яңа Муса авылында Сафарова Зәмәрә Бәсим кызыннан (1946 елгы) «Наза бәете», Абдершина Раушан Бари кызыннан (1940 елгы) «Наил бәете», «Раушаным» бәетләре һ.б. язып алынды.

Йола фольклорына килгәндә, йолалар, гореф-гадәтләр турындагы мәгълуматларны жырлары, уеннары, махсус әйтелә торган сүzlәре белән мөмкин кадәр бер күренеш буларак язып алырга тырыштык.

Шарлык районы Мостафа авылында Муса Жәлил, Сакмар районы Каргалы авылында Пугачев, Каргалы авылы яну турындагы сөйләкләр һәм Юрий Гагарин турындагы истәлек тә язылды.

Оренбург өлкәсе Шарлык, Александр, Сакмар, Сарыкташ районнарында яшәүче милләттәшләребездән язып алынган, халкыбызның буыннан-буынга, телдән-телгә күчеп килгән кайбер фольклор үрнәкләрен (язылып алыну тәртибендә тематик бүлекчәләргә урнаштырып) тәкъдим итәбез.

Мифологик хикәятләр (ияләр, женнәр турында)

Картлар сөйли иде. Каравыл куышларында шунда печән өстендә. Жыелабыз малайлар. Анда куна яталар инде. Конюх була инде. Ул әкият эчендә йөзгән Мөдәрис абый дигән. Ул мәрхүм булды күптән түгел. Минем дус та иде. Төрле куркынычлы әкиятләр. Ул чын итеп сөйли иде, еланнар турында, әллә нинди, кеше буып үтерә, дип.

Йорт анасы дип сөйли иде Мөдәрис абый. Минем, ди, бер атны, ди, үрә, ди ялын һәрвакыт. Сүтәм – үрә. Яратканга, ди. Ни-чәмә ничә ел үрде, ди.

Убырларны сөйлиләр иде. Куркыта дип бала-чаганы. Урман-га бармагыз – елан чагыр, улырлар бар дип. Убыр жен кебек, белмим. Вроде тунны кирегә кисәң шулай була дип. Шундый ошаган, ямьсез. Убыр куа – үтерә, үзенә алып китә. Урманда яши, өе бар.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Сәфәров Фатих Фәйзи улыннан (1944 елгы)
язып алынды*

Бу якта Иске чокыр, Кэтәмин чокыры дигән – шушы тау ягы бит ине. Шүрәле чокыры бу якта, энә Котыев турында.

Быел әллә 300 ел була диме безнең авылның салынганына. Авыл артмый, шүрәле каргаганга артмый, диләр. Инәйләр сөйли ине. Кыйнаганнар икән дип сөйлиләр ие. Шуңа күрә Шүрәле каргаган да. Мона соңыдан утырган авыллар арта, безнең авыл шуңа күрә 60 ка житә дә кими, 60 ка житә дә кими, 70 кә дә житкәне юк.

Каршыда гына Түгәрәк тау, аның кырында имәннек дигән урман бар, Шакмай чокыры бар авылны чыккач.

*Шарлык районы Зирекле авылында
Кәбирова Зәрә Заһретдин кызыннан (1932 елгы)
язып алынды*

Менә элгәре, без школда укыганда безгә этәләр ие. Школның бер класында ике пич ие. Шул пичтә женнәр бар дип сүли иде. Школны карап техничка әби шулай ди торган иде.

Нәнәй¹ (әни дидем инде мин аны, әни урынына калган) безнең завхоз да булды, пич тә якты. Шул чагында мин бара ием, бәләкәй чагым. Сызып-сызып куя иде теге пич яннарын.

– Женнәр килә, балам, монда ятма. Акбур белә сыза, Аятелкөрсү укый да шулай иттереп сыза. Без шунда ятабыз, акбур белән сызган круг эченә. Ә тегендә бишеп йөриләр ие, без бәләкәй иек. Акбурны мичтән ераграк, ята торган жиребезгә сыза. Парталар күчерә иек тә, шунда йоклый идек. Мәрхүмкәем, әни

¹ Нәнәй – әби.

бит инде олы кеше. Йокламыйча бит иртә пич ягарга кирәк. Кирпич-тизәк белә ягырга ие. Кайчак соң кайтабыз аннан, кайчак иртә китәбез дә ятып торабыз. Пичкә ут куябыз да ятабыз. Ике пичкә. Ул кирпич (тизәк) кайчан узып бетә. Хәзер бала-чага школга килә укырга. Кайчан килгәч әле кирпичне тыгалар да бала-чага, төтен чыгара да, узмаган дип кайтып китәләр, исе бар дип, бала-чага шундый усаллар ие.

Жен чыннан булган. Фәзилә исемле әби ие. Постоянно әйтә ие Фәзилә әби мәрхүмкәем:

– Балам, читтәрәк йөрөгез, менә шунда сызам да, аятелкөрси укыйм да, шунда ятыгыз. Укыгыз безнең арттан дип әби укыта иде. Укып шунда ята идек.

– Ана йөриләр, ана йөриләр, дип әйтә иде.

*Александр районы Тукай авылында
Морзакаева Люция Саях кызыннан (1938 елгы)
язып алынды*

«Пәрилекүл» – пәриләр булган. Әле дә женнәр бар. Механизаторлар төнгелеккә эшләсә таң алдыннан тәрәзә суккан кебек дип куркалар.

*Александр районы Тукай авылында
Вахитова Сәрия Самат кызыннан (1970 елгы)
язып алынды*

Безнең элгәре әтибез Гарифулла Хәтчәсе белән йөри торган булган. Әбиебез яратмаган. Аның бер баласы ятим, тынышмалар дип. Әти этә ие: шул Ягафар бабаңнарның проулыгыннан кайтканда вак чебеш ияртеп чыга тавык һәрвакыт дия иде. Юк жирдән чебеш-тавык килеп чыга. Аннан югала. Бу безнең өске урамнан. Фәрхәнә проулогы диләр иде ул урынны. Женнәр булган, шуннан аннан йөрми башладым. Инәй: менә, Аллаһы Тәгалә риза түгел, дип әйтә иде дип сөйли иде әти.

Мин комсомолга тордым, пионер идем. Әбиебез яратмый бит инде. Шуннан, Алла юк, дип әбиебез белән спорлашып тора. Бермәлне берәү тәрәз суга: туктыйсыңмы юкмы, дип. Ник шуннан соң бер тавыш чыгарыйм. Әбиебез әйтте: Йорт иябез яратмады сине, Алланы яманлап сөйләгәнгә, дип. Йорт иясе шул абзар иясе инде ул. Ул белдерә. Менә сыер бозаулса шакый ие.

Менә шундый ие элгәре. Хәзер юк. Ат тотак без. Шуны үрә иде. Ялын матур-матур иттереп үрәп куя иде, ә яратмаса, шыбыр суга төшә ие – тиргә бата ие.

Көтү чыкканда күкәй бирә иек. Бөтен авылдан 1–2 бидра жыела. Хәер итеп бирелә: күкәй кебек исән сау тәгәрәп йөрсен маллар, дияләр ие.

*Александр районы Тукай авылында
Гыйниятуллина Гөлнур Абдулла кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Женнәр былган күп. Сары күпер бар анда жен былган бер атка әйләнеп чыга былган постоянно күпер астыннан. Ак ат булып и туктаткан. Например, барасың күрше авылга, урыс авылына, чыга былган, атлар бармыйлар. Аннан анда юлчылар төшәп чыбыркы шартлаталар, теге ат кире кача булган күпер астына кереп. Чыгып сүгенгәннәр навроно, потому что ничек куркытасың шул женне. Әле чыкмый, әле ул күпер дә ишелде. Или бүтән ергә күчкәнме?

Әби куаклары бар. Анда женнәр күп. Анда постоянно адыштыра любой кешене. Шунда янәсе әбиләр жирләнгәннәр. Ничектер әбиләр адышәп үлгәннәрме шунда, әби куаклары дип йөртәләр анда женне куакларны. Анда жәен дә адышәп, кемнәр килмәсен, то теге якка китәләр, то кире китәләр. Шундый жир.

*Александр районы Яфар авылында
Асяев Ришат Бари улыннан (1961 елгы)
язып алынды*

Әбиләр сөйли торган ие. Пәри булган, жен булган анда. Булмаган әйберләрне бар иттереп.

Значит, бәләкәй вакытта ятасың бит, 3–4 бала күршегә кереп. Әби караулап ята, ул да шунда ята безнең белән бергә. Шул хәтеремдә торып калган бер әкиятә:

Имеш, бер дию дип әйтә иде микән. Менә ятам, ди, тәрәзәдән, ди, боз каткан, ди, жәй көне.

Теге дию, ди, телен чыгарып теге бозны ялап торадыр ие, ди.

Без инде куркып (куркабыз. – *И.Я.*), бәләкәй бит инде. Шундый фурмыда сөйли торганнар ие.

Шуннан, эгәр дә китсәң, синең йә булмаса күзәң сукуыраеп кала, йә кулың кәкрәеп кала.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Даутов Гыйрфан Гыйният улыннан (1930 елгы)
язып алынды*

Әбиләр сөйләдерие:

Эссе мунча, суык таш,
Чабына икән ике таз, – дип.

Шул ике таз – жен булган икән. Эссе мунча булган, ә ташы суык булган.

* * *

Минем әнинең әтисенең сараенда атлар, маллар булган. Нык зур ут чыкканчы бөтен авыл янганнан алда әби-бабайның маллары күп булган. Ике этажлы өй ул вакытта. Асты таш, өсте агач. Вич Каргалы яна. Аста таш сарайлар гына калган. Теге кухня, ә өстә вич янган бөтен 2 этажлы өй. Андый өй 1 генә Каргалыда калган. Ут килеп еткән дә туктап та калган. Нинди өй булган ул? Әле ул тора. Сельпо өе диләр. Анда сельпо булды. Шуннан бу әби-бабайлар вакытында әни сөйли болай дип:

Иртән чыксалар сарайга, атның ялы үрелгән, ди.

Шуннан балалар сорау бирә икән:

– Әти, ә нигә чәчләре үрелгән аларның?

– Аларны – атларны женнәр ярата. Алар атның бугын ашый.

Алар атларның чәчен үрә, дип әйтте, ди.

Сарайларда женнәр булган. Ә элекке женнәр – шайтаннар даже күренеп йөргән дип сөйләләр. Ак төстә булган алар. Төннә караңгы, алар ак икән, озын. Ул кеше түгел, ә шәүлә кебек. Бабаылардан сорагач, минем бабай, әтинең әтисе, ә аны бит женнәр үрә аларның ялларын. Иртәнчек чыксалар, атлар вич тиргә батып тора икән, тирләп.

Әй, шайтаннар, тагын атларны чапканнар ине. Әти тиргәнеп керәдерие, ди.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Кывандыкова Наилә Гыйният кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Әйтәләр ине шулай. Мәктәпкә барган вакытта минем бер туган сөңлемнең улы ул, мин әйтәм менә шушы ердә, ай алла, убыр, диләр ие. Шушы өй, тыкрык янында үткәндә. Убыр дип сөйли идек. Ут күренә дип. Убыр бар, тыкрыктан йөгәрә. Әйтәләр ие соңга калып мунча кермәскә, караңгыда. Жен була имеш, дип.

Өйдә берүзен генә тормыйсың, өй анасы бар диләр. Тыныч булмаган өйләрдә була икән ине. Борынгы әбиләр әйтәләр ине.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Даутова Гөлҗиһан Әбдерәшит кызыннан (1926 елгы)
язып алынды*

Риваятьләр-легендалар, сөйләкләр, авыллар тарихыннан

Әтидән сорыйлар иде. Бу авылның датасын белмим, күптән инде. Муса дигән бер кеше елкы – атлар куып килгән. Башкирияме, Татария ягыннан микән, корылык булган, монда ашатырга килгән. Монда шундый таулар бар: ике ягы Тәңгре тау дибез – Ходай бирде, дигән сүз. Сарай кебек ике яктан каеннар каплаган. Бетте ул. Безнең монаннан ук урман тотына иде, бернәрсә калмады. Жир өчен. Шул Муса монда атларын керткән. Тәңребирде тау зиратның теге ягы. Аны белмиләр дә хәзер.

Илькульган бар. Анда сазлык кругом булган. Аның һаман тәржемәсен табалмыйлар. Минем әтидән килеп, Казаннан кайчандыр сорадылар. Илькульган – Елкы үлгән дип. Анда елкылар тоттылар, дип. Сазлыкка атлар батып үлгәннәр. Эсседәме, өркөп, таудан килеп төшеп, шунда батып үлгәннәр. Елкы үлгән – Илькулган дип исемен биргәннәр шул урынга. Хәзер анда авыл – рус авылы. Мусага 200 дән артыктыр инде, 220 ләрдер.

Аккош күле бар иде. Бетте алар кибеп. Аккошлар төшә иде. Күл юкка чыкты. Анда буа буалар иде ел саен, тегермән торды.

Бәбәй тавы – бәләкәй тау. Шунда ведролар белән су алып мөһөп укыганнар – теләгәннәр Алладан. Минем әти коммунист – бармаган инде анда. Төшүләренә яңгыр яуды, ни хикмәт, ди.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Сәфәров Фатыйх Фәйзи улыннан (1944 елгы)
язып алынды*

Минем нәнәй әйтә иде. Якуп исемле абыем, Ильяс исемле абыем булган. Якуп дигән абыем, менә, ферманы үткәч второй ферма бар, шунда илтеп салган избаны, Ильяс исемле абыем «Якут»ны (авыл исеме. – *И.Я.*) салган. Якут чыккан Тукайдан. Нәнәй Рәхмәтуллина Разия Юныс кызы 1883 елгы иде. Тукай борынгы авыл. Бездә 400 йорт, Якутта 60–80 генә. Тукайда чишмә бар. Батакүл дибез. Белмим. Берәрсе батканмы? Мал фәлән батып шулай Батакүл дигәнбезме. Таулар – картыс тау дибез.

*Александр районы Тукай авылында
Морзакаева Люция Саях кызыннан (1938 елгы)
язып алынды*

Белмим ни өчен Тукай. Бүрлек елгасы, Картус тау – шунда бер таш утыра, биек таш. Ташның бер ягы кителеп алынган, шунда без йә ашарга, йә акча куеп китә идек менеп бала-чагалар белә.

Әби тавы – әбиләр туңып үлгән, без юк идек ул вакытта. Ап-рель аенда тирмәннән кайтышлый. Тирмән казанкада ие. Үзем дә барганым бар бәләкәй чакта. Уфалла арбасы белән кайтып барганда, адашып, биш әби туңып үлгән. Авылда жирлөгәннәр.

*Александр районы Тукай авылында
Гыйниятуллина Гөлнур Абдулла кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Жәгъфәр дигән кеше килгән булган. Урыс авыллары бит инде. Берәүдән:

- Кудә едешь? – дип сораганнар.
- Яфару.

Шулай Яфар булып калган. Асяевлар Пенза ягыннан килгәннәр 1790 елларда. Безнең авылыбыз элек Клат (Кулатка) дип аталган. Элеккеләр Яфарны белмиләр иде, дия иде әби. Әбиебез әйтә икән:

- Минем әтием, күп баласы булган, килгән Искедән.
- Әби сораган:
- Нинди Искедән?
- Иске Клаттан, дип жавап биргән әтисе.

*Александр районы Яфар авылында
Асяева Рәкыя Бари кызыннан (1954 елгы)
язып алынды*

Пугачев Каргалыда булган. Сакланган йорты бар. Кызыл таштан ясалган. Пугачевның штабы булган. Өлкәннәр шулай дип сөйли торганнар ие.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Даутов Гыйрфан Гыйният улыннан (1930 елгы)
язып алынды*

Килгән ул (Пугачев). Бер көн йоклап киткән.

Каргалының беренче өен – крепость кебек салынган – кызыл таштан. Беренче кешеләр Хаялиннар. Шул иң беренче килеп шул өйне салып Хаялин, шул Каргалыга нигез салган.

240 семьяны вич таратканнар Кушкүлгә, Үрге Чебенне, Түбән Чебенне, Сакмар, Каргал, Башкирия ягына.

Шуннан Пугачев шул өйдә кич кунып киткән. Гаскәре белән. Восстание ясап йөргән кешеләре белән.

Безнең аклар-кызыллар сугышы көчле булган. Безнең авылда 72 кешене – безнең коммунистларны бер көндә атып үтереп аклар, братский могилада 72 коммунист ята.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Кывандыкова Наилә Гыйният кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Биятай мәрхүм сөйлдерие. Мин, ди, зияратта булганмын 3 яшемдә дип сөйлдер ие. Зияратка менеп киткәнмен дип. Шуннан соң бием мәрхүмә сөйлдерие. Сакмар суына төшеп утырды халык, ди, киезләр вич шунда, ут төшә, ди. Күгәрченнәр очып килә дә өйне яндыра, очып килә дә өйне яндыра, ди. Шундый ут чыккан. Ике мәртәбә янган ул Каргалы безнең.

Берәүдән ут чыккан. Сагыз кайнатканнармы борында, шуннан соң күгәрченнәргә ут элэгә дә икән, күгәрченнәр өйгә килеп төшә икән. 1919 елны. 1919 елны минем зур абыем туган. Кулымда, ди, эни мәрхүмә сөйлдерие: бала, ди, и поднос, өй биек иде, ди, баскычтан шуның белән төшеп калдым, бер поднос чинаяк кына алып калдык дип, вич гөрләп янды. Менә 1919 елны янган исемә яңа төште. Күгәрчен ут чыккан ергә килеп куна да, оча да, икенче өйгә барып куна. Ут хәтәр ул.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Монасыйпова Фирдәвес Абделгазиз кызыннан (1928 елгы)
язып алынды*

Йолалар, гореф-гадәтләр, ышанулар

Мин кечкенә вакытта миңа «Карга боткасы»на дип зүрнәй күлмәк тегә торган иде. Яңа күлмәк киеп без күпер башына бара торган идек. Ә менә хәзер балалар белән шул «Карга боткасы»н үткәрәбез. Беренче көнне чыгабыз урамга, балалар кулларына кәрзиннәр тоталар, йортларга килеп житкәндә инде:

«Өйдәме, түтәй?
Тизрәк бир күкәй.
Безгә бирсәң 3 күкәй,
Тавыгың салыр 100 күкәй.
Он кирәк, ярма кирәк, май кирәк,
Карга боткасына бар да кирәк.
Чыгар, түтәй, тизерәк!

– Рәхмәт, түтәй, синең кебек уңган түтәй бу дөньяда бик сирәк!»

Шундый такмаklar әйтеп. Бу сүзләр электән үк килә шушы фурмыда. Шулай итеп, балалар күкәй жыйнаганнар. Кечкенә чакта мин үземнең алай йөргәнемне белмим, тик зүрнәйгә ияреп, күпер башына карга боткасына барганым истә. Ботка ашаганым да истә түгел. Ну менә исемдә күпердә яшыләрнең (апайлар инде безнең ул вакытта) төрле кичке уеннар уйнаганны исемдә. Ә карга боткасын кешеләр шулай итеп көтә торган иде. Ә хәзергесе вакытта без күкәй генә жыйнамайбыз, безгә ярма да бирәләр, он да бирәләр.

Акча да бирәләр, кәнфитләр дә бирәләр. Кешеләр көтеп торып бирәләр. Кайбер апайлар пешереп апчыгалар, ашагыз балалар, дип. Ул көнне дә инде балалар өчен бәйрәм була, арылар инде ике урамны да йөрөп чыкканчы. Икенче көнне инде, без элек клуб каршысында үткәрә торган идек, хәзер безнең реконструкциядән соң менә монда площадка бар – шунда борынгы тастымаллар эләбез, төрле шарлар эләбез, тасмалар эләбез. Аппаратураларны чыгарабыз, өстәлләр куябыз, шуннан соң скамейкалар куябыз, зуррак кешеләргә утырырга, ботка пешерәбез. Ботканы инде символически, казанни өч аякка утыртабыз, ә ботканы мәктәптә поварлар зур кастрюльләрдә пешерәләр. Пешерәләр дә, без шуларны апчыгабыз, шуннан соң кешеләргә.

Башта инде:

– Балалар, әйдәгез, учак ягыйк, казан асыйк, – дип казанны асабыз инде, шул арада әйдәгез жырлар жырлап алыык, нинди жырлар өйрәндегез, нинди шигырьләр өйрәндегез. Яз турында, кошлар турында шигырьләр сөйлиләр.

Шуннан соң уеннар уйнап алабыз. Шуннан соң ботканың пешкәннен карыйсың:

- Пешкән ботка!
- Тәмле булган боткасы!

Ботка ашарга башта инде олы кешеләргә таратабыз. Ботка ашыйлар, утырып чэй эчәләр, аннан балалар өстәл янына шулай жыйнала. Шуннан уеннар китә инде. Алар ашаган вакытта концерт номерлары бара. Балалар төрле уеннар: капчык киеп тә йөгәрәләр, күкәйне кашыкка салып та йөгәрәләр. Төрле-төрле шулай иттереп уеннар үткәрәбез инде. Балалар көтәләр инде ел саен, кайчан карга боткасы үткәрәбез, дип.

1990 елларда туктап торды ул. Үткәрелмәде. Карга боткасы – апрель урталарына туры килә. Яз иртәрәк килсә – апрель башы, жир кипкәчтен, көн елынгал.

Нигә үткәрелә карга боткасы – балаларга аңлатабыз: бу менә борынгыдан килгән бәйрәм, кешеләр елыны, кояшны, кошлар алып килә дип уйлаганнар, шуңа күрә каргалар килгәчтен куанышып бәйрәм ясаганнар (*көлә*), ботка пешергәннәр, каргаларны сыйлаганнар.

*Шарлык районы Мостафа авылында
Гобәйдуллина Нәфисә Фатыйх кызыннан (1959 елгы)
язып алынды*

Элек туйлар шундый озакка бара торганые. Башта яучы бара. Аларны бер көндә бирми. Икенче көндә бирмиләр эле кызны, килешмиләр. Өченче көндә килешсәләр килешәләр, яучы барганнан соң. Аннан соң инде кызны килешкәч, егет ягы чакыра кызның эти-әниләрән, туган-тумачаларын чакыра да, туйга хәтле, шуннан соң инде кыз ягы чакыра. Шуннан кодалашу башлана. Бу ике як сөйләшкәннән соң. Шул чакырган вакытта, егет ягы, сөйләшәләр бирнә бирүне. Хатын-кызга элек материал инде, яулык, күлмәклек. Ир-ат затына – күлмәк, нәски,

кульяулык. Бирнэләрне туйда тараталар. Сүзгә остарак халыклар бирнә биргән вакытта инде:

– Кода сак бул, менә хатыныңа бирәбез, ни, японский шолк. Көлдөртә-көлдөртә бирнэләрне биреп чыгасың. Аннан кыз ягы егет ягына бирә инде шулай иттереп. Ә кызлар инде эзерләнә: тәрәзәсенә фәрдәсен, челтәрен алып бара, карават өсләренә ябарга юрганым, пар мендәрләрән, бөтенесен дә алып бара инде теге үзенә төшкән йортына. Килен булып хезмәт итә. Килен булып төшкәндә, киленне каршы алалар ашлар пешереп, табынар тезеп. Егет ягыннан да, туган-тумачалары, яшьләр бергә жиналалар да, шунда күнелле итеп утырып, киленнәрнең кайсын су юлына аббаралар инде. Су юлы күрсәтәләр инде. Кайсыларына яулык бирә, кайсыларына бияләй бирә. Менә шулай иттереп су юлыннан йөрөп кайталар инде. Киленне су юлы белән таныштыралар. Элек чишмә булган. Бер кеше чишмә юлына киез куеп туктаткан.

* * *

Сабан туе элегрәк булды. Маевка да булды. Но хәзер, нишләптер, тукталды бит. Әйбер жыйдылар. Атлар белә чыгалар да, зур таяк. Шуннан соң теге таякка әйберләрне бәйләп атның дугаларына бәйләп жыйнап чыга торганнары да, шуннан соң инде Сабан туенда тарата торганнар ие кемгә нинди. Берәү жинәме, жиңгәнгә нәрсә бирергә, шулай тарата торганнар ие. Жюрилар кебек халык утыра. Жыйнап йөргәндә үзәбез чыгып карап тора торган иек. Менә хәзер карга боткасы ясыйлар болар. Матур иттереп гармуннар белә урамга чыгалар. Укучылар чыгалар. Шуннан соң инде карга боткасы дигәч күкәен чыгарабыз, кем акчасын бирә. Шуннан болар клуб каршында боткалар пешерәләр, шуннан бөтен халык жыйналабыз, барабыз шунда, шуннан безгә савытларга салып ботка пешереп бирәләр, күкәйләр пешереп, кәнфитләр, самавырлар куялар, аннан шунда үзләре вич жырлылар, яшьләр дә жырлы, кайсы гармун уйный, үзәбез дә төшөп китеп бибез шунда уйныйбыз, бик күнелле була карга боткалары.

*Шарлык районы Мостафа авылында
Фәтхуллина Миңлегөл Гали кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Туй йоласы. Килен төшә инде. Мин үземнең төшкәнемне сөйлим сезгә. Кияү килә безне алырга инде. Ат белән, пар атта. Баштан кияү генә килә. Кияү алучылары була аның янында. Кызны алырга килгәч, аларны йөртәләр, берничә ергә кертәләр кунакка, сыйлылар. Алар кERGән ерләрендә – кияү, кыз пока өендә тора, кайсы ердә кунакта йөреләр алар, шуннан нәрсә булса да урлап алып чыгарга тиешләр. Кашык урлылар, этәчләрне чыгып урлылар. Менә шушы килен алырга килгәндә инде. Менә шушы әйберләрне урлылар да күрсәтмиләр. Хужа инде тик йөри урлатмаса. Урлылар да, шуннан киләләр кызның йортына. Кыз инде этиләре-эниләре белән сабуллаша, утырталар анда парлап та, ә тегеләр артта бер 3 чана пар атлар иде инде элек, әле инде атлар бетте. Менә шул вакытта тегеләр урлаган әйберләрен урамнан селкә-селкә, этәчнең аягынан тотып, килен төшкән йортка алып баралар инде шуларны. Шуннан инде, мээк өчен генә инде, аннан бит инде кирәк әйберләрен кайтаралар, кирәкмәгән әйберләре кызда кала инде.

Ябалар бит инде беренче көнне кияү белә кызны. Аннан аерым өй була инде аларга, кияү егет була, әлеге вакытта свидетель диләр инде, кыз ягынан да була. Алар кыз белә кияүне калдырып китәләр дә, сәгать 4 тән (иртәнге) мунча эзер. Кияү белән кызны иң беренче мунчага ебәрәләр. Пока аларның йокылары туймаган, аларны илтәләр мунчага. Мунча яга инде кызның жиңгәсе (абыйсының хатыны или якын кешесе). Мунчада алар бу ягучыга ниндидер булса да подарка салып китәргә тиешләр, салып китәләр. Аннан соң килгән кодалар бар да ул мунчаны керәләр. Кияү мунчасы диләр иде. Кияү мунчасына барысы да подарка салалар. Элек шулай иде, хәзер кафе-барларда үткәрәләр. Мунчасы бар инде.

Кияү коймагы. Итсез коймак иде ул вакытларда. Аннан кияү пилмәне була иде бездә. Менә шундый гына (кечкенә) вак-вак ясылар. Безнең заманда кызның чисталыгын күрсәтә иде-ләр, әле юк. Чыбылдык. Иң беренче кERGәчтен кайна белә кайната килә инде. Карый постелен ачып, анда күренә инде.

*Александр районы Султкай авылында
Агишева Галия Мөхәммәтҗан кызыннан (1945 елгы)
язып алынды*

Туйлар инде нык шәп була иде. Берәр атна. Например ничә кода булса, бара икән синең туеңа анда 5 пар кеше – 5 кода – 5 көн була. Һәрбер кодага 1 көн. 7 кода була икән – 7 көн. Мин үземә бер көн алам, иртән торуга мунча ягам, аш салам. Кияү мунчасы була.

Туй көнне кияү коймагы. Кызны алырга килә егет. Шуннан кыз ягындагы кешеләр коймак чыгаралар. Түгәрәк майланган коймак. Кияү анарга акча сала. Аннан ул ала да, аннан икенчесе килә. Анда бер генә коймак булмый – берничә була. Аның барсына да кияү акча сала.

Кияүгә пилмәнне вак кына ясыйлар иде. Матур була дип. Шундый бәләкәч кенә.

Киленне сорый булганнар инде. Например, лампыны куялар пузырьлы. Пузырьне себермичә генә, әгәр дә килен белекле булса, әйбәт булса, ул пузырьне алып себерергә тиеш. Шуны тикшерәләр.

Кайсыберсе, белеклесе, идән юа. Аннан соң камыр бастыралар киленнән. Карыйлар, киленнең куллары ничек анда: нык буялганмы камырга? Аннан соң баскан талинкасы шомамы? Камырлы түгелме? А ту бит чип-чиста итеп калдырасың баскан савытыңны. Шундый сынаулар инде.

Тегеләр коймак белән чыгалар. Болары күчтәнәч апкилә. Аларга:

Ничек килдегез сез безгә,
Батмаенча диңгезгә.
Кадерле кунак сез безгә,
Ни хөрмәт итик сезгә.

Кодага ерлап бирә:

Стаканның төпләрендә
А хәрәфе бар әле.
А хәрәфе күренер,
Әйләндереп карале.

Әйләндерер өчен эчеп бетерергә кирәк. Ике якта да шундый ерлар була иде.

Стаканың тулы түгел,
Ерлап тутырыйк эле.
Кодаларның күңеле булсын,
Ерлап утырыйк эле.

Атна буена туй ясап күп ерлар ерлана. Иртә таңнан мунча ягасың, мунчага бөтен кодалар килә. Аларга чэй эчерәсең. Аннан арада минем ягымнан берәү ашка чакыра, өйлә вакыты була инде ул. Аннан тагы кичкелеккә мин үземә алам, төне буена утырырга:

Әй, кодалар, сезнең өчен,
Укадан бау үрәмен.
Күкрәгемдә яным ничек,
Сезне шулай күрәмен.

Аннан ул үзе теләгәннен ерлый, капма-каршы:

Эй, кодалар, кодалар,
Кодалар-кодачалар.
Сездә ничек, бездә шулай,
Уйнап күңел ачалар.

Аннан чыгаралар бутка. Анарга калакларны шулай төртеп-төртеп куйганнар. Төртэләр инде китэргә. Аннан соң чыга да, берәрсе стенага кага тыштан. Янәсә (янәсе. – *И.Я.*) дә, бу китү билгесе.

Шак-шок, ә стенаны кага инде, безгә китэргә вакыт етте, диеп инде. Вакытын белеп кага инде, теләсә кайчан түгел. Кода-лар кодаларны кызык иттереп, кодалар киткәндә, арбага утыргач, кулларына кишер тоттыралар. Туйдан кайтканда кодалар бер-берсен сүләшеп кайталар, тикшереп туйны, бусы әйбәт булды, тегесемә начар булды, бу житешмәде, йә арттырып жибәрдемә – шуларны тикшерергә урын калдырмас өчен кодаларга кишер тоттыра да кулына:

Янәсә, безне чәйнәп кайтканчы, кишер чәйнәп кайтыгыз! – дип.

Кияүне куенга кертү дә бар иде. Кияү килә дә кызың йортына ул була кияүне йортка кертү. Шунда урын карарга да керәләр

агай-эне. Шунда акча салып та чыгалар. Кызның урынын карага керәләр янәсә дә. Беренче көнне кияү белән кызны жиңгәләре саклап тора. Аннан инде бар-югын чыгып сөйләләр: тегеләй булды, болай дип. Хәлләрен коймак белән кереп беләләр. Шунда кияү коймак ашый.

Ишек бавы тоту да бар иде. Кыз янына керер алдыннан. Ишекне тоталар, кертмиләр кияүне. Әйтәләр:

Ишек бавы бер алтын,
Безнең апай мең алтын, дип.

Шуннан:

Без килмәдек, буш китәргә,
Килдек алып китәргә, дип, —

инде кияү акча бирә. Акча биргәч кертәләр.

Элек баш кодагы килә торганнар ие. 2–3 мәртәбә. Башта болай гына килә. Монда ыштан балагын чыгарган берсен. Яучы килә, бер балагы чыккан. Янәсә дә яучы булып килгән. Шуннан белгәннәр инде, аның яучы булып торганын.

Килделәр. Безнең үләнәргә булгач сәфәр ае булды. Сәфәр аенда янәсә туйлар уйнарга ярамый. Шуннан без 1 ай буена тордык өйләнешмичә, сәфәр ае беткәнне көтеп. Шундый тәртипле, бер-беребезне күрмәдек тә хәттә.

*Александр районы Яфар авылында
Асяева Рәмзә Газиз кызыннан (1925 елгы)
язып алынды*

Килешергә килделәр. Элек сөт сатар идек битун белән. Сөт сатып пич янында торам, бер карт кына бабай килеп керде дә ишеккә, менә шулай итеп торды да, мин пич янында елынып торам. Әни, мин әйтәм, бу нинди кеше ул, ул бит түшәмгә карый, ул чыгып киткәч инде. Ярап, белмәсәң дә ярап.

Мунчага чыктылар. Аның туганнары мунчада эшли икән. Өнә шул ике ятимне туры китерергә кирәк, дип сөйләшкәннәр мунчада, өйдә дә түгел, колхоз мунчасы элек бар ие бездә. Шуннан килде, «колак сөенчесе» дип атала. Теге яулык белә акча китерәләр бит. Килә дә керә икән, мин белмим вообще. Мин ул

вакытта өйдә тормадым да. Колак сөөнчесе килде, мөһәр килде. Мөһәр килгән дә, чанадан алдылар эхә-хә дип көлөләр, мин бернәрсә дә белмим. Мөһәр килгәч: кызым, клубка чыгасыңмы әллә? Миңа элек чыгарга ярамый иде, хәзер ярады. Мин ничек тормышка чыкканны да аңламадым даже.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Назыйрова Мәдинә Габделхак кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Бәетләр

Наза бәете

Фатихның сеңлесе кибеттә сата иде. Аннан Казахстанга киттеләр. Ул анда үлде дә, анда күмделәр үзен.

Риза булыгыз, халкым, рәнжетмәдем,
Кибетләрдә сату иткәндә.
Авылыма бер тутырып карадым,
Чит илләргә чыгып киткәндә.

Эшем яхшы иде, авылым – матур,
Ризыклар шулай аерды.
Киткән чакта нидер сизгән кебек,
Күңелләрем бик нык кайгырды.

Бер кыз бала таптым киләчәктә,
Сердәш булыр диеп үземә.
Икәү генә калгач, моңсу итеп,
Тутырып карый иде күземә.

Шулай моңсу итеп караганда,
Уйлый идем авыр көнемне.
Тормыш дулкыннары жил чыгарып,
Сындырдылар бәхет гөлемне.

Мин үлгәч тә, кайгырмагыз,
Язмышларны ничкем узалмый.
Күпме генә елап кайгырсаң да,
Кыска гомер артык озаймый.

Хәзер минем сезгә теләгем шул,
Кызымны бар диеп белегез.
Тормышыгыз кушса, мөмкин булса,
Килеп аның хәлен белегез.

Руза кызым матур булып,
Үземә ошап ул үсәр.
Ятлар читлэгән вакытта,
Өңкәсе исенә төшәр.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Сәфәрова Зәмәрә Бәсим кызыннан (1946 елгы)
язып алынды*

И, Раушаным, Раушаным,
Колагымда тавышың.
Каберләрең калдырып киттем,
Туган якка агышым.

Бик зур шатлыгым булдың син,
Мәрхүм абыеңнан соң.
Өжәлләр тартып иткәндер,
Инде нишләтием соң?

Башкаең өзелгән кебек,
Бәгырьләрем өзелде.
Шул чактагы кара кайгы
Мәңгелек дип сизелде.

Китмәс идем сине ташлап,
Ризык бетте, күрәсең.
Үлем-аерылу газаплары
Маңгайдадыр, күрәсең.

Кара-кашым, кара күзем,
Төшермәдем теземнән.
Чит туфрактарда калсаң да,
Чыгармамын исемнән.

Пар алмаларым калды шул,
Калды үзбәк жирендә.
Ходаем ярдәмнәрең бир,
Күчеп кайткан жиремдә.

Ах үземнең хәлләремне,
Кешеләргә сөйлим әле.
Эчемдәге моң-зарымны
Бәетгә көйлим әле.

Үстердем бит кочып-сөеп,
Үстердем шәфкать белән.
Ә хәзер яшим дөнъяда,
Тик сезнең хәсрәт белән.

Балакаем, тыныч ят, син,
Нур уйнасын гүрендә.
Тыныч ятып гүрләрендә,
Бул син оймак түрендә.

Бу шул башы өзелгән кызына карата. Урта Азиядән кайткан апаның кызына. Ул инде малае үлгән була, шуның каберенә барырга, кызы да еткән була, шул машина астында кала. Берсенә барам дип, икенчесе дә үлә. Аннан монда эшләделәр, аннан киттеләр күчеп тагын Башкириягә.

Башкортстанда туып (бу апа инде) гаилә тормышын Үзбәкстанда үткәргән, картлыгында Яңа Муса авылында яшәүче күршем Фәндия апаның кызы Раушания истәлегенә (фажигалә үлгән).

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Абдершина Раушан Бари кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Наил бәете

(Тормыш иптәшем Наилгә багышлыйм)

Бисмилла диеп башлана
Изге корбан гаете.
Мин язамын, сез укыгыз,
Наилемнең бәете.

Тарих мең дә тугыз йөздә,
Туксан икенче елда.
Мичкә эчендә вафат булды,
10 нчы ноябрьдә.

Соңгы катлар чыгып китте,
Иртәнге чәйне эчеп.
Мин киттем дип, – шикле әйтте,
Калдым эчләрем сизеп.

Шикләнсәм дә, башыма килмәде,
Күзенә тутырып карарга.
Күбесе озатып кала идем,
Чыгып ишек алларга.

Навозлар¹ ташырга киткәч,
Кире әйләнеп кайтмадың.
Оныгың белән күпме эзләп,
Берничек тә тапмадык.

Икенче көнне Ринат белән
Икәүләшеп эзләдек.
Күпме генә йөрәсәк тә,
Күренмәде эзләрең.

Луиза, Ринат, Илдус китте
Торак йорттан карарга.
Илдусның башына килгән
Мичкәләрдән карарга.

Шырпылар сызып карагач,
Жизнәкәе күренгән.
Абыем-жизнәм монда, диеп,
Ишекләргә йөгөргән.

Илдус әйткәч, балакаем,
Мичкәләргә үрлэгән.
Мичкә эчләрендә күргәч,
Күңелләре сүрелгән.

---

¹ Тирес.

(Шунда төшэлэр, шунда төшеп рэтлилэр, ремонтлылар эчтэ клапан, нэрсәдер мичкәнәң, шуны ремонтларга төшкән, шунда ул аммиакка исергән, үзе генә булган, кеше булырга тиеш иде анда, хужаларның гаебе булган).

Арканнар белән бәйләп
Мичкәдән чыгарганнар.
Бу нинди хәлләр диеп,
Әдәмнәр караганнар.

Улым әйтә: ничек кенә
Кайтып әйтим энекәемә.
Дөнья яктылыгы бетте
Газиз әтекәемә.

Алып кайтып өйгә куйгач,
Жаннарына иелдем.
Аның тыннары чыкмагач,
Күңелләрем сүрелде.

Алларың булалмадым,
Гөлләрең булалмадым.
Мичкәләрдә ян биргәндә
Ярдәмче булалмадым.

Маңгай битләреннән үптем,
Риза-бәхил бул диеп.
Изге догаларым кылдым,
Изге жаннан бул, диеп.

Сабырлыклар бир, Ходаем,
Минем йөрәкләремә.
Догаларым пәрдә булсын
Ахирәт көннәренә.

Балаларым белән бергә
Гел дә аны яраттык.
Койрыклар булганда
Кайгыларны бергә тараттык.

Кеше балалары килгәч,
Төрле сүзләр булды инде.
Дөньялары шулай булгач,
Аларны да кичер инде.

Оныкларны бик яраттың,
Изге күңелең белән,
Ходай сине ярлыкасын
Бакый иманың белән.

Туганнарның һәрвакытта
Хәлләрен белеп тордың,
Бервакыт каршы килмичә,
Сине озатып тордым.

Барыбыз да сиңа риза,
Бәхил булып калабыз.
Ожмахларны насыйп итсен
Бер Ходаебыз – Аллабыз.

Үкенеч булды шунысы –
Эштән өйгә кайтмадың.
Жаннар биреп ятканда
Жылы урыныңда ятмадың.

Инде нишлик, Ходаем,
Кире кайтарып булмый,
Караңгы гүрең якты булсын,
Күңелләр шулай уйлый.

Тормышыбыз булды гөл кебек,
Гомеркәең булды төш кебек.
Ике арабыз булды шундый йомшак,
Татлы искән назлы жил кебек.
(Бик яхшы яшәдек, бик матур)

Исән кайтсын диеп озатып кала идем,
Исән кайттыңмы, диеп каршылап,
Бабакачым-әбекәчем дип гөрләшә идек,
Арыган вакытларда сайрашып.

Язмышлардан инде узмышлар юк,
Шулай булгандыр шул гомерең,
Әти-әни, мин, балалар фатихасын бирде,
Тыныч булсын синең күңелең.

Каткан кулларыңны турайтырга,
Грелкалар куеп жылыттым,
Жансыз гәүдәң, йөзләренә карап,
Ник болай булды икән, дип шаккаттым.

Ачылмады синең йомган күзләр,
Мәңгелеккә алар йомылган.
Мичкә эчләренә менгән чакта,
Үлем жиле сиңа кагылган.

Бер кат башкаема да килмәде,
Мичкә эчләрендә үләрәң.
Тик уйлана идем һәрвакытта,
Атың (К700) калып, дөньядан китәрсең.

Сау бул инде, жаным, риза-бәхилләр бул,
Аз түкмәдең жирдә тозлы тир,
Әхирәткә ожмах ишекләрен
Үз кулларың белән ачып кер.

Исән чакта Әбжәт догаларын
Бик аз гына укымадың син.
Машинага һәм дә К-700 ка
Бисмилласыз утырмадың син.
Шуның өчен соңгы юлга киткәч,
Мин дә тыныч, син дә тыныч бул.

Жансыз гәүдәң өйгә алып кергәч,
Сөлгеләр дә яба алмадым.
Тик шулай да, изге дога укып,
Ак пәрдәләр сиңа капладым.

Колхоз эше, дөнья малы дия-дия,
Газраил тия яннарга.
Исәнлекләр, тигезлекләр бирсен,
Бездән калган балакайларга.

Уфалардан кайткач, машинагызны
Гаражларга кертеп куегыз.
Дөньялыкта кабат күрешү юк,
Каберләрем якын куегыз.

Алларың булалмадым,
Гөлләрең булалмадым.
Төnnәр буге жир сөргәндә,
Янында булалмадым.

Ниләр булды икән, ниләр генә булды,
Синең әрнү йөрәккәң?
Нигә ярдәм итәлмәдем икән
Синең сынган беләккәң?
(Элек аның аркасы – беләге сынган иде).

Тәрәзәләрдән иртән карап калам,
Абыемның үтеп киткәнен.
Әле дә бәлки кайтып керерсең дип,
Сине өзелеп көтә йөрәгем.

Төймә тишекләре бик күп, бик күп,
Төймә тишекләре бигерәк күп.
Бер гүрләргә киткәч кайтып булмый,
Аның инде ишекләре юк.

Агыйделдән килгән ак параход,
Томаннарға кереп юл алды.
Исемен телләремдә тибрәнсә дә,
Гәүдән күз алдымнан югалды.

Алмагачым чәчәк ата,
Майның унбишләрендә.
Мәңге сүнмәс булып калдың,
Минем күңелләремдә.

Гомерләр ике килми шул,
Дөнья тик фани гына.
Аның асылын аңламый
Бары тик сабий гына.

Белдең кадерем, белдем кадерен,
Матур үтте көннәрем.
Кадерләребез белергә
Ярдәм итте диннәрем.

Я, Ходаем, үзең кичер мине,
Шундый моңнар инде язаем.
Сабыр итәм, ләкин өзелеп көтәм,
Күңел бит ул, нишли алаем.

Соңгы сәгать, минут, секундлары ян тәслим итүе үзе белән бер Ходайга гына мәгълүмдер. Күпме генә башлар ватсак та белә алмыйбыз, кире кайтара алмыйбыз, Ходаем аны изге яннарыңнан кыйл, рәхмәт фәрештәләрең кабул итсен. Ярдәмче бул, иман белә ярлыкагыл. Укыган-укыткан Коръән-догаларыбызның савабын аңа насыйп ит. Ожмах белә ярлыка. Дөнъяда булган гаеп-гөнаһларын үзең кичер, әхирәт көннәрдә ожмахларда күрешүне насыйп ит. Балаларга, миңа, туганнарга исәнлек-сабырлык, ярдәмнәреңне үзең бир. Амин.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Абдершина Раушан Бари кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Рәсүлүлла бәете

Рәсүлүлла ятим үзе,
Ятимнәрдә – ике күзе.
Әгәр күрсә ятимнәрне,
Башын сыйпар иде үзе.

Рәсүлүлла ятим булган,
Ятимнәрнең кадерен белгән.
Аларның башларын сыйпап,
Аларның хәлләрен сораган.

Васият кылдый ул безгә,
Ятимнәрне күрсәгез сез дә,
Бәним тик хәлләрен сорап,
Башларын сыйпагыз сез дә.

Ятимнәрнең башын сыйпап,
Сәдака бирсә бер кемсә,
Кыямәт көнне Алланың,
Дидарын күрер ул кемсә.

Гәет көнне Рәсүлулла
Урамнарға чыгып йөрде.
Агач төбөндә утырган
Ятим баланы ул күрде.

Агач төбөндә утырган
Бу ятимнең хәлен сорады.
Атам да юк, анам да юк,
Диеп ятим җавап бирде.

Рәсүлулла әйтеп аңа
Атаң булаем, бән сиңа.
Ни сүзең бар, сөйлә миңа,
Күзләремнән яшьләр ага.

Шулай дигәч ятим әйтте:
Бәнем тик балалар монда.
Менеп йөриләр дөл-дөлгә,
Шатланып йөриләр анда.

Рәсүлулла дәюп сиңа,
Дөл-дөл булаем бән сиңа.
Ни сүзең бар, сөйлә миңа,
Күзләремнән яшьләр ага.

Шулай итеп, ятим бала
Рәсүл аркасына менде.
Рәсүлулла дөя булып
Анда-монда йөгереп йөрде.

Дөя кебек тамагыңны
Дәеп айга сэлә аф-аф.
Аны күрер сәхабалар
Жыелдылар алар саф-саф.

Рәсүлүлла, барыгыз сез,
Ясак алып килегез сез.
Ятим баланы кулымдан
Бәндән сатып алыгыз сез.

Үлем бәете

Рәсүлүлланың чыкмыйк юлындан,
Кәүсәр шәрәбен эчәрбез кулындан.
Рәсүлүлланың сөннәтен тотаяк,
Сөннәтен тотып өммәт булаек.

Үтенәм сездән дога кылуның,
Жәннәт эчендә бергә булуны.
Иманлы кеше бирер жавабын,
Дәфтәрләренә язар савабын.

Газраил килер, жанымны алыр,
Кызыл йөзләрем саргаеп калыр.
Якын дусларым юа башларлар,
Киёмнәремне алып ташларлар.

Зифа буюмнан үлчәү алыгыз,
Юып паклагач кәфен салыгыз.
Әлхәм белән башлыйм сүзләрем,
Ядкәр булсын йомсам күзләрем.

Әлхәм соңында янәбе Аллага
Салават әйттик Рәсүлүллага.
Сезгә, дусларым, актык сүзләрем,
Догадин куймагыз, йомсам күзләрем.

Әжәл шәрәбем бер көн эчәрмен,
Якты дөньядан бер көн китәрмен.
Фани дөньядан югалыр исемем,
Яхшылык белән искә төшермен.

Күңелем үсмәде, кулым бармады,
Хәсрәтле уйлар миннән китмәде.

*Сарыкташ районы Кылчым авылында
Аргенбаева Тәскирә Миңгали кызыннан (1955 елгы)
язып алынды*

Мөнәжәтләр

И, Ходаем, мин телимен дүрт нәрсә
Берсе – иман, берсе – жәннәт,
Берсе – нигъмәт, берсе – нур.
И, дусларым, телим сезгә
Бергә-бергә булуларны.
Бәдән-жәннәт эчләрендә
Бергә-бергә булуларны.
Йөземнең аллары бетте,
Күземнең нурлары бетте.
Иман белән жаныбызны алсаң,
Безгә шул дәүләтең житте.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Мангутова Луиза Әүхәди кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Инандым мин Алланың берлегенә,
Бердер Аллаһым бәнем.

Барлыгы үзеннәндер,
Ничкемсәдән түгелдер.
Үзлегендин булган ул,
Бердер Аллаһым бәнем.

Аллаһының барлыгына
Әжәл, ахыр юк аңа,
Бетмәс дәхи...
Бердер Аллаһым бәнем.

Бар нәрсәне белгән ул,
Күп нәрсәне күргән ул.
Тавышын ишеткән ул,
Бердер Аллаһым бәнем.

Син һәр эшне теләгән,
Һәр теләгәне булган,
Теләмәсә булмаган,
Бердер Аллаһым бәнем.

Аллаһы ул теректер,
Аңа үлмәк һич юктыр,
Кешенең шиге юктыр,
Бердер Аллаһым бәнем.

Юктыр тиндәшен сәнен,
Бердер Аллаһым бәнем.

* * *

Лә иләһе иллә Аллаһу,
Күп әйтегез фәләкләр.
Лә иләһе иллә Алласыз,
Кабул булмас теләкләр.

Лә иләһе иллә Аллаһу,
Таулар-ташлар басалмас.
Лә иләһе иллә Аллаһны
Ерләр-күкләр кысалмас.

Лә иләһе иллә Аллаһу,
Гәрше кеше баскычы.
Лә иләһе иллә Аллаһу –
Сигез ожмах баскычы.

Лә иләһе иллә Аллаһның
Карамагыз азына.
Лә иләһе иллә Аллаһу –
Мәңге бетмәс хазина.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Абдершина Раушан Бари кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Лә иләһе, иллә Аллаһы
Мөхәммәдerrәсүлулаһы.
Хозур Ильяс.
И, Ходаем, бер Ходаем,
Теләгәнем дүрт теләк.
Берсе – иман, берсе – жәннәт,
Берсе – нигъмәт, берсе – нур.

И Ходаем, бер Ходаем,
Дидарыңны күрсәм иде.
Ходайның рәхмәте белән,
Ожмахка керсәм иде.

*Шарлык районы Зирекле авылында
Кәбирова Зәрә Заһретдин кызыннан (1932 елгы)
язып алынды*

Инәй элеккеләрне әйтә торган иде. Инәйнең инәсе бик укымышлы кеше булган. Ул шуннан откан, мин инәйдән оттым, булган хәтлесен инде.

Бисмиллаһи рахмани рахим.
Әлки-әлки әлләли,
Әлхәм белмәс әлләзи.
Ата хакын белмәдең,
Күрше күңелен күрмәдең.
Тәндә яның су булдый,
Тәнең калдый курылып.
Яның чыктың суырылып,
Ак кәфенгә төрделәр,
Илтеп гүргә куйдылар.
Кырык адым жир киткәч,
Килеп җавап алдылар.
Җире каты, кабре тар,
Каты газаплары бар.
Утлы чукмарлары бар,
Гамәлеңне алып бар.
Тезең куйсаң – тезең ут,
Йөзең куйсаң – йөзең ут.
Эшең-тышың бар да ют,
Шунда намаз кыйлгайлар,
Намаз вакыт – 5 вакыт.
Куя күрмә бер вакыт,
Әгәр үлеп китәр булсаң,
Мөэмин уйларым бер сәгать.

И, мөэминнәр, торыгыз,
Мәчет-сарай йөрегез.
Мәчет-сарай йөргәннәр
Оча, калка баралар.
Таму(г) сарай йөргәннәр,
Аяк басар белмәссең.
Лә иләһе иллә Аллах,
Мөхәммәдеррәсүллаһ.
Байның күзе малдан туймый,
Ачның күзе аштан туймый.
Минем күзем яшытән туймый,
Биш барулдый бәнем хәлем,
Асларыңнан утлар чәчәр.
Өсләреңнән туфрак басар,
Яланчаяк микән тәтәр,
Ятим-ятим димәгез,
Ятим хак(ы)на тимәгез,
Ятим хакы зур булып,
Ахирәттә хур булып.
Лә иләһе иллә Аллах,
Мөхәммәдеррәсүллаһ.

* * *

Янам инде, көям инде,
Гасыйлардан булам инде.
Сабырсызлык кылам инде,
Сиңа сыгынам, Рәсүл Аллам.

Бу дөньялар үтәр – китәр,
Әхирәтлек килеп житәр.
Әхер бер көн алып китәр,
Сиңа сыгынам, Рәсүл Аллам.

Бу дөньяның вафасы юк,
Кемебез ач, кемебез тук.
Арабыздан догачы юк,
Сиңа сыгынам, Рәсүл Аллам.

Мөнәжәтем яза-яза
Каләм тоткан кулым тала.
Күземнән яшьләрем ага –
Сиңа сыгынам, Рәсүл Аллам.

Мөнәжәтем сезгә булсын,
Дус-ишем дога кылсын.
Догалары кабул булсын –
Сиңа сыгынам, Рәсүл Аллам.

Хәсбун Аллаһу вә нигъмәл вәкил,
Нигъмәл мәүлә вә нигъмән нәсыйр.
Гуфранәкә раббнә вә
Иләйкәл мәсыйр.

Ходаем бирде миңа дәүләт,
Мәкәмем әйләди карбәт.
Иманнурый лә гөлжәннәт,
Көюл кадыйр мәңә рәхмәт.

* * *

Әгүзе билләһи минә шайтани ражим
Бисмилләһи рахмани рахим.
Әжәл ширбәтен бер көн эчәрмен
Якты дөнъядан бер көн күчәрмен
Әжәлем житәр – тыннарым бетәр.
Ясин укырга вакытлар житәр,
Укый алмамын, бетәр сулышым.
Артымнан калсын дога кылучым.
Газраил килер – жанымны алыр,
Кызыл йөзләрем саргаеп калыр.
Якты дөнъяны ташлап китәрмен,
Караңгы гүрдә нихәл итәрмен.
Караңгы гүрдә калыр бу башым,
Ак фәрештәләр булсын юлдашым.
Кыен хәл икән гүргә керүе,
Авыр хәл икән жанны бирүе.

Зифа буюмны үлчәп алырлар,
Караңгы гүргә илтеп салырлар.
Газиз тәнемне каты тотмагыз,
Кире кайталмам, ашыктырмагыз.
Ерак жирдән дуслар килгәннәр,
Карап калсыннар якин күргәннәр.
Йорттан чыкканда ашыгып чыкмагыз,
Елашмагыз, зинһар чыдагыз.
Тордым дөньяда берәз вакытлар,
Салкын туфрактан безгә ястыклар.
Бу ят жиргә кемнәр китергән,
Безгә йортларны кемнәр житкергән.
Иптәш калмаган түшәк жәймәгән,
Кәфен сырылган акбүз жәймәдән.
Каберләремне кинрәк казыгыз,
Ак таш утыртып исем языгыз.
Каберем өстенә чардак корыгыз,
Агач утыртып нурландырыгыз.
Яфрактар ярсын, кошлар сайрасын,
Рухым шат булсын, догалар барсын.

Раббым Аллаһ, шөкер кылаһ

Раббым Аллаһ, шөкер кылаһ,
Исэнлек биргәнәнә.
Аякларым йөргәнәнә,
Күзләрем күргәнәнә.

Раббым Аллаһ, шөкер кылаһ,
Нигъмәтләр биргәнәнә.
Күктән яңгырлар яудырып,
Иген үстергәнәнә.

Раббым Аллаһ, шөкер кылаһ,
Якты көн биргәнәнә.
Аятьләремне укыр өчен
Зиһеннәр биргәнәнә.

Раббым Аллам, шөкер кылам,
Ак карлы кышларыңа.
Жәйнең матур таңнарыңда
Сайраган кошларыңа.

Раббым Аллам, шөкер кылам,
Ураза биргәнеңә.
Бәндәләрнең гөнаһларын
Ярлыкыйм, дигәнеңә.

Раббым Аллам, шөкер кылам,
Караңгы төннәренә.
Намазларны укыр өчен
Ярдәмең биргәнеңә.

Раббым Аллам, шөкер кылам,
Иманга кайтканыма.
Намаз укып, Коръән укып
Тынычлык тапканыма.

Раббым Аллам, шөкер кылам,
Сабырлык биргәнеңә.
Сабырлыкның савапларын
Бирермен дигәнеңә.

* * *

Сабыр итим, сабыр итим,
Сабыр итми нихәл итим.
Сабырлыкның морадына
Ничек кенә барып житим.

Мөнәжәтләр әйтик әле,
Өйнең эче нур белә(н) тулсын.
Бу мәжлесне ясаучыга
Сигез оҗмах насыйп булсын.

*Шарлык районы Мостафа авылында
Саягфарова Сәбилә Гайсә кызыннан (1943 елгы)
язып алынды*

Ике аккош, бер тутый кош
Оча кыйбла хутына.
Раббым Аллам, Кадир Мәүләм,
Салдың дөнъя утына.

*Шарлык районы Мостафа авылында
Фәтхуллина Миңлегөл Гали кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Нәнәй өйрәткән догаларым калган. Без 9 бала. Авыр торырга. Нәнәйләрдә тордым. Мине алды ул. Әйбер пешерә нәнәй, үзе мөнәжәт әйтә:

Әр сәхәр вакытында бар иди эши,
Арпадин эрди, күзен агызды.
Гарәп чүлләрендә айзыл карани,
Гасасы бар иде аның билендә.
Камәре бар иде аның кулында.
Алланың сикрите аның телендә,
Гарәп чүлләрендә сән-сән солтани.

* * *

Лә иләһе иллә Аллага,
Күп әйтегез фәләкләр.
Лә иләһе иллә Алласыз
Кабул булмас теләкләр.

Лә иләһе иллә Алланың
Карамагыз азына.
Лә иләһе иллә Аллаһы
Мәңге бетмәс хазина.

Лә иләһе иллә Аллаһы
Гарше кеше пар кеше.
Лә иләһе иллә Аллаһы
Сигез оҗмах ачкычы.

*Александр районы Султакәй авылында
Фәтхуллина Венера Әхмәт кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Кеше өчен иң әвәле намус дигән,
Намусыңны сатып итмә, табыш дигән.
Байлык өчен илен-көнен саткан кеше –
Ике дөнья өчен дә ул явыз дигән.

Икенче кыйммәтлесе гакул дигән,
Акулсыз да тәүфикъ ягы такыр дигән.
Акулсыз да намуссыз да иман да юк,
Ялганга ант итеп барып сатыр дигән.

Өченче кыйммәтлесе әдәп дигән,
Әдәп көчле мэхәббәткә сәбәп дигән.
Әдәпсез дә бәхет тә юк, тәүфикъ та юк,
Кеше исеме үзгәрүе гажәп дигән.

Дүртенче кыйммәтлесе күнел дигән,
Күнеле бозык кеше кеше түгел дигән.
Бозыкларга жир өстеннән асты яхшы,
Яшәмә дә жирдә, үлеп күмел дигән.

Бишенче кыйммәтлесе сабыр дигән,
Сабыр кеше зур бәхетләр табыр дигән.
Бер дә юкка ачуланып дөнья бозу –
Бер кайгыдан икенчегә салыр дигән.

*Александр районы Яфар авылында
Асяева Әлфия Альберт кызыннан (1969 елгы)
язып алынды*

Лә иләһе иллә Алланы
Сез әйтегез һәрзаман.
Лә иләһе иллә Алладан
Аерылган кол бик яман.

Лә иләһе иллә Алланы
Күп әйтиек халыклар.
Лә иләһе иллә Аллаһы
Барча афәтләрдән саклар.

Лә иләһе иллә Аллаһы
Яннарға рәхәт бирә.
Лә иләһе иллә Аллаһы –
Барча эшне уң кыла.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Монасыйпова Фирдәвес Абделгазиз кызыннан (1928 елгы)
язып алынды*

Лә иләһе иллә Алла,
Яңартыгыз иманны.
Лә иләһе иллә Аллаһу –
Куар сездән шайтанны.

Лә иләһе иллә Аллаһу –
Тәһлил жәүһәрәннәндер.
Лә иләһе иллә Аллаһу –
Иман кәлимәседер.

Лә иләһе иллә Аллаһу,
Иман бирсен бәндәгә.
Лә иләһе иллә Аллаһу,
Сират күперен кичәргә.

Лә иләһе иллә Аллаһу –
Һич бетмәс хәзинәдән.
Лә иләһе иллә Аллаһу –
Жимешен бирер Аллаһ.

Лә иләһе иллә Аллаһ,
Кайгысы килгәндә дә.
Онытмагыз Аллаһыны
Шатлыгын биргәндә дә.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Назыйрова Мәдинә Габделхак кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Газиз Аллам, Кадир Аллам,
Миңа жәннәт булыр микән?
Сиңа жәннәт булса булыр,
Атаң-анаң разый булса.

Газиз Аллам, Кадир Аллам,
Миңа жәннәт булыр микән?
Сиңа жәннәт булса булыр,
Күршеләрең разый булса.

*Сакмар районы Үрге Чебенле авылында
Кунафина Мәгъдәлинә Гайзулла кызыннан (1938 елгы)
язып алынды*

Уеннар, аулак өйләр

Кич утырган да «**Зилем**» уйный идек. Кул эше эшләп утырабыз да. Егетләр килә, гармунчылар килә, «Зилем» көе – бию көйләре уйныйлар да, берәү төшә дә уртага икенче кешене ала, аннан ансы өченчәне ала. Төрле ерлар анда:

Алларым диям сезне,
Гөлләрем диям сезне.
Ал гөлләрдән, былбыллардан
Артык күрәм мин сезне.

Аннан «**исем кушышлый**» уены. Утырасың да, рәтгән тезеләп, колагына бер сүз атысаң дә, дәрәс ишетмәсә наказ бирәсен.

«**Йөзек салышлый**», «**Саңгырау телефон**» уйный идек.

«**Саңгырау телефон**». Тезеләбез дә мин монарга бер сүз атам. Бу ничек ишетте – икенче кешегә аты. Шуннан, круглап чыккач, беренче кешедән, соңгыданмы сорап, дәрәс аты – бер нишләми, хатя аты – эшли.

«**Дуадак**», «**Тамчы там**» уйный идек.

«**Дуадак**» – ике рәт тезелә кешеләр. Берсе алга баса, сугалар – йөгереп тоталар. Бу артка баса, теге икенче кешегә баса.

«**Ярма ярулы**», «**Үрдәккәем, чумасың**» уйный идек.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Абдершина Раушан Бари кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Аулак өйләрдә (безнең заманда бит уенчыклар юк) кызлар-егетләр тезелеп утырабыз да, кулдан-кулга «тычкан салышлый» (күмер алабыз да күмер белән) уйный идек. Шуннан, кемдә күмер? – дип сорыйсың. Белмибез бит инде, әллә кемдә. Шуннан ул кеше уртага чыга бит ине. Аны чыгарабыз – тагын шулай уйнап китәбез.

«**Наза**»лы уйный идек. Тотына иек тә, астан бит ине кызлар-егетләр йөри ерлап:

Наза, Наза,
Наза кара пальтолы.
Кеше йәре кешеләргә
Буламени әйт әле, –

дия идек.

Аннан:

Наза дигән кыз баланың
Бөрлегәнә түгелгән.
Наза дигән кыз бала
Һич тә чыкмый күнелдән, –

дип тә.

«**Туплы**» уйный иек, качышлы. Аннан качаек та, бер кеше эзләп таба ие. Таяк белә өй мөшенә сугасың: тук-тук, дип. Тук-тук беткәч качабыз, хәзер бер кеше эзли, таба.

Аннан «**Черта**»лы уйный идек. Черта сызаек та урамга шакмаклап мел белә ясыйек та, шунда пыяла ыргытабыз, читкә төшмәсә үзең уйныйсың да уйныйсың. Ыргытасың инде шул пыяланы да шул шакмак эченә, шуннан читкә төшсә ул кешенә чыгарабыз да, икенче кеше уйный башлый. Шакмак берничә сызык ине – 5–6.

*Шарлык районы Зирекле авылында
Кәбирова Зәрә Заһретдин кызыннан (1932 елгы)
язып алынды*

Аннан соң бит инде шакмак-шакмак ясар иек та, акбур белә сызарыек та шакмак ясап. 8 була торган ие: 4 кә 4 ике ягыннан. Аннан эченә, шакмакның эченә, бер нәрсә ыргытасың да, шуны сызыкка тимәсен өчен аягың белә эшереп кертәсең.

Безнең заманда бичәкәй¹ дә юк иде. Шырпыны мулина белә урар идек тә, шуна күлмәк тегеп, шуны бичәкәй итеп уйнар идек. Шырпы кабы белә кирпеч сугам дип. Гел шундый ие.

*Шарлык районы Мостафа авылында
Саяфәрова Сәбилә Гайсә кызыннан (1943 елгы)
язып алынды*

Икешәр-өчәр күкәй алабыз, шуннан тары ярмасы, шуннан он, май, шулай алабыз да кемдә бер апай кешене белешәбез дә, теге апай кеше безгә иртәгә – карга боткасы дигән көнне, безгә иртәнчек коймакларын пешерә, эйберләрен эзерли: тары боткаларын ясый – боткалар ашыйбыз. Кызлар жинаулашып, булган яна киёмнәрне киеп күпергә китә торганыек. Күпергә барабыз да, анда уйныйбыз, көләбез, тыкрыкка чыга торганыек, «тәкәләр» уйный торганыек, уеннар шундый иде, «кристанцылар» итә торганыек. Шуннан соң кайтабыз да, теге өйгә жыйналабыз да хәзер кичкелеккә пилмән, шуннан соң пилмәнгә үзебезнең классташлар, күз күргән егетләребез килә торганыек инде. Шуннан алар гармуннар белә киләләр инде, уйныйбыз инде шунда күпме мөмкинчелегебез бар. Хужа безгә сүз әйтми, без уйныйбыз. Шуннан арып-талып өйләргә таралыша торганыек. Гармонис(т) булмаса, гармонис(т)ны эләктерү өчен өенә бара торганыек. Шуннан тегеңә әйтә торганыек:

И, дүдәме, дүдәме,
Гармунчыгыз өйдәме.
Өйдә булса, килсен әле,
Биетеп китсен әле.

Үпкәлибез-үпкәлибез,
Үпкәлибез, килмәсә.
Килмәсен дә, йөрмәсен дә,
Бию көен белмәсә.

*Шарлык районы Мостафа авылында
Фәтхуллина Миңлегөл Гали кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

¹ Бичәкәй – курчак.

Әтиләр-әниләр каядыр китсә шул жыела идек. Егетләр килә иде шунда. «Йөзек салышлый», «**Күгәрчен ашату**» диләр иде инде – сөйгән яры белән кемгә чыга анда, йөзек салган вакытта, ул сөйгән ярын мунчага алып төнне китә иде. Шул күгәрчен туйдыру.

«Качыш». Берәү саналмышлар нитеп тора. Аннан 10 га кадәр санылар. Эзләргә чыгам, дисең инде. Тегеләр качалар инде. Урынны билгелиләр инде. Килеп тукулдый шунда тапкан кеше.

«Ак тирәк, күк тирәк».

Теге як әйтә: Ак тирәк.

Бу як: Күк тирәк.

Тегеләр: Бездән сезгә кем кирәк?

Бу як: Сездән безгә кара кашлы, кара күзле Галия матур кыз кирәк!

Тотынганбыз. Тегеләрдән берәү килеп өзеп чыгарга тиеш. Өзәлсә, значит ул алып китә үз ягына, өзәлмәсә, шунда кала.

«Кем суктылай». Халык тезелгән. Берәү килә дә суга, барсы да во-во! дип басып торалар. Теге әйтергә тиеш. Белсә кем сукканын, кем суккан баса.

*Александр районы Султакай авылында
Агишева Галия Мөхәммәтҗан кызыннан (1945 елгы)
язып алынды*

Кич утыруга (аулак өйне шулай атаганнар) йөрдек. Абыйлар йөри, без әле бәләкәй. Безнең өй буш булгач, без пич башында, абыйлар менә шулай тезелешеп утыралар да, шуннан соң ни – йөзек салалар. Сала-сала, шуннан: кемгә чыккан икән? Ул чыга. Өһә, теге кешене наказать итәбез – нишләтәбез?

Күгәрчен туйдырырга!

Кызга чыкса: егет белә кыз чыга. Кыз күгәрчен туйдырып кайта янәсе.

Без пич башында утырабыз. Пич башы туп-тулы пайлак – корт.

*Александр районы Султакай авылында
Фәтхуллина Венера Әхмәт кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Кич утыру. Укыган вакытта бу. Әтиләр жибәрми бит. Бер подружкама барабыз дип чыгып китәбез дә, кич утырырга керәбез. Үзөбезнең егетләргә алып кердек, арттан йөрүчеләргә кертмәдек, хәзер шакыйлар-шакыйлар. Без тәрәзәләргә кордык инде чүпрәк белән, үзөбезчә уйныйбыз инде. Анда «Зилем», «Тамчы» – шундыйларны уйныйбыз.

«Тамчы». Ике кеше басасың да, куллар белән чәбәкләшеп жырлап торасың:

Там, там, тамчы, там,
Тамуыңны яратам.
Тамчы тамган вакытларда
Уйланырга яратам.

Хәзер менә моннан берәү килә дә, чыга тегеннән. Хәзер кем-недер ала: егетнеме, кызнымы.

Хәзер кыз егетне ала да, икесе тора:

Алы сиңа, гөле миңа,
Яфырагын бүләрбез.
Төрлебез төрле илләрдә
Саргашып үләрбез.

Анда нинди жыр жырласаң да бата.

Аннан **«Зилем»** уйныйбыз:

Зилем-зилем, Зөбәйдә,
Аллар үсә, гөлләр үсә,
Идел буге тугайда.

Биешә-биешә жырлыйбыз:

Ай янында якты йолдыз
Минем йолдызым гына.
Таң алдында ул да сүнә,
Калам ялгызым гына.

Хәзер теге кертмәгән малайлар директорны алып килделәр. Ә без эчтә. Хәзер нишләргә. Ядкәр абый – директор, «ач та, ач» – ди Фәриткә. Теге бичаракаем азбарда тишеге булган, шуннан безне чыгарып, кайтарып жибәрде. Ишекне ачты. Теге

малайлар бит инде белә. Икенче көнне вич тезеп кәнсәләриягә кертте безне. Әтиләрне чакырта. Зинһар әтине генә чакыртма, Ядкәр абый, дибез. Яфалама, Ядкәр абый әтине.

«Палачлый». Менә, например, бүреkkә язулар саласың да, шуннан аласың. Менә аның кызы миңа чыкты. Хәзер ул сатып алырга тиеш. Ремень белән сугалар. Пример, унны сугарга, диләр. Сугалар, түзә, түзмәсә – кыз теге егеттә кала, ә түзсә – теге аңарга була.

Егет белән кызны «Гөрләтү» бар иде.

*Александр районы Тукай авылында
Гыйниятуллина Гөлнур Абдулла кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Кич утыру. Без нык кич утырдык аулак өйләрдә. Башта инде егетләр килгәләгәнче эш эшләп утыра идек. Анда кем нәрсә илиме, оек бәйлиме, нәрсә булса да инде. Аннан инде егетләр киләләр дә.

– Ярар, етте сезгә, Зилем сугыйк.

«Зилем» әйтә идек элек. Биибез, жырлыйбыз, йөзек салышылы уйныйбыз. Шуларны без «Зилем сугабыз» дип әйтә торган идек.

Элек мэхәббәт ерлары юк иде ул, советский ерлар ерлый идек күбесе.

И, су агулары,
Суның болганулары.
Үзебез чәчкән кырлар буйлап
Күңелле барулары.

Самолеттан карап бардым
Безнең чәчкән кырларны.
Шул кырларда дан казанган
Егетләрне-кызларны.

Колхоз төзелгәннән соң «төзелгән» жыр:

Трактор дигән машина
Килде безнең кырларга.
Эшче белән крестиан
Элемтәсе булганга.

Трактор да килер әле,
Безнең авылларга да.
Безнең башлар өйрәнде инде
Нинди авырларга да.

Зилем сукканда уен ерлары, матуррак кызлар чыкса:

Сипарат әйләндерә,
Круг уртасына чыкса,
Кругны ямьләндерә, – дип.

Аннан «Йөзек салышлый» уйныйбыз. Бер кеше йөзек салып йөри. Аннан инде кемдә йөзек – биергә, йә ерларга – шундый наказ бирә торган идек.

Йә әйтә: мин шул кызны алам. Аңа атылар: суктыр кулыңа. Биш мәртәбәме, алты мәртәбәме. Аннан инде икенчесе суга. Сукканнан соң кызны үзенә ала. Егетләр түзә инде – нишләсен. А то кызны алалмый. Аннан алар утыралар икәү бергә кыз белән. Синнән ала да тегенең белән барып утыра.

«Мунча» дигән дә бар иде, «мунчага» чыгарга. Егет белән кыз икәү чыгып керәләр шунда – ишек алдына. Өз генә, минут кына, кызык өчен: «Мунча да кереп чыктылар».

Кич утыра идек тә, кайтып та китми идек, егетләрдән курка идек. Кемдә утырган кешедә куна торган идек. Егетләр китә иде өйләренә.

Дояркалар юып куя
Сипарат казаннарын.
Булса булсын грамотный,
Сөймибез наданнарын.

Элек шулай ерлый идек.

Каршы ерлар бар иде. Төртмә-төртмә ерлар дип аты идек:

Кулымдагы йөзегемнен
Исемнәре Фәридә
Син дустымны ошатамын
Мунчадагы пәригә.

«Тамчы там» уйный идек:

Там, там, тамчы, там,
Тамуыңны яратам
Тамчы тамган вакытларда
Уйланырга яратам.

Иртән дә киләм дидең,
Кичен дә киләм дидең.
Одеколон, исле сабын
Алып килермен дидең.

Ай иртә кил, иртә кил,
Тәрәзәңне чиртә кил.
Чиртүләреңнән танырмын,
Каршы чыгып алырмын.

Там, там, тамчы, там,
Тамуыңны яратам.
Өз эшлэргә, күп йокларга,
Тәмне ашарга яратам.

Яртышар сәгать биергә була бу көйгә.

*Александр районы Яфар авылында
Асяева Рәмзә Газиз кызыннан (1925 елгы)
язып алынды*

Бала вакытта кар эреп бетәр-бетмәс борын «Ашыклы» уйный торганыек.

Сарыкта, кәжәдә ул була сөяк. Атта була, ансы зур була. Ашыкларны (шарнирлы жирдәге сөяк) тезеп куясың да, шул сөякләрне сараймы, өйме, коймамы – тезеп куясың да, арасы 10 см чамасы була. Ун-унбиш адыммы – зурлыгына карап, тегене үзәңдә тагы бер «ашык» бар бит инде, шул ашык белән тегеңәргә еллисәң. Өгәр дә теге ашыкка тигезсәң – ул минекә – кесәгә. Әле мин аның белән генә туктамыйм. Значит миңа до-полнительно тагын бирелә, тагын алсам – тагын мин. Зурлар безне, нарош килеп ала торганнар ие. Шуннан тегеләр күллә-векләр була бит инде эрегән кар суыннан, шунда теге ашыклар-ны ташыйлар да – шуны кереп аласың ялангач аяк.

Кыш көне булса «**Чүрәкә**» биетү була торгание. Кыш көне ине Сакмар суына төшеп, бозны тазартып, бозны инде тазартасың зеркальный булсын дип. Шуннан чүрәкә дип атала инде, русча веретено була бит ине.

Значит монауң хәтлек кенә биеклектә була (якынча 5–10 см), юанныгы була агачның ние (башы) киселгән була, ул очлана (бер башы), уртада бау нитергә (бәйләргә) канава.

Шунда баудан ясалган чыбыркы була, шул тегене урап нитәсең дә тартып ебәрәсең, бозда теге әйләнә бит ине (баудан ясалган чыбыркыны бау бәйли торган урынга – канауга бәйлисең). Тартасың, тарткач сүтелү ягына китә, шуннан теге әйләнә бит ине. Шуннан теге туктарга тиеш, ә син туктатмаска, тагы чыбыркы белән сугасың (туктаганчы). Шундый осталык кирәк. Теге тагын да биергә башлый, урап тормыйча гына сугасың – чирттерәсең дип әйтелә. Ансы бертөрле була торган ие.

Шуннан, шул чүрәкәнең очына кадак кагасың (очланган очына), чтоб эшләпәсе калганчы, казак¹ кереп киткәнче и теге эшләпә күбрәк әйләнергә файда бирә. Шуннан икенче төрлесе була торган ие. «Атлы казак» дип атала торган ие. Ансы менә шундый чүрәкәнең тагын бу ягы да очлы була, ике ягы да очлана. Уртада тоже бау урыны. Ансы сугып ебәрәләр, тоже шул ук чүрәкәдәге кебек. Бездән зуррак мастерлар инде тегеләр (олыраклар) чыбыркы белән ебәрә, теге вы-ың-ң-ң итеп тавыш белән очып барып, 5 метрлык тегендә килеп төшә дә, тегендә бии. Тегендә барып чыбыркы белән чиртәсең. Монсы кыш көне бит ине.

«**Чана**» шуышлы вакытта кая ине, самодельный теге ике тактаны ясаган бу башларын азрак түгәрәкләгән, өстенә куйган. Апак кар булып кайта идек бала вакытта бит ине. Сугыш вакыты булса да, ач булса да, бала кешесе белми бит ине.

Шуннан жәй көне «**Түк-түк**»ле уйный торган иек – качышлы. Түк-түк дип атала торган ие. Например 10 бала, ограничение юк, ике команда була да, теге командада бер кеше атаман була. Атаман дип атала. Шул син атаман, мин атаман – бирәләр бер таяк, астан берсе тотып ала, аннан икенчесе – очына кем беренче

---

¹ Казак – кадак.

чыга. Шуннан теге кем беренче чыга, шул башлап ебәрә уенны. Шуннан син үзеңнең командада, мин үземнең командада. Отылган кеше командасыннан бер баланы ала да атаман, битләрен каплата да, шуннан жиңгән команданың балалары вич төрле якка качалар ине. Шуннан беткәчтен – бетте, дип кычкыра ине атаман. Шуннан теге торып калган кеше (чутлап торган кеше) теге ташкамы, тактамы (билгеләнгән урын) – нәрсә була шуңа түк-түк дип кычкыра, вроде эзләргә киләм дип. Шуннан эзләп йөри. Әгәр дә ул табалмаса, арада теге жиңгәннең командасы бит качты, теге эзләп йөргән кешенең әгәр дә тапмыйча йөри икән, жиңгәннең бер бала барып тоже шул ук тактагамы сугып кычкыра: түк-түк, значит «мин жиңдем» дигәнне аңлата. Тегендә тагы штрафной, наказание була. Жиңелгән команданың балалары эзләүчедән башка, карап торалар уйнаганнын.

«Туп»лы уйный торган иек. Аны бәлки, хәр дә уйный торганнардыр. Пример 5–6 кеше жыйналабыз да, монда врата дип атала – ике таш куелган. Монда бер сакчы. Бу сакчы булган кеше монавың хәтле таяк (хәр городки диләр бит ансын да уйнадык – «Мура» дип атала торган ие) белән теге тупны чөеп ебәрә дә туп очып бара, ә тегендә калган бала-чага тегендә эзер торалар. Тупны кем тота, значит ул жиңгән була ине.

Шуннан «Ходули» – озын ике таяк – шул таякка аркылы аяк басарлык кына такта куела. Ул 2 метр примерно биклектә, 3 метрлы да була даже. Басасың да ике таякка таянадыр идектә – ходулида йөрибезд. Анда борыннар канап беткән вакытлар да булды, кул сызырыла¹, егыласың бит ине, сразу ничек басып йөри аласың.

Шуннан ярар, бу уеннар бетте. Без экренләп зураябыз. Сугыш башланды бит ине. Ашарга такы-токи бит ине. Сыер тоттык постоянно, шул сыер аркасында катыгын оета, нитә дигәндәй, шуннан бәрәңге шәп үсә иде – 20–30 капчыкка кадәр була торгание.

Шуннан аулак өйгә кызлар эзерләнәләр. Бәрәңге пешерәләр дә теге төеп ботка ясыйлар. Шуннан арыш оны табалсалар әгәр,

---

¹ Сызырыла – сыдырыла.

йә солы оны катыштырып шул яртыга-ярты камыр ясап, жәеп пешереп кыстыбый ясыллар. Гармун була торган ие.

«Яратасыңмы-яратмыйсыңмы», «Йөзек салу» уеннары уй-ныйбыз.

«Яратасыңмы-яратмыйсыңмы» – бер алып баручы бар, кулында каеш. Шуны икегә букли дә, мин кулны сузып торам. Шуннан бу суга. Яндагы утырган кызга карап әйтә:

– Яратасыңмы аны?

– Яратам.

«Яратам» дигән саен суга. Монда (уч төбе) әчетә башлай. «Яратмыйм» димичә торып туктамый. Слабыйраклар әйтә:

– Юк, мин уйнамыйм, кирәкми, – дип.

Кул авырта башлай бит.

Яратмыйм булала. Ул бит ине аның яраткан кызы түгел. Просто туры килеп утырды теге, бер егет, бер кыз. Безнеңчә әйткәндә шулай итеп егетлеген күрсәтә кызлар алдында.

Шуннан соң **«Күгәрчен ашату»** уены. Шырпыны ала да, тегене сындыра урталайга, сындыра да шуннан авызга каба, очын чыгарып калдыра. Кыз шуны алырга тиеш, теге шырпыны. Килә дә тешнәп алырга тиеш. Мин шул вакытта аны үбәргә тырышырга тиеш.

Шуннан **«пучта куу»** бар ие. Анысында егет белән кыз тышка чыгасың да, урамда нишлисең – өйдәгеләр белми бит ине. Шуннан тегендә кергәчтен ну нишли – пучты кудыгызмы? дип сорыйлар иде халык. Әле кайчан килә пучтыгыз? (көл-келе итеп).

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Даутов Гыйрфан Гыйният улыннан (1930 елгы)
язып алынды*

Жырлар

Бакчаларга гөлләр чәчәсең дә,
Шытып чыгуларын көтәсең.
Дустың әгәр еракларга китсә,
Кайтуларын сагынып көтәсең.

Бакчаларга гөлләр чәчәсең дә,
Чәчәк атуларын көтәсең.
Дустың исеме сиңа якын булса,
Йөрәк уртасында йөртәсең.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Сәфәрова Зәмрә Бәсим кызыннан (1946 елгы)
язып алынды*

Килен белән кияүгә жырлыйлар:

Син дә булдың кодагый,
Мин дә булдым кодагый.
Ике күрше арасында
Андый хәлләр булгалый.

Кушымта:
Әйтмә дә генә инде,
Сөйләмә генә инде.
Бу яшьләргә замананың
Иң матур чагы килде.

Сез дә яхшы күршеләр,
Без дә яхшы күршеләр.
Ике күрше бергә килә,
Әвеш-тәвеш итсеннәр.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Абдршин Марат Рузит улыннан (1962 елгы),
Кадырмаева Гөлзада Павловнадан (50 яшь),
Алтынчурина Галимә Фаррах кызыннан (1964 елгы)
һәм Абдршина Гөлгенә Наил кызыннан (1963 елгы)
язып алынды*

Моны армиягә киткәндә дә жырлыйлар:

Һавалардан очып килә	Исеңдәме, киткән чакта
Күгәрчен көтүләре.	Кулларыңны биргәнең.
Әле дә булса күз алдымда,	Моңсу карап күзләрәмә
Кул биреп китүләре.	Көт, онытма, дигәнең.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Абдршин Марат Рузит улыннан (1962 елгы)
язып алынды*

Инеш буге – сары чәчкә, Өзәсең дә аласың. Сары чәчкәләрне өзеп, Үзең ялгыз каласың.	Инеш буена төшмәсәң Күрмәгән булыр идем. Сары чәчкәләрне өзеп Бирмәгән булыр идем.
--	---

И, дусларым, сезгә әйтәм,
Сары чәчкә өзмәгез.
Яраткан ярларыгызга
Сары чәчкә бирмәгез.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Абдршин Марат Рузит улыннан (1962 елгы),
Кадырмаева Гөлзада Павловнадан (50 яшь),
Алтынчурина Галимә Фаррах кызыннан (1964 елгы)
һәм Абдршина Гөлгенә Наил кызыннан (1963 елгы)
язып алынды*

Таулар биек, таулар биек, Таулар биек менәргә. Баскыч кирәк, баскыч кирәк Шул тауларга менәргә.	Болындагы чәчкәләрне Таптамам, дигән идем. Туып үскән авылымны Ташламам, дигән идем.
--	---

Болындагы чәчкәләрне
Таптарга туры килде.
Туып үскән авылымны
Ташларга туры килде.

* * *

Казаннар килгәндә без «Хуш киләсез»не тегеннән ерлап керә
идек.

Чәчәкләр белән каршылый Безне иркен урманнар. Ерак юлны якын итеп Хуш киләсез, туганнар. Хуш киләсез, хуш киләсез, Хуш киләсез, кунаклар.	Эшләр әйбәт бара безнең, Якларыбыз мул яklar. Күңелебез дә, түребез дә, Ачык сезгә, туганнар. Татар халкы ижат иткән Жырлап бетмәс жырлар бар. Шул ерларны бергәләшеп Ерлыйк, әйдә, туганнар.
--	--

* * *

Тәрәз ачып җимнәр сиптем, Килде ике күгәрчен. Күрдем дә ике күгәрчен, Килде сезне күрәсем.	Эх, дуслар, әйдә бергә Уйнап ерлашик әле. Авылыбызның көй-моңнарын Бергәләп җырлыйк әле.
---	---

* * *

Эх, дусларым, сезнең белән Күтәрелде күнелләр. Күтәренке күнел белән Үтсен безнең гомерләр.	Уйсу жирдә дым була, Дым бар жирдә су була. Яшь чакларда уйна да көл, Картайгачтын соң була.
--	---

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Абдршин Марат Рузит улыннан (1962 елгы)
язып алынды*

Кич утырабыз инде. Үзөбез кул эшләре эшлибез, шәл бәй-
либез, йырлыйбыз:

Гармунчыгыз өйдәме, Бию көен беләме. Өйдә булса, килер иде, Биетеп китер иде.	Ялындыра, ялындыра, Ялындыра, килми ул, Килер иде, уйнар иде, Бию көен белми ул.
--	---

Ялынмыйбыз, ялынмыйбыз,
Ялынмыйбыз, килмәсә.
Килмәсен дә, йөрмәсен дә,
Бию көен белмәсә.

* * *

Ак эшләпәм бар минем, Маңгаема тар минем. Нигә миңа башка ярлар, Сөйгән ярым бар минем.	Аклы ситса күлмәгеңнең Җиң очында хаты бар. Хатын укып караган идем, Сөям, дигән сүзе бар.
--	---

Аклы ситса күлмәгемнең
Итәге тар, жиңе киң.
Ситсасын тапмадым,
Үземә пар яр бит син.

Әтинең хатта язган жыры:

Безнең госпиталь буенда
Сары төлке куалар.
Йә кайтырбыз, йә кайтмабыз,
Хуш булыгыз, туганнар.

*Шарлык районы Яңа Муса авылында
Әхмәтова Наилә Хәмзә кызыннан (1938 елгы)
язып алынды*

Матур үтсен дисәң яшьлегеңне,
Дуслар булсын тирә яныңда.
Шулар арасыннан яшьлегеңнең
Бер юлдашы булсын тагын да.

Ул юлдаш та булсын, дус та булсын,
Күңлең төшкән чакта күтәрсен.
Сиңа төшкән шатлык-авырлыклар
Үзең белән бергә үткәрсен.

Менә шундый дуска ач сереңне,
Менә шундый дусны сөя бел.
Тормышыңны, гүзәл яшьлегеңне,
Менә шундый дуска гына бир.

Сезнең алсу йөзегездә
Һәрвакытта кояш, нур уйнасын,
Үпкәләү-көнләшү газаплары
Шат тормышның ямен жуймасын.

Туй әҗыры.

Алтын микән, көмеш микән,
Кесәсендә пәкесе.
Кара карлугач микән, сары сандугач микән,
Аны үстергән әнисе, –

дип ерлый идек.

* * *

Безнең авылның капкасы
Ачык торсын, ялмагыз.
Безнең газиз балаларны,
Жәтим, диеп какмагыз, –

дип жырладылар әтиләр.

Без китәбез иртәгә
Шинель салып жылкәгә.
Без китмәс идек иртәгә,
Герман тия теңкәгә, –

шулай дип тә ерладылар.

* * *

Киттеләр дә югалдылар,
Кайтырлар микән шулар, –

дип ерлый иде инәй.

Шуннан жырлый иде:

Дустыкаем, син күрмәден,
Басуның кибәннәрен.
Син кайтмасаң, мин күрмәсәм,
Артык бит үлгәннәрем.

* * *

Ак төтен яулык итеп болгап,
Авылым калды мине озатып ла,
Елгаларым-чишмәләрем калды,
Челтер-челтер көен уйнатып.

Болын тулы чәчәкләрем калды,
Сандугачым калды кагынып.
Камышларым калды башын иеп,
Туганнарым (балаларым) калды сагынып.

Юл читендә басып әнием калды,
Маңгаена куеп кулларын.
Хуш, исән бул, балам, рәхәт яшә,
Изге була күрсен, дип юлларын.

*Шарлык районы Зирекле авылында
Кәбирова Зәрә Заһретдин кызыннан (1932 елгы)
язып алынды*

Карлыгандай кара, ай, күзләрең лә,
Бөрлегәндәй йөзләрең.
Шикәрләрдән тәмле, ай, балдан татлы,
Сөям, дигән сүзләрең.

Кашың кара, кашың кара,
Кашларың кара сиңең.
Кара кашыңа карасам,
Йөрәгем яна минем.

Алма бакчасының юлы
Тәрәзәләргә туры.
Әллә сезгә бирде микән
Бөтен дөнъяның нурын.

*Шарлык районы Зирекле авылында
Булатова Клара Заһретдин кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Төртмә җырлар күп иде алар. Җырлый торганыек. Кристан-
цылар уйнаган вакытта. Артель-артель кызлар була. Шул олы-
раклар инде, без кечерәкләр керсәк, безне бик өнәп бетми тор-
ганнар ие. Төртмә җырлый торганыек.

Бер аягың озынрак,
Икенчесе кыскарак.
Ике аягың тигез булса,
Басар идең остарак, –

дип биегән кешегә әйтә торганыек.

Күп ул җырлар, истә түгел.

Бие-бие, Гайфулла,
Биегән кеше бай була.
Биегән кеше бай булганчы,
Карт алаша тай була, –

дип, биергә төшкәннәргә шулай әйтә торганыек.

*Шарлык районы Мостафа авылында
Фәтхуллина Миңлегөл Гали кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Аклы ситца күлмәк алып
Яшелләрдән яка салдырам.
Исеңә төшкәндә бер укырсың дип,
Шул җырларны язып калдырам.

Ак иделкәй буен, ай, кичкәндә,
Бер ерладым микән ишкәндә.
Бер егласаң, туган, бер ерларсың,
Үткән гомер исеңә төшкәндә.

Матурдан да матур чәчәкләрне
Матурлыклары өчен өзәм мин.
Әле тормышым авыр булса да,
Киләчәкләр өчен түзәм мин.

Уфадан Мәскәүгә хәтле,
Тимер юллар күп микән?
Авыруларга давалар бар,
Кайгыларга юк микән?

Караны киеп туйдык без,
Кисеннәр кимәгәннәр.
Без сөеп ташлаганнарны
Сөйсеннәр сөймәгәннәр.

Күгәрченнәр күккә менә
Гөрләшеп, сүз серләшеп.
Йокыларымнан уянам
Сезнең белән сөйләшеп.

Сандугачның баласын
Тотып торың, дуласын.
Дошманыбызны сөйләгәнче
Элек үзен уйласын.

Жырлар яздым, туган, сиңа гына,
Альбомыңда урын табарсың.
Яшь чакларың исеңә төшсә,
Сагынганда алып карарсың.

* * *

Язгы жилләр исә карлар катып
Салкын бирә кайнар күңелгә.
Иптәш, сиңа язам бу жырларны,
Булыр бәлки гомергә.

Карадан кара күлмәк тегеп,
Кызыллардан яка салдырам.
Яшь йөрәктән чыккан ерларымны
Истәлеккә язып калдырам.

Яланнарда матур чәчәк,
Өзмә дустым үсеп утырсын.
Сакла минем язган истәлекне,
Сагынганда алып укырсың.

Уфадан Мәскәүгә чаклы
Юл буйлары чәчәкме.
Суда балыклар ничаклы
Миндә хәсрәт шул чаклы.

Поезд тауга менә икән,
Төтене кала икән.
Туган илләрдән чыкканда
Йөрәкләр яна икән.

Иртән торгач, битем югач,
Барып карыйм көзгегә
Көзгеләрдә төсем күргәч,
Искә алам сезне дә.

Кепкаларың күтәр-күтәр,
Арасыннан жил үтәр.
Бу дөньялар үтәр-китәр,
Татулыкка ни житәр.

Беләзекне сынмый диләр,
Кигәч кенә сынмасын.
Яшь йөрәкне янмый диләр,
Нигә инде янмасын.

Кулымдагы пирчаткамның
Китә инде күзләре.
Ышанма ялган сүзләргә,
Бар да дошман сүзләре.

Алмагачлар арасында
Шаулап үсәсең, илем.
Жаннарымнан артык күргән
Якын дустым син минем.

Наваларда кошлар оча,
Кая баралар икән?
Дошманнар безне ишетеп
Утта яналар микән?

Яз көннәре житә инде,
Карлар да китә инде.
Безнең бергә көннәребез
Үтеп тә китә инде.

Алмы матур үскәндә, Гөлме матур үскәндә. Сагынам туган илемне, Әллә шунда үскәнгә.	Кара урманның эчендә Ике аю чылбырда. Синең кебек булмас инде, Сахрадагы былбыл да.
Урманнарда кара елан, Уралды беләгемә. Синең кайгы штык булып Кадалды йөрәгемә.	Минем чәчләрем сүтелми, Ефәк белән үрсәм дә. Сине күргән кебек булам, Кызыл чөчәк күрсәм дә.
Карлыгачлар күккә менә Иртән сәгать унбердә. Бәгырькәем, гүзәлкәем, Ник һич чыкмыйсың бер дә.	Ак куянның баласын Жибәр кырга, уйнасын. Дошман безне сөйләгәнче, Элек үзен уйласын.
Базарлардан яулык алдым, Ал белән яшелләрне. Нинди сүзләрем булса да, Мин синнән яшермәмен.	Мин бу ерлар язамын, Бизәкле каләм белән. Язуымны тәмам итәм Ялкынлы сәлам белән.

* * *

Ерлар язам, дустым, сиңа гына,
Сагынганда алып ерларсың.
Шул ерларым сиңа барып җитсә,
Бер утырып мине уйларсың.

Онытмамын, дустым, онытмамын,
Тормыш диңгезенә батсам да.
Тормыш дулкыннары синнән аерып,
Чит илләргә илтеп атса да.

Аклы кофта киям диеп,
Зәңгәр кофталар кимә.
Матур ярлар сөям диеп,
Кеше калдыгын сөймә.

Автомобиль килеп туктый
Магазин алларына.
Мин баралмасам яныңа,
Син килерсең яныма.

Аклы кофта, кара юбка Килешә кичә кигәннәргә. Зифа буең әрәм була, Запаска сөйгәннәргә.	Кашларыңны, күзләреңне Күрәсем килә минем. Синең эчке серләреңне Беләсем килә минем.
Кара булсын, кара булсын, Кара булсын кигәнең. Ут эченнән тартып ала Торган булсын сөйгәнең.	Аклы күлмәк кимә, дустым, Аклы күлмәк керләне. Матурларны сөймә, дустым, Матур тәкәбберләне.
Түгәрәк шарлар ясадым Быел яуган карлардан. Тормыш аермасын икән, Жаның сөйгән ярлардан.	Мин синең белән таныштым, Шаярып көлү белән. Әлегә кадәр сөя килдем Яшерен сөю белән.
Киләм, киләм, киләм, киләм, Ак иделләреңне буйлап. Ак йөзем сары булды, Син дускаемны уйлап.	Аклы ситца күлмәгемне Тектереп киям инде. Үз күңелемә ошаганың Мәңгегә сөям инде.
Су сип, дустым, гөлләреңә, Чәчәк атып утырсың. Сагынып сиңа ерлар язам, Сагынганда укырсың.	Сөймиләр дошманнар, Хәтерләр калдыралар. Көнләшәләр, уфтаналар, Эчләрен яндыралар.
Сандугачлар басып сайрый Өй түбәсе – тактага. Син дустымны онытмамын Жаным чыккан чакта да.	Ак иделнең арьягында Сарымсак түтәлләре. Булырбыз икән мәңгегә, Кирәкми бүтәннәре.
Сандугачлар жыельшып Су буенда сайрыйлар. Безнең дуслыкка көнләшеп, Дошманнар теш кайрыйлар.	Кашың кара, кашың кара, Бәләкәйдән карамы. Минем яшь йөрәгем яна, Синеке дә янамы.

Пияла ишек, жиз тупса,
Ник ачыла жил юкта.
Син бар чакта, сиңа каршы,
Кемгә каршы, син юкта.

* * *

Карлыгачкай олы, муены кара, Канат очларыннан кан тама. Аталардан калган һай яшь бала – Күкрәк көче белән мал таба.	Кара ефәк яулыгымны Бэйлимен, юмасам да. Исләремнән чыгармыймын, Янымда булмасаң да.
--	---

* * *

Биек таудан карап калдым Кошның очып киткәнен. Кош артыннан сәлам әйтәм, Белмим барып житкәнен.	Әйдә, дустым, барасыңмы, Лавкага сибирский. Синең кебек матур булып, Бакчада гөлләр үсми.
--	--

Көлке җырлар

Мондый күмер күмер мени, Яхшы каен күмере. Кыз саклаган карчыкларның Кыска булсын гомере.	Сездә чәчәләрме торма, Бездә чәчәләр торма. Тимер тырма теше кебек Миңа кадалып торма.
--	---

Безнең артның капкасын Кәжә кереп ачмасын. Авызыңны бик зур ачма, Телең чыгып качмасын.	Безнең артта ак балчык – Сикереп чыкма, атлап чык. Син дә миннән артык түгел, Син эзрәк мактанчык.
--	---

Җыентык җырлар

Сездә чәчәләрме кабак, Бездә чәчәләр кабак. Туган илдән чыгып киткәч Кайтып булмыйдыр кабат.	Алмачылар алма сата, Алмасы ничә тиен. Бер башыма ике кайгы, Мин берсен нишләтием.
---	---

Исә жилләр, исә жилләр, Исә жилләр файдасыз. Төнлә төшләремдә күрәм, Көндөз әллә кайда сез.	Алма чәчәк аткан чакта Бакчаларга кергәлә. Ак бәхетләр, рәхәт тормыш, Телим, дустым, сезләргә.
--	---

Агач башларына мендем, Яфракларын санарга. Бу ерларны сезгә яздым, Мәңгелеккә сакларга.	Алтын алма авыр булмый, Авыр була бакыры. Нурлы йөзләреңне күрми Саргаермын ахыры.
Алма бакчасында үзем, Гөл бакчасында күзем. Аерылган чакта онытма, Сиңа актыккы сүзем.	Ай белән кояш, Болыт араларында. Әх, бер сөйләшергә иде, Минут араларында.
Кызылмы күлмәккәем, Зәңгәрме бизәккәе. Бергә йөргән искә төшсә Өзелә үзәккәем.	Агыйделнең арьягында Казлар килә кагынып. Кычкырып жырлап жибәрәм, Сез дусларны сагынып.
Стенада ике сәгать – Күтәрегең герләрен. Үлсәм дә сине алырмын, Тар булмаса гүрләрем.	Йөгерең чыктым урамга, Әйтер сүзем булганга. Әйтер идем сүземне, Сирәк күрәм үзеңне.
Безнең артта ике басма, Басып су алганым юк. Таң алдында бер кош сайрый, Елмаеп көлгәнем юк.	Бигрәк матур үсә икән Бакчадагы алмабыз. Әх, иптәшкәй, хәзер инде, Бергә була алмабыз.

Ап-ак кәгазь өсте чуарлана
Юллар сыза очсыз каләмем.
Еракларга китеп аерылгач,
Шушы булыр соңгы сәләмем.

Жырлар

Уфа, дисең дә карыйсың,
Уфа күренә мени.
Аерылышып тору белән
Күңел сүрелә мени.

Кайсы диңгезлэргә коя икән
Чылтырап-чылтырап аккан агымсу?
Бергә чакта, дускай, берни түгел,
Аерылышкач була ямансу.

Чит илләрдә

Туган илләремдә йөрегәндә
Сандугачлар кебек шатландым.
Аерылышып киткәч чит илләргә
Кайгы дәрьясына ташландым.

Алды тәкъдир мине үз илемнән,
Илтеп салды бигрәк еракка.
Күзләремнән ага кан яшьләре,
Сагыну уты кайный йөрәктә.

Сап-сау башым минем авыру була
Туган илкәемне уйласам.
Янган йөрәгемә минем дару була
Туган илемне сагынып жырласам.

Чит илләрдә йөрим утлар йотып,
Ямь табалмый бер дә дөнъядан.
Туган илкәемне күрсәт, диеп,
Теләк телим газиз Алладан.

Таң атканда торып теләк телим,
Сәлам сөйлим таңның жиленә.
Сәламамне жилләр илтәр димен
Туган үскән матур илемә.

Авыр тормыш мине адаштырды
Суын эчкән матур жирләрдән.
Туган илгә мине кавыштырсын
Алсын мине ямьсез илләрдән.

Жырлар

Сандугачның балалары
Сайрый-сайрый ялт итә.
Чит илләрдә шунсы кыен –
Бер күрергә зар итә.

Агыйделнең арьягында
Ай-һай дигән бер тавыш.
Миннән, дустым, сиңа теләк –
Сөйгәнең белән кавыш.

Кулымдагы йөзегемнең
Исемнәре Миңнегөл.
Көннәрендә мине сөйлә,
Төшләрендә мине күр.

Көмеш чалгы алыгыз,
Су буйларын чабыгыз.
Кая безнең бергәләшеп
Уйнап йөргән чагыбыз.

Идел буге тугай микән,
Йөрергә унай микән?
Аерылышу кыен икән,
Кемгә дә шулай микән?

Базарларга барсаң, дустым,
Ал күгәрчен читлеген.
Хат эченә язып жибәр
Хәлеңнең ничеклеген.

Сандугачлар очкан чакта
Канатын кузгаталмый.
Сезне сагынып елаганда,
Нич кем дә юаталмый.

Безнең артта түгәрәк күл,
Үрдәк йөзәрлек түгел.
Быел кошлар моңлы сайрый,
Бер дә түзәрлек түгел.

Яхшы шлея, яхшы камыт,
Яхшы атларда гына.
Иртән торсам ике күзем
Сезнең якларда гына.

Яхшы шлея, яхшы камыт,
Кайдан алдың бу атны.
Бик сагынып, бик саргаеп,
Сезгә яздым бу хатны.

Кара урман эчләренә
Төшә айның яктысы.
Сезне уйлап үтә инде
Гомеремнең яртысы.

Эх, дусларым, таныйсызмы,
Латинский хатларны.
Сагынганда бер сөйләрсез
Бергә йөргән чакларны.

Өстәлләрдә күп алма –
Барысын да башлама.
Яңа дуслар таптым диеп,
Искеләрен ташлама.

Бакчаларга кереп утырам,
Ал чәчәкләр кадыйм түшемә.
Еракларга китеп аерылгач та,
Син төшәсең минем исемә.

Башларыма кепка киеп,
Чәчләремне таратам.
Исемә алып хатлар язам,
Гадәтеңне яратам.

Күп иттереп жиләк жыйдым,
Бер учым да тулмады.
Ничә ел бергә укысак та,
Бер көн хәтле булмады.

Төртмә җырлар

Әйдә, дустым, урманнарга,
Кара бөрлегәннәргә.
Бу җырларны без җырлыйбыз
Ярын көннәгәннәргә.

Ана аннан берәү килә,
Аягына чүп кERGән.
Аягына чүп кермәгән,
Төртмә җырлар төртелгән.

Каен башында каргалар
Сайраган була микән.
Үзен үзе әллә кемгә
Санаган була микән.

Кулымдагы йөзегемнен
Исемнәре Гөлбикташ.
Юкка гына тавышыңны
Күтәрмә әле, иптәш.

Ак пирчаткы, күк пирчаткы
Бәйләп тә бирәлмадым.
Хәзер теләсәң дә булмас,
Электән теләмәдем.

Җырлыйк, дуслар, җырлыйк,
дуслар,
Янсын дошман йөрәге.
Янсын дошманнар йөрәге,
Шул кирәк бигерәге.

Зур тәрәзә төпләренә
Вазамны куйган идем.
Тик торганнан бер эш булсын
Дип кенә сөйгән идем.

*Александр районы Султакый авылы музееда
Альбеков Рәшит Закир улы (1926 елгы)
дәфтәреннән язып алынды*

Агыйдел сулары булсам
Болганып агар идем.
Яңгыр тамчылары булсам,
Алдыңа тамар идем.

Җырлыйк әле, гөрлик әле,
Барыбыз бергә чакта.
Бервакыт таралышырбыз
Төрлебез төрле якка.

*Александр районы Тукай авылында
Морзакаева Люция Саях кызыннан (1938 елгы)
язып алынды*

Уен җыры

Рәткә тезелеп баса идек тә:

Мин матур, мин матур,
Миннән матур кайсыгыз?
Миннән матур булганыгыз
Чыгып алга басыгыз.

Аннан бусы чыга инде. Аннан без тагы ерлыйбыз:

Безнең персидәтел чаба,
Легковойда – такырдан.
Ә сезнеке жәяү йөри,
Тарантасы ватылган.

* * *

Кодаларга:

Синсез савытларым тулмый
Син-синнәр тутырсам да.
Синсез күңелләрем булмый,
Кайларда утырсам да.

*Александр районы Тукай авылында
Гыйниятуллина Гөлнур Абдулла кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Шаулый урман, шаулый урман
Жилләр искәндә.
Сагындыра тугайлары,
Искә төшкәндә.
Сагындыра тугайлары,
Көмештәй салкын сулары,
Әллә инде шунда үскәнгә.
Сагындыра сызылып аткан
Алсу таңнары.
Әллә шул су буйларында

Яшь йөрәккә тәүге тапкыр
Саф мэхәббәт кабызган ялкын.

*Александр районы Тукай авылында
Вахитова Сәрия Самат кызыннан (1970 елгы)
язып алынды*

Сугыштан кайткач, эти чирләп ятты, шунда шулай ерлый
иде:

Агыйделнең арьягында
Ак кар ятулары бар.
Яшь йөрәгем эчләремдә
Хәсрәт катулары бар.

Агыйделләр күтәрә алмый
Бер мыскал тимерләрне.
Эзләсәң дә табып булмый,
Үткән яшь гомерләрне.

Озын көй

Мәдинәкәй дигән калаларга
Кич акшамсыз капкалар ябылмый.
Үткән гомер белән калган хәтер
Сатып алыым дисәң дә табылмый.

Үтәсең лә, гомерем, ай, үтәсең,
Үтәсең лә, харап итәсең.
Үтүләрең генә берни түгел,
Картайтып ла харап итәсең.

*Александр районы Яфар авылында
Асяева Мәнирә Сибгатулла кызыннан (1936 елгы)
язып алынды*

Бадъян гөлләр чәчәк атканда
Сандугачлар канат какканда
Ятлар яхшы тәмле аш капканда
Үзләр кирәк чирләп ятканда

Борынгы җырлар

Иргәдәй генә торып тышка чыксам
Сандугачлар кунган киртәгә.
Әжәл вакытларын белеп булмый –
Әллә бүген, әллә иртәгә.

* * *

Ак тулалар бигрәк матур була,
Аркау бавы тигез эрләнсә.
Үз дигәннәрәң дә ятка әйләнә,
Читкә йөрөп күнеле керләнә.

*Александр районы Яфар авылында
Яһудина Роза Газиз кызыннан (1936 елгы)
язып алынды*

Алма бакчасына керсәм
Алма тия йелкәмә.
Үземә дә берәү генә,
Сүз әйтмәгез иркәмә.

Алма пешкән, өзелеп төшкән,
Сандугачның башын тишкән.
Матур кызлар сайлый-сайлый
Чәчләремә ак төшкән.

Сандугачым, син бәләкәй,
Гөл арасына күмел.
Уйлап та карамас идем,
Сабый чакларым түгел.

Гармунчының кулларында
Төрле көйләр уйныйбыз.
Сез алырлык, без барырлык
Булсак кына уйныйбыз.

Минем дустым гармун уйный
Ике жиңен сызганып.
Гармун уйный, кулы тала –
Үләм инде кызганып.

Гармуннары, гармуннары,
Гармуннары, моңнары.
Тәрәзәне ишек итеп
Йөргәннәр ич моңнары.

Агыйделнең арьягында
Сандал киеп уйнама.
Үзең ничек, мин дә шулай,
Ялыныр дип уйлама.

Балаклары, балаклары,
Балаклары киң түгел.
Бигрәк оста бии инде,
Артистлардан ким түгел.

Агыйделгә төшә яздым,
Тотмадың беләгемнән.
Тамыр жәйгән гөлләр кебек
Китмәдең йөрәгемнән.

Әби мескен яшә чагында
Биегән дә биегән.
Менә хәзер бии алмый
Подшипнигы эрегән.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Кывандыкова Наилә Гыйният кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Элеккеге жыр бу:

Сакмар буенда туып үстек,
Сусаганда эчтек суларын.
Сакмар суы булды якын дуслар,
Аңа чәчтек барлык серләрен.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Сәлимова Әсма Газиз кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Утырдым да кәмә төпләренә,
Карадым да суның төбенә.
Башка язганнарны күрми бер чара юк,
Ходай кушканнарны күрми чара юк, –
энинең ерлаган еры бабай белән бергә утырып.

* * *

Ерак-ерак жирдән
Сәлам сиңа улыңнан.
Сирәк язасың дип,
Үпкәләмә, әнием.
Үпкәләргә син генә хаклысың.
Әнием, күз нурым,
Көт мине, кайтырмын.

*Сарыкташ районы Кылчым авылында
Хәсәнова Гөлара Ногман кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Балалар фольклоры

Бакчадагы алмагач
Корый яңгыр яумагач.
Бакчалардан ни файда бар,
Алма пешеп тормагач, –

дип яңгыр телибез үскәндә, шулай урамнарда телибез. Инәйләр
өйрәтә ине безгә.

*Шарлык районы Зирекле авылында
Кәбирова Зэрә Заһретдин кызыннан (1932 елгы)
язып алынды*

– Төлке-төлке, Телән би,
Төнне ка-йа бара-сың?
– Әбиемә ба-ра-мын.
– Әбиең сиңа ни би-рә?

– Бер пешерем ит би-рә.
– Аны кая ку-йа-сың?
– Таш башына ку-йа-мын.
– Таш башыннан эт а-лыр,
Нәрсә белән ку-ар-сың?
– Таяк белән ку-ар-мын.
– Таяк каян а-лыр-сың?
– Өрәмәдән а-лыр-мын.
– Таягың сынса ниш-ләр-сең?
– Балта белән ку-ар-мын.
– Балта каян а-лыр-сың?
– Кузничадан а-лыр-мын.
– Кузничада тотарлар,
Сакалыңны өтәрләр,
Елкы мае сөртәрләр,
Яулык белән капларлар,
Яулыгыңны жыл ачыр,
Хатының яныңнан качыр.

* * *

Басар ул, басар ул,
Басар өчен туган ул.
Безнең күнелләребезне
Ачар өчен туган ул.

Бас-бас, эзеңә,
Күз тимәсен үзеңә.
Фәрештәләр канат йәйсен,
Синең баскан эзеңә.

* * *

Эт итә, эт итә,
Бармаклары чәрт итә.
Кашы кара, буге зифа –
Коеп куйган кәртикә.

* * *

Ары басма, бире бас,
Идән ярыгына бас.
Идән ярыгына басма,
Әниен өстенә бас.

* * *

Бас, бас, бас әле,
Тактасы сынмас әле.
Сынса, ялгарлар әле,
Такта табарлар әле.

*Александр районы Яфар авылында
Асяева Рәмзә Газиз кызыннан (1925 елгы)
язып алынды*

Бишек җырлары

Матур гына кызым син,
Бәләкәчем минем син.
Ай-кояшым, таң йолдызым,
Бәләкәчем минем син.
Минем кызым, минем җырым,
Ай-кояшым, таң йолдызым,
Бәләкәчем минем син.

Кашың кыйгач кара,
Күзең йомылып бара.
Матур төшләр күрә-күрә
Йокла, газиз балам син.
Минем кызым, минем җырым,
Матур төшләр күрә-күрә
Йокла, газиз балам син.

*Александр районы Яфар авылында
Асяева Әлфия Альберт кызыннан (1969 елгы)
язып алынды*

Аллаһу валлаһу,
Кәжәләрне тауга ку.
Кәжә тауны букласын,
Минем улым йокласын.
Лә иләһе иллә Аллаһу
Мөхәммәдер рәсүлүллаһу.

*Сакмар районы Татар Каргалысы авылында
Назыйрова Мәдинә Габделхак кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Һу-һу Аллаһу,
Кәжәләрне тауга ку.
Кәжә чәчәк ашасын,
Минем кызым йокласын.

*Сакмар районы Үрге Чебенле авылында
Кунафина Мәгъдәлинә Гайзулла кызыннан (1938 елгы)
язып алынды*

Халык сүзләре, әйтемнәр

Кара тояк карында ятмас.

*Александр районы Султакәй авылында
Фәтхуллина Венера Әхмәт кызыннан (1941 елгы)
язып алынды*

Түз, түз балам, түзгән түш ите ашаган.

* * *

Ике бармак арасына ит үсми.

*Александр районы Тукай авылында
Гыйниятуллина Гөлнур Абдулла кызыннан (1940 елгы)
язып алынды*

Чүркә үрми шуның күзенә,
Кеше керми кеше гүренә.

*Александр районы Яфар авылында
Асяев Ришат Бари улыннан (1961 елгы)
язып алынды*

Көл алабыннан он алабына төшкән.

*Александр районы Яфар авылында
Асяева Рәмзә Газиз кызыннан (1925 елгы)
язып алынды*

Табышмаклар

Утырышы мулла кебек,
Сызгырышы шайтан кебек.
(самавыр)

* * *

Ти, дисәң тими,
Тимә, дисәң тия.

(ирен)

* * *

Аягы да юк, кулы да юк, ә күлмәк кия.
(мендәр)

*Сарыкташ районы Рәдүт авылында
Ибраһимова Диләрә Чулпан кызыннан (1970 елгы)
язып алынды*

ТРАДИЦИОННАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ТАТАР ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ

Эльмира Галимова

В настоящее время в обществе и науке активизировался интерес к этническому музыкально-эстетическому наследию, решению проблем исторической преемственности в культуре и возрождению традиционных ценностей. Развитие того или иного народа на уровне этноса, субэтноса, этнографической группы никогда не протекало в изоляции. Следовательно, довольно сложную внутреннюю структуру имеет и татарская этническая общность. Из-за обширности ареала расселения татар комплексное исследование всех этнографических групп, позволяющее судить об их этнокультурной дифференциации, до сих пор ещё не завершено. В исследованиях, проводимых в разных направлениях, главной проблемой является ареальное изучение особенностей разных субэтносов волго-уральских татар: *казанских, касимовских татар, мишарей* и субконфессиональной группы православных татар (*кряшены*). По систематизации этнографа Д. Исхакова *казанские татары* подразделяются на центральных (казанских), чепецких (Кировская область), оренбургских, пермских и тептяро-башкирских. Здесь термин *казанские* используется как объединяющий в широком смысле, то есть как субэтнос, включающий другие этнографические группы, и в узком смысле – как отдельная группа жителей Казани и Заказанья, называемая Д. Исхаковым *центральной*¹.

---

¹ Исхаков Д.М. Татарская этническая общность // Татары. М.: Наука, 2001. С. 11–25.

Безусловно, прежде чем делать какие-либо выводы о традиционной музыкальной культуре в целом и сложившихся национальных традициях татар Оренбургской области, стоит обратиться к страницам истории, в которых изложены очень интересные факты.

В 1730 г. хан Младшего казахского жуза (орды) Абдулхаир обратился к Российской империи с просьбой о принятии в подданство. С целью укрепления российского влияния в Зауралье была направлена экспедиция И.К. Кирилова, которой предписывалось заложить город-крепость. 31 августа 1735 г. у места впадения р. Ор в р. Яик (Урал) был основан город Оренбург. Однако место города было выбрано неудачно – оно постоянно заливалось весенним половодьем. 20 августа 1739 г. Оренбург был заложен вновь ниже по р. Яику в урочище Красная Гора. По проекту И.И. Неплюева, город-крепость надлежало перенести на место слияния Сакмары и Яика. На этом месте 19 апреля 1743 г. Оренбург был основан в третий раз. Оренбургская губерния была учреждена 15 марта 1744 г. В состав губернии входили земли современных Северного и Западного Казахстана, Башкирии, Челябинской области, часть Татарстана, Курганской, Самарской, Пермской, Тюменской, Свердловской областей. В 1758 г. после разгрома Китаем государства джунгар в Центральной Азии к России присоединился казахский жуз. В последующем границы губернии постоянно менялись. К 1917 г. Оренбургская губерния охватывала территорию, протянувшуюся с юго-запада на северо-восток от верховьев р. Самары до среднего течения р. Тобол. В состав губернии входили Оренбургский, Орский, Верхнеуральский, Троицкий и Челябинские уезды. С 1920 по 1925 г. Оренбург являлся столицей Киргизской Автономной Советской Социалистической республики (впоследствии Казахская ССР). Затем Оренбург потерял функции губернского и областного центра и стал центром округа в составе огромного Средне-Волжского края, протянувшегося от Пензы до Орска. В декабре 1934 г. была образована Оренбургская область в современных границах.

В ходе комплексной экспедиционной работы нами была поставлена задача посетить Шарлыкский район (д. Сарманаево, д. Новомусино, д. Зерикло, д. Мустафино); Александровский

район (д. Султакаево, д. Тукаево, д. Яфарово); Сакмарский район (д. Татарская Каргала, д. Верхние Чебенки); Саракташский район (д. Ново-Кульчумово, д. Шишма, д. Кабанкино, д. Биктимерово, д. Никитино, д. Аблязово) Оренбургской области. В данных поселениях проживают татары, башкиры и казахи. Интересно, что диалектные особенности, которые являются определяющим национальным фактором населения каждой деревни, накладывают отпечаток на этническую самобытность и музыкальный фольклор в целом.

В ходе полевых исследований собран музыкально-фольклорный материал, состоящий из 267 напевов. Музыкальные записи сделаны от 73-х информантов 1925–1977 г. рождения. Необходимо отметить, что нами собраны экспедиционные образцы разных жанров: напевы книжного интонирования (*мөнәҗәт, бәет*), лирические песни (*озын көй, салмак көй*), деревенские напевы (*авыл көе, урам көе*), такмаки и короткие напевы (*такмак һәм кыска көйләр*), песни проводов солдата (*солдат озату җырлары*), колыбельные (*бишек җырлары*), игровые напевы и наигрыши (*уен җырлары һәм көйләре*), а также инструментальные наигрыши (*бию көе, инструменталь көйләр*). Безусловно, песни казанских татар, такие как: «*Су буйлап*», «*Герман көе*», «*Ах, җаным суларда*», «*Сарман буйларында*», «*Рэйхан*», «*Олы юлның тузаны*», нами были зафиксированы буквально в каждой деревне.

Полевые исследования также показали попытку сохранения некоторых традиций, к примеру *Карга боткасы, Майевка бэйрәме* (праздник труда) аграрного календаря исследуемого региона (д. Новомусино, д. Зерикло Шарлыкского района). Во время обряда *Карга боткасы* (воронья или грачиная каша) жители деревни готовят кашу в большом котле из собранных продуктов. Сопровождая криками «*кар-кар*», приготовленную кашу разбрасывают вокруг. Далее праздничное действие продолжается угощением друг друга приготовленной кашей. После этого жители в сопровождении гармониста исполняют такмаки, деревенские и плясовые напевы. Весенний обряд *Карга боткасы* предвосхищает главный праздник татар Оренбургской области – *Майевка бэйрәме*. Это один из самых любимых праздников, все

этапы проведения которого приближаются к празднику Сабантуй казанских татар. Подробно нам об особенностях проведения этого обряда аграрного календаря рассказал житель д. Новомусино Шарлыкского района М.Р. Абдршин (1962 г.р.). Большая часть музыкального сопровождения *Майевка бәйрәме* состоит из знаменитых песен казанских татар («*Үтте дә китте яшьлегем*», «*Олы юлның тузаны*», «*Бездә биек таулар бар*», «*Эрбет көе*», «*Бишле бию көе*» и т.д.). Марат Рузитович Абдршин, являясь руководителем фольклорного ансамбля и музыкальным работником Дома культуры д. Новомусино, ведёт активную работу по внедрению традиционного музыкального фольклора в массы, участвуя во всех мероприятиях Оренбургской области, а также обучая подрастающее молодое поколение.

По рассказу Кабириной Зары Загретдиновны (1932 г.р.) в д. Зерикло нами зафиксирован обряд «*Яңгыр теләү*» (вызывание дождя), который продолжает бытовать в настоящее время и в других поселениях Оренбургской области. По сведению этнофоров, во время засухи жители деревни ходят на речку и в игровой форме обливают друг друга водой. По утверждению жителей поселений, после проведения этого обряда уже на обратном пути домой начинается дождь.

В ходе каждой экспедиции большое внимание уделяется жанрам книжного интонирования – *мунаджатам* и *баитам*. В Оренбургской области жанр *мунаджата* находится уже на стадии исчезновения из музыкального фольклора. Сохранившиеся жанры книжного интонирования в быту татар Оренбургской области носят в большей степени религиозный характер. Исследователи дают следующее определение жанру: *мөнәжәт* – обращение к Богу с просьбой, молитва, интимный разговор с Богом. По смыслу этому жанру ближе всего арабо-персидское слово *нәжү* (беседа). По-видимому, от этого слова произошёл термин *мөнәжәт*, что означает «исповедь самому себе», «разговор с Богом» и подчёркивает его интимный, сакральный характер. По собранному экспедиционному материалу в Оренбургской области мы можем систематизировать жанр *мөнәжәт* по их содержанию и выделить 3 группы. К первой группе относятся *мунаджаты*, в которых утверждается монотеистическая идея восхваления

Аллаха, в них присутствует обращение к Аллаху с просьбой о помощи, милосердии, и они близки, по мнению М. Бакирова, к такому жанру восточной литературы, как *тәүхид* (араб. объединение; вера в единого Аллаха). Ко второй группе мы можем отнести ритуальные *мунаджаты*, исполняемые во время религиозных обрядов, праздников. Третью группу составляют *мунаджаты* – завещания и наставления, обращённые к детям. Во время экспедиции нам удалось зафиксировать такие мунаджаты, как: в д. Новомусино «*Инандым мин Аллага*»¹; в д. Зерикло «*И, Ходаем*», «*Салават әйтү*»²; д. Мустафино «*Әлли мөнәжәте*»³; с. Верхние Чебеньки мунаджат «*Газиз Аллам*», «*Салават әйтү*», «*Жомга салаваты*», «*Алла ярдәм бирсен*», «*Ана сүзе*», «*Таравих Тәсбихе*», «*Салават әйтү*»⁴; с. Никитино «*Биш балам*», «*Илаһым, диде Муса*»⁵.

Инандым мин Аллага

Записано от Абдершиной Рушан Бариевны, 1940 г.р.,
д. Новомусино, Шарлыкский район.

$\text{♩} = 80$

*И*н - на - ндым мин Ал - ла - га, Ал - ла - ның ба - рлы - гы - на.

*А*л - ла - ның бе - рле - ге - нә, бер бер Ал - ла - ны - ма

¹ Записано от Абдершиной Рушан Бариевны, 1940 г.р. (д. Новомусино, Александровский район).

² Записано от Кабириной Зары Загретдиновны, 1932 г.р. (д. Зерикло, Александровский район).

³ Записано от Саягфаровой Сябили Гайсаяновны, 1943 г.р. (д. Мустафино, Шарлыкский района).

⁴ Записано от Кунафиной Магдалины Гайзулловны, 1938 г.р. (д. Верхние Чебеньки, Сакмарский район).

⁵ Записано от Макаевой Факии Галяувны, 1933 г.р. (с. Никитино, Саракташский район).

И, Ходаем

Записано от Кабировой Зары Загреддиновны, 1932 г.р.
д. Зирекле, Шарлыкский район.

♩=80

Voice

3 И, Хо - да - е - м, бер Хо - да - е - м,
5 Де - нья - га син кил - сән и - де,
7 Хо - да - е - мның рәх - мә - те бе - лән,
оҗ - ма - хка ке - р - сән и - де.

Газиз Аллам

Записано от Кунафиной Магдалины Гайзулловны, 1938 г.р.
д. Верхние Чебенки, Сакмарский район.

♩=70

3 Га-зиз Ал - лам кө-дер Ал - лам, ми-на жән- нәт бу - лыр ми - кән,
Ми - на жән-нәт бу - лса бу - лыр, кыл-ган га - мөл-лә - рем бу - лса.

Значительно уменьшился удельный вес в быту жанра *бәет* (*байт*), который являлся в свое время самобытным национальным достоянием музыкально-поэтического творчества татар-мусульман. Этот жанр еще с середины XIX в. неоднократно привлекал внимание многих учёных. В связи с этим татарская фольклористика насчитывает большое количество работ в области собирания, публикации и изучения этого жанра.

Исходя из собранного музыкального материала определяется следующая жанрово-тематическая классификация байтов: 1) исторические (сохранились только в текстовой форме) и 2) се-

мейно-бытовые. Это наиболее многочисленная группа данного жанра. Основа их содержания – это трагическая гибель отдельных людей. Именно эта группа байтов на данную тематику актуальна в Оренбургской области. Из старинных образцов этого жанра нам удалось зафиксировать очень много интерпретаций популярного в свое время байта *Сак-Сок*. В настоящее время традиция интонирования произведений в этом жанре, к сожалению, угасла. Очень часто этнофоры интонируют байт на напев мунаджатов. На сегодняшний день бытование этого жанра наблюдается лишь в письменной традиции. Байтам свойственна строфическая форма стихосложения с четкой организацией стиха: как правило, строфа состоит из двух или четырех строк. В ходе полевых исследований в д. Новомусино нами записаны: «*Раушания баете*», «*Өзелгән гомер*»¹; д. Зерикло «*Айрат туганыбыз баете*»²; с. Ново-Кульчумово «*Рәсуллула баете*»³, д. Кабанкино «*Солдат баете*»⁴.

Раушания баете

Записано от Абдершиной Рушан Бариевны, 1940 г.р.
д. Новомусино, Шарлыкский район.

♩=70

Әй, Рау - ша ным, Рау ша - ным, ко - ла - гым-да та - вы - шың,
3
ка - де - рлә-рен ка-лдрып кит-тең, ту - ган як - ның а - гы - шын.

¹ Записано от Абдершиной Рушан Бариевны, 1940 г.р. (д. Новомусино, Шарлыкский район).

² Записано от Кабировой Зары Загретдиновны, 1932 г.р. (д. Зерикло, Шарлыкский район).

³ Записано от Арченбаевой Таскиры Мингалиевны, 1955 г.р. (с. Ново-Кульчумово, Саракташский район).

⁴ Записано от Мусиной Халиды Гыйльметдиновны, 1938 г.р. (д. Кабанкино, Саракташский район).

Сак-Сок бәетеЗаписано от Кабировой Зары Загреддиновны, 1932 г.р.
д. Зирекле, Шарлыкский район.

$\text{♩} = 80$

3 Мә - дрә - сә - лә - рдә пы - я - ла и - шек,
5 Сак бе - лән Сок - ның, та - вы - шын и - шет.
7 Мәд - рә - сә - ләр - дә ки - тап ки - штә - се,
Сак бе - лән Сок - ның тав(ы)-шын иш(е)-тә - се.

Рәсуллула бәетеЗаписано от Аргенбасвой Таскиры Мингалисвны, 1955 г.р.
с. Кульчумово, Саракташский район.

$\text{♩} = 80$

3 Рә - сү - лу - лла_ я - тим бу - лган, Я - тим - нәр нән_ кә д(е)рен бе - лгән.
Са - бый лар - ның ба - шын сый - пап, а - ла рның хә - лен со - ра - ган.

Рекрутские песни (*солдат озату жырлары*) всегда вызывают научный интерес у исследователей. В Оренбургской области данный жанр не является особо популярным. Но всё же в некоторых деревнях жители с тематикой песен проводов в армию связывают дальнейшую судьбу человека. По сведению М.Р. Абдршина, 1962 г.р. (д. Новомусино, Шарлыкский район) существует поверье, что от смыслового контекста песни зависит дальнейшая судьба рекрута. Солдат, которого провожают в армию с песнями шуточного характера, всегда возвращается домой. Если солдат грустит и его провожают, исполняя песни лирического

плана, то это не к добру. С целью обеспечения безопасности новобранца на службе и его возвращения оренбургские татары выполняли ряд ритуалов. Например, традиция надкусывания рекрутом хлебного каравай перед отъездом на службу. Этот каравай мать хранила до его возвращения. Нам удалось зафиксировать очень интересные образцы песен: в д. Новомусино «Армияга озату жыры»¹; д. Зерикло «Солдат жыры»²; д. Тукаево «Солдатта булган диләр»³; д. Яфарово «Карпат отряд»⁴, «Сез көтегез»⁵; д. Татарская Каргала «Шахтёр көе»⁶.

Солдат жыры

Записано от Кабировой Зары Загретдиновны, 1932 г.р.,
д. Зирекле, Шарлыкский район.

Музыкальный фрагмент песни «Солдат жыры» в нотной записи. Мелодия записана на одной системе с четырьмя строками. Ключевая подпись — $\text{F}^{\flat}$, ритм — 4/4. В начале мелодии и в нескольких местах далее встречаются группы из трех нот, помеченные цифрой «3» и скобкой. Под нотами приведены татарские слова, соответствующие ритму мелодии.

8^о Бе - знең а - вы - лның ка - пка - сын,
3
5 А - чык то - рсын я - пма - гыз сез.
7 Бе - здән ка - лган ба - ла - ла - рны,
я - тим ди - еп ка - кма - гыз.

¹ Записано от Абдршина Марата Рузитовича, 1962 г.р. (д. Новомусино, Шарлыкский район).

² Записано от Кабировой Зары Загретдиновны, 1932 г.р. (д. Зерикло, Шарлыкский район).

³ Записано от Гиниятуллиной Гульнур Абдулловны, 1940 г.р. (д. Тукаево, Александровский район).

⁴ Записано от Асяевой Муниры Сибгатулловны, 1936 г.р. (д. Яфарово, Александровский район).

⁵ Записано от Асяевой Гульсум Динатовны, 1959 г.р. (д. Яфарово, Александровский район).

⁶ Записано от Латыпова Хамзи Хасановича, 1952 г.р. (д. Татарская Каргала, Сакмарский район).

Солдат озату җыры

Записано от Дибасвой Альфинур Хабибзяновны, 1958 г.р.
д. Яфарово, Александровский район.

$\text{♩} = 100$

5 86 Ха - тлар я - здым е - ра-клар - га, сар(ы) ну ха - тлар - ы,
9 Йө - ра - ге - мдә шул ха - тлар - ның со - нгы юл - ла - ры.
13 Кайт - ма - ска хә - зер уй - лый - сың, кайт тү - зәм и - нде,
Кил ди - сәң то - рмыш кө - тә - рбез, мин кө - тәм си - не.

Сез көтегез

Записано от Асяевой Гульсум Динатовны, 1959 г.р.
д. Яфарово, Александровский район.

$\text{♩} = 80$

3 Сез кө - те - гез без кай - ты - рбыз ди - еп, Көт -
5 сәк тө а - лар кайт - ма - ды, А -
7 лар ө - чен ба - ры жыл - ләр ге - нә, А -
9 лар ө - чен ба - ры жыл - ләр ге - нә, А -
11 лар ө - чен ба - ры жыл - ләр ге - нә, Ка -
ты я - бып куй - ды ка - пка - ны.

В описании свадебного обряда мы исходили из последовательного изложения наших этнофоров¹. По их сведению, обряд растягивался на продолжительный срок и состоял из нескольких этапов: *никах*, *зур туй* (проводился в доме невесты), *кода туй*, который проводился в доме жениха. Раньше распространенной формой считался брак по сватовству – *киңәшен итү*, *ярәшен йөрү*. Сейчас уже этого нет и свадебный комплекс начинается с обряда *кыз сорау*. Далее уже родители невесты и жениха договариваются о проведении религиозного обряда *никах*, который совершает мулла, как правило, в доме невесты. На его проведение приглашаются только самые близкие родственники. По правилам проведения *никаха*, мулла три раза задаёт жениху и невесте вопрос о согласии на заключение их брака. Получив от молодых положительный ответ, он читает молитвы (суры из Корана) для данного случая. Заканчивается этот ритуал обменом подарками. Жених после проведения обряда *никах* остаётся ночевать в доме жены. С раннего утра золовка жены (*жиңги*) готовит баню для молодых (*кияу мунчасы*). В пять – шесть утра молодые идут в баню, после которой в доме тёща молодого зятя ждёт с угощениями (*кияу коймагы*, *кияу пилмәне*). Свадебный обряд в плане музыкального сопровождения не отличается какой-либо оригинальностью. Во время свадьбы обычно исполняют песни «*Кодалар жыры*» в жанре: *кыска көй* и *такмак*.

В Оренбургской области в ходе полевых исследований отмечено бытование части свадебного обряда *Су юлы күрсәтү йоласы*. Об этом нам подробно поведала и исполнила песню «*Су юлы*» Асяева Альфия Альбертовна (1969 г.р.) из д. Яфарово Александровского района. Этот напев является визитной карточкой данного обряда. Нас удивило трепетное отношение татар Оренбургской области к данному обряду. Фольклорно-этнографические ансамбли показывают этот обряд в сценической интерпретации для всех приезжих гостей с исполнением главного напева этого обряда «*Су юлы*» чаще всего в многоголосии.

---

¹ Записано от Агишевой Галии Мухаметзяновны, 1945 г.р. (д. Султакаево, Александровский район); Асяевой Рақыи Бариевны, 1954 г.р., Асяевой Альфии Альбертовны, 1969 г.р. (д. Яфарово, Александровский район).

Кодачалар жыры

Записано от Абдершина Марата Рузитовича, 1962 г.р.
д. Новомусино, Шарлыкский район.

3 Си - ндә бу - лдың ко - да - гый, ми - ндә бу - лдым ко - да - гый.

5 И - ке ко - да а - ра - сы - нда а - ндый хә - лләр бу - лга - лый,

7 И - ке ко - да а - ра - сы - нда а - ндый хә - лләр бу - лга - лый.

9 Әй - тмә дә ге - нә и - нде, сө - йлә - мә ге - нә и - нде,
Ко - да - ча - лар а - ра - сы - нда ин ма - тур га(и)-лә бе - знең.

Обряд заключается в следующем: молодая невестка после свадьбы ранним утром берёт в руки коромысло с вёдрами и идёт за водой. В карман кладёт много конфет, для того, чтобы угощать встречающихся детей по пути к роднику или колодцу. Существует и такое поверье в д. Яфарово: сколько детей встретит невеста и угостит их конфетами по пути к колодцу, столько детей она и родит.

В Оренбургской области, на наше удивление, нам удалось зафиксировать много лирических песен в жанрах: *озын көй* и *салмак көй*. Безусловно, этнофоры с трепетом исполняют лирические песни казанских татар: «*Олы юлның тузаны*», «*Сарман буйларында*», «*Шахта көе*», «*Су буйлап*», «*Мәдинә-гөлкәем*», «*Янбикәм*» и т.д. Особого внимания заслуживают очень редко исполняемые песни в жанре *озын көй* и *салмак көй*, которые нам удалось зафиксировать в д. Тукаево «*Тәрәзә төбөндә*»¹, «*Күл*

¹ Записано от Рахматуллиной Дины Фазлыевны, 1933 г.р. (д. Тукаево, Александровский район).

Су юлы

Записано от Асяевой Альфии Альбертовны, 1969 г.р.
д. Яфарово, Александровский район.

$\text{♩} = 80$

3 Кү-рше ав(ы)л-га ки - лен. бу - лдым, та-ныш тү-гел кү - рше-ләр.

5 Буй сы-ны мны сы- нар_ о - чен су - га а - лып тө- ште-ләр.

7 Су ю - лы, су ю - лы, сы - на - тма син бу ю - лы.

Сы - на - тма- саң бу ю - лы, я - шәр - сәң гө - мер бу - е.

буена килсәң»¹, «Ашказар жыры», «Асылъяр», «Булмый яшәп»²; д. Яфарово «Пар юкә», «Төшемдә күрәп», «Аккош кайтты»³; с. Ново-Кульчумово «Ага сулар», «Нинди матур безнең тын бакчалар», «Тамчылар тамар чаклар», «Хатлар язам», «Яннарыңа барам», «Киек казлар», «Вәгъдә», «Ак пароход», «Бик сагындым Ык буйларын»⁴; д. Кабанкино «Энжәкәй»⁵, с. Никитино «Утырып ла тышка чыксам», «Су буйлары»⁶; д. Аблязово «Иртә торам»⁷, «Вакыт»⁸.

¹ Записано от Гиниятуллиной Гульнур Абдулловны, 1940 г.р. (д. Тукаево, Александровский район).

² Записано от Мурзакаевой Наили Гыйлемзяновны, 1929 г.р. (д. Тукаево, Александровский район).

³ Записано от Асяевой Гульсум Динатовны, 1959 г.р. (д. Яфарово, Александровский район).

⁴ Записано от Амировой Каусарии Галиевны, 1950 г.р. (с. Ново-Кульчумово, Саракташский район).

⁵ Записано от Мусиной Анузы Хуснулловны, 1935 г.р. (д. Кабанкино, Саракташский район).

⁶ Записано от Макаевой Факии Галяувны, 1933 г.р. (с. Никитино, Саракташский район).

⁷ Записано от Ураевой Фариды Абдулловны, 1948 г.р. (д. Аблязово, Саракташский район).

⁸ Записано от Апакаевой Альфии Абдулловны, 1953 г.р. (д. Аблязово, Саракташский район).

Вақыт

Записано от Апакаевой Альфии Абдулловны, 1953 г.р.
д. Аблязово, Саракташский район.

$\text{♩} = 75$

3 Ва - кыт то - лы - мна - рын ү - рәм сү - тәм.

5 кыш, я - зла - рны кө - тәм һәр ва - кыт.

7 Кы - шла - рны гы - на, яз - ла - рны гы - на,

9 жәй - лә - рең - не бул - мый тук - та - тып.

11 Кы - шла - рны гы - на, яз - ла - рны гы - на,

жәй - лә - рең - не бул - мый тук - та - тып.

Ак пароход

Записано от Амировой Каусарии Галиевны, 1950 г.р.
с. Кульчумово, Саракташский район.

$\text{♩} = 70$

3 Ак па - ро - ход йө - зеп ки - лә,

5 А - гый - дел буй - лап кы - на.

7 Ү - тә и - нде гө - мер - лә - рем,

Гел син ми - нем уй - ла - рым - да.

Булмый яшәп

Записано от Мурзакаевой Наили Гыйлемзяновны, 1929 г.р.
д. Тукай, Александровский район.

$\text{♩} = 70$

Бу-лмый я - шәп бу де - нья - да я - лгыз,
Я - лгыз и - тө, я - нда я - нмый йо - лдыз.
Па - рсыз ка - ен я - згы я - ра а - лды, Ко -
шлар да у - рма - нда я - лгыз сай - ра - мый.

В записанных нами лирических песнях во многих образцах в интонационном плане заметно влияние традиционной музыкальной культуры башкир. Есть версия, что это связано с историей этнического формирования татар Оренбургской области. По сведениям жителей, многие деревни в Саракташском районе основывали башкиры, и именно там их влияние особо заметно в жанрах песенной и инструментальной культуры.

Довольно редкие образцы колыбельных песен (*бишек жырлары*) нами записаны в д. Тукаево; д. Яфарово «*Әлли-бәлли-бәү*», «*Төлке-төлке*»; д. Татарская Каргала; с. Верхние Чебеньки; д. Кабанкино «*Төлке-төләйман*»; д. Биктимерово «*Аллаһу-аллаһу*». Например, в колыбельной песне «*Матур кызым*» мы можем отметить факт влияния казахских интонаций, что придаёт некое мелодическое своеобразие данному жанру.

Также нам удалось зафиксировать две колыбельные песни «*Аллаһу-Аллаһу*» и «*Төлке-төлке*» с разными вариантами текстового и смыслового содержания, которые широко бытуют среди татар Оренбургской области. Несколько примеров данных колыбельных в исполнении этнофоров (Хасановой Бади-мы Жаккановны, 1951 г.р. из д. Биктимерово; Мусиной Анузы

Хуснулловны, 1935 г.р. из д. Кабанкино Саракташского района и т.д.) зафиксировали на мотив речитативного плана в узком диапазоне. По мнению этнофоров, данный метод исполнения эмоционально воздействует быстрому засыпанию малыша.

Матур кызым

Записано от Асяевой Альфии Альбертовны, 1969 г.р.
д. Яфарово, Александровский район.

$\text{♩} = 70$

3 Ма-тур ги - на кы-зым син, бә - лә - кә - чем ми - нем син.

5 А - лты-нга тиң таң йо - лды - зым, бә-лә-кә - чем ми - нем син.

А - лты-нга тиң таң йо - лды - зым, бә-лә-кә-чем ми - нем син.

Әлли-бәлли-бәү

Записано от Дибасвой Альфинур Хабибзяновны, 1958 г.р.
д. Яфарово, Александровский район.

$\text{♩} = 80$

Ку 2 - я - ннар да йо - кла - ган, А -

3 ю - ла - рда йо - кла - ган, Си -

4 ндә йо - кла са - бы - ем, Әл -

ли - бә - лли бәү и - тә.

На сегодняшний день в исследуемых районах Оренбургской области актуальны игровые напевы (*уен көйләре*), которые исполняют в зависимости от формы игры в среде моло-

дѣжного общения. Как правило, молодѣжные игры и увеселения начинались ранней весной с праздника ледохода. Затем приурочивались к праздникам *Сабантуй* (*Майевка бэйрәме*) и *Жыен*. В праздничные дни игры проводились на открытом воздухе с участием большого количества приезжих гостей. Более скромно игровое общение проходило в будни. Юноши и девушки собирались на вечерние посиделки *кич утыру*. Летом это, как правило, происходило на лугу, на берегу речки. А осенью и зимой, когда родители уходили в гости, молодѣжь собиралась в одном из свободных домов на *аулак өй*. Сюда приходили только с разрешения старших и для проведения времени с пользой девушки брали с собой ручную работу (*пряли, вязали, вышивали*). Именно во время вечерних посиделок (*кич утыру* и *аулак өй*) юноши и девушки проводили разные игры и исполняли игровые напевы. Необходимо отметить, что в Оренбургской области игровые обряды и напевы сохранились в довольно большом количестве. На сегодняшний день игровые напевы уже популярнее, чем *озын көй* или *авыл көе*. Во время застоля, похода друг к другу в гости проводятся разные игры с исполнением игровых напевов. Это своего рода традиция гостевого общения татар Оренбургской области. Например, нами зафиксированы в д. Новомусино такие игровые обряды, как: «*Зилем уены*», «*Йөзек салышлы*», «*Исем кушышлы*», «*Саңгырау телефон*», «*Дуадак уены*», «*Ярма яралы*», «*Үрдәккәем, чумасың*»¹ и т.д. В д. Зерикло зафиксирован игровой обряд «*Күмер салышлы*», «*Наза уены*», «*Тук-тук уены*», «*Чирта уены*»². В д. Мустафино нами записаны игровой обряд «*Кристанце*», «*Чурәкәй уены*»³; д. Султакаево (Александровский район) – «*Күгәрчен ашату*», «*Кагыш-кагыш уены*», «*Ак тирәк уены*»⁴;

¹ Записано от Абдершиной Рушан Бариевны, 1940 г.р. (д. Новомусино, Шарлыкский район).

² Записано от Кабировой Зары Загретдиновны, 1932 г.р. (д. Зерикло, Шарлыкский район).

³ Записано от Саягфаровой Сябили Гайсаяновны, 1943 г.р. (д. Мустафино, Шарлыкский район).

⁴ Записано от Агишевой Галии Мухаматзяновны, 1945 г.р. (д. Султакаево, Александровский район).

д. Яфарово – «Зилем уены»¹. В д. Верхние Чебеньки (Сакмарского района) зафиксировали игровые обряды: «Ак тирәк – кук тирәк уены», «Боланлы»².

Зилем көе

Записано от Асяевой Гульсум Динатовны, 1959 г.р.
д. Яфарово, Александровский район.

$\text{♩} = 80$

2 А - ллар ү - сә гө - лләр ү - сә,

3 а - ллар ү - сә ту - гай - да.

4 Яшь гө - ме - рләр бик тиз ү - тә,
Би - еп ка - лыйк шу - на - да.

Тамчы там

Записано от Асяевой Гульсум Динатовны, 1959 г.р.
д. Яфарово, Александровский район.

$\text{♩} = 80$

2 Там, там та - мчы там, та - му - ың - ны я - ра - там.

Та - мчы та - мган ва - кыт - лар - да уй - ла - ны - рга я - ра - там.

¹ Записано от Асяевой Альфии Альбертовны, 1969 г.р. (д. Яфарово, Александровский район).

² Записано от Кунафиной Магдалины Гайзулловны, 1938 г.р. (д. Верхние Чебеньки, Сакмарский район).

Интересен тот факт, что любой напев, бытующий в деревне, мог бы называться авыл көе. Тем не менее статус *авыл көе* получают лишь избранные напевы, которые называются именем того населённого пункта, где они бытуют. Именно таких закреплённых к определённому поселению песен в жанре *авыл көе* нами не зафиксировано. Этнофоры отмечают, что исполняют *авыл көе* во время застолья, когда происходит всплеск коллективных эмоций и песня становится средством духовного единения. Таким образом, в этом жанре заложена изначальная многофункциональность «деревенских напевов» в рамках конкретной локальной традиции, необходимость их звучания в различных ситуациях. Довольно небольшое количество деревенских напевов (*авыл көйләре*) мы зафиксировали как в вокальной, так и инструментальной трактовке в поселениях: д. Новомусино, д. Мустафино, д. Тукаево, д. Яфарово, д. Шишма.

Авыл көе

Записано от Кутлукаева Марселя Гыйзатшаевича, 1946 г.р.
д. Чишма, Саракташский район.

$\text{♩} = 70$

В музыкальной культуре оренбургских татар наряду с песенным фольклором представлена также инструментальная музыка. Во время полевых исследований нам удалось зафиксировать наигрыши, исполненные на саратовской, тульской гармонии, баяне и хромке. Саратовскую гармошку достаточно услышать один раз, чтобы потом ее звучание не спутать ни с

какой другой. Секрет специфической окраски звука саратовской гармонике объясняется наличием трёх одновременно звучащих металлических язычков, входящих в состав голосовых планок. Помимо двух настроенных в унисон основных голосов, в конструкции саратовской гармонике присутствует так называемая свистковая (свистовая) планка с голосами, настроенная октавой выше, чем основные. Важным темброво-колористическим элементом саратовской гармонике являются также колокольчики¹. В инструментальной традиции татар Оренбургской области, перечисленные разновидности гармоник использовались как в качестве сольного инструмента, так и для аккомпанемента вокальной мелодии. Однако фактура в этих видах исполнения почти ничем не отличается. Гармонист обычно не дублирует вокальную мелодию при сопровождении, а стремится насыщать её вариациями. Но полное воплощение своей бурной фантазии в ритмическом и интонационном плане гармонист демонстрирует преимущественно в плясовых инструментальных наигрышах (*бию көе*). Поэтому в партии левой руки чередование по принципу «бас-аккорд» является весьма важным для возбуждения многообразных двигательных импульсов, сферы моторики в целом, играющей значительную роль в передаче настроений и образов народной музыки. Отсюда жанровый состав наигрышей на гармонике невелик, так как данный инструмент использовался преимущественно для аккомпанемента деревенских напевов (*авыл көе*), такмаков (*такмак*), скорых напевов (*кыска көй*) и плясок (*бию көе*). По материалам экспедиции также заметно, что в жанре *бию көе*, бытующем среди татар Оренбургской области, в интонационном плане очень ярко выражены черты традиционной музыкальной культуры башкир. Приведем примеры:

---

¹ Благодатов Г.И. Русская гармоника. Очерк истории инструмента и его роли в русской народной музыкальной культуре / ред. Ф. А. Рубцов. Л.: Музгиз, 1960. 182 с.

Бию кое

Записано от Абдршина Марата Рузитовича, 1962 г.р.
д. Новомусино, Шарлыкский район.

Бию кое

Записано от Амирова Дамира Камильевича, 1972 г.р.
с. Кульчумово, Саракташский район.

Очень жаль, что нам не удалось записать этнофоров, которые исполняли народные мелодии и наигрыши на скрипке и мандолине. Буквально в каждой деревне нам об этом говорили, что скрипачей было много, но сейчас уже их нет.

На сегодняшний день развитие традиций музыкального и устного фольклора представляет огромный научный интерес. Необходимо отметить, что в интонировании некоторых обрядовых и книжных напевов явно проступают черты нового времени, чему способствует поток трансляции музыки татарского радио и телевидения. Это сказалось не только в откровенной переориентации традиционных ритмов «тюркского аруза» в жанры песенной лирики, но и в использовании в мелодии традиционных жанров современных бытовых интонаций. Безусловно, мы

можем отметить влияние музыкальных традиций башкир и казахов на песенную и инструментальную культуру оренбургских татар. В первую очередь, это связано с этническим формированием поселений, в которых сейчас уже проживают татары. Традиционная культура татар-мишарей нашла своё отражение в семейно-обрядовом фольклоре оренбургских татар. Это мы можем отметить в некоторых этапах проведения свадебного обряда. Музыкальные записи, сделанные в Оренбургской области, позволили нам расширить рамки познания, связанные с традициями музыкального фольклора, выраженные в жанрах песенного творчества и инструментального исполнительства татар данной местности.

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО, ПРОМЫСЛЫ И РЕМЕСЛА ТАТАР ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ

Людмила Шкляева

Статья написана по материалам, собранным в 15 населенных пунктах четырех районах Оренбургской области: Шарлыкском, Александровском, Сакмарском, Саракташском, что позволило выявить состояние традиционных видов народного художественного творчества татар в современных условиях и сделать следующий вывод – татары Оренбуржья обладают потенциалом развития самобытного декоративно-прикладного искусства.

В настоящее время, как и в прошлом, традиционность обеспечивается знанием и соблюдением определенных правил, которые устно передаются от мастера к его ученику. Таким образом происходит трансляция эстетических ценностей, выраженных в соответствующих художественных формах, которые являются образцом для творчества и отражают этническое самосознание. Традиция способствовала сохранению технологий исполнения, но они изменялись по объективным причинам, находясь в зависимости от экономических и социальных условий от видов трудовой деятельности, характерных для населения данного края.

Некоторые сведения о занятиях местных жителей в XVIII в. дошли до нас благодаря первой научной экспедиции, состоявшейся в 1734 г. на территории нынешней Оренбургской области. «Поводом послужило заявленное желание хана меньшей киргизской орды Абуил-хаира вступить в российское подданство и его

просьба построить русский город в устье реки Ори¹». Одним из членов экспедиции был П.И. Рычков², обративший внимание на оренбургских коз. Ученый написал статью «Опыт о козьей шерсти», в которой предложил вычесывать козий пух и использовать его для вязания платков.

В настоящее время в каждой татарской деревне Оренбуржья женская половина населения задействована в вязании пуховых платков, возведя этот вид художественного творчества до уровня искусства. Например, изделия мастерицы Миннур Гизятовны Ишмухаметовой (1946 г.р.) из с. Желтое хранятся в Оренбургском музее, в Национальном музее Республики Татарстан и в частных коллекциях. В 1991 г. ей присвоено звание «Мастер-художник высшего класса». Стремление совершенствовать свое мастерство свойственно большинству вязальщиц татарских деревень Оренбуржья и жительницам селений, возникших сравнительно недавно, и мастерицам из деревень, ведущих свою историю с XVI столетия. Активно развивается пуховязальный промысел в селе Сарманаево³, основанном переселенцами из Казанского ханства примерно в конце 1550-х гг. В каждой семье есть искусные вязальщицы, передающие секреты мастерства из поколения в поколение, как и в селе Яфарово⁴, возникшем в XIX в. Вязание является наиболее массовым видом домашнего ремесла и промыслом. Раньше в каждом доме были «ая» – самодельные деревянные приспособления для чески козьего пуха. Сейчас они другой формы и их называют «шанталап». Вязальщицы Шарлыкского района соблюдают всю производственную цепочку, включающую выращивание пуховых коз, вычесывание пуха. Затем пух стирают и распушают «тету». Потом следует прядение нитей и вязание. Таким же образом организуется про-

---

¹ Пекарский П. Жизнь и литературная переписка Петра Ивановича Рычкова. СПб: Типография императорской Академии наук, 1867. 184 с.

² Автор книги «Топография Оренбургская, т.е. обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и Императорской академии наук корреспондентом Петром Рычковым» (1762).

³ Ялчин Р.Ф. Сарманай – 270 лет. Шарлык: Димург, 2014. С. 2.

⁴ Асяева М. История села Яфараво. 1960.

цесс пуховязания в деревне Зерикло, где проживают татары – выходцы из Башкирии. Можно сделать вывод, что независимо от субэтнической принадлежности женщины татарских деревень Оренбуржья вовлечены в пуховязальный промысел. Но не все они используют местный пух оренбургских коз.

Во многих деревнях Оренбургской области козий пух привозной. Как, например, в селе Мустафино. Светлана Сабировна Маняпова (1982 г.р.) – потомственная вязальщица, рассказала, что в деревне вяжут все женщины, кто на спицах, кто крючком. С.С. Маняпова начала учиться вязать с 12 лет, к двадцати годам стала искусной мастерицей. Светлана сейчас специализируется на вязании крючком полushалков. Нафиса Сагдеева вяжет классические традиционные оренбургские шали, транслируя опыт предыдущих мастериц без изменения. Джамия Маняпова (1941 г.р.) начинала с маленьких изделий, затем освоила всевозможные варианты разными узорами. Особенно хорошо у нее получается палантины ажурной вязки.

Пуховязальщицы разного уровня мастерства есть в Султакаево – селе мишарей. К примеру, Гульнур Спартаковна Габбасова (1955 г.р.) – одна из искусных вязальщиц, которая специализируется на палантинах и шалях-паутинках. Ее учила вязать жена старшего брата с десяти лет. С семи лет научилась вязать жительница села Яфарово Гульсум Махмутовна Мангутова (1956 г.р.). Сначала вязала на куклу, потом на себя. Но настоящее, умело выполненное изделие у нее получилось только через 13 лет непрерывной практики. С тех пор все зимы Г.М. Мангутова вяжет шали, палантины, платки, передавая умение своей дочери Зульфие.

Пуховязальный промысел процветает и в Татарской Каргале. Хотя, по сообщению местной жительницы Муниры Гильметдиновны Гафаровой (1936 г.р.), пуховязальное производство закрылось в 1993 г. Вплоть до начала «перестройки» им бесценно руководила Хазяр Давлетьярова.

Сейчас мастерицы работают частным образом, например, как Дания Гизетдиновна Ягофарова (1941 г.р.), которую мама научила вязать в раннем детстве. А с 18 она вязала изделия на продажу. С 1960 года работала в «Пухартели». В сентябрьском

номере журнала «Азат хатын» (1967 г.) есть статья о Д.Г. Ягофаровой – ударнице коммунистического труда. Мастерница часто участвует в конкурсах, к примеру, в 2013 г. была награждена дипломом в Оренбурге. Д.Г. Ягофарова рассказала, что теперь вязальщицы покупают пух, который привозят из Волгограда. Сначала пух стирают, потом расчесывают на «ая» или «шанталан», потом прядут веретеном, добавляя «жәп» – хлопчатобумажную нить для основы. Д.Г. Ягофарова сообщила, как было принято называть традиционные узоры: «аякча» – зубчики на кайме (их еще сравнивают с блюдом из теста); «тел» – язычки на внутреннем крае каймы.

В Чебеньках вязанием занимаются почти все женщины села. Раньше в деревне вязали шали-паутинки из овечьей шерсти, т.к. коз для пуха стали разводить позже. И косынки начали вязать примерно в 1960-х гг. Пухпромысел, организованный в 1926 г., развалился во время «перестройки», но вязальное дело продолжается. Теперь мастерицы отдают предпочтение волгоградскому пуху, считая, что он мягче и длиннее, легче вяжется и лучше пушится. Девочек в Чебеньках начинают обучать вязанию с 5–6 лет. К 7 годам они уже вяжут зубчики каймы. «Шанталан» перестали использовать лет пять назад, т.к. в процессе теперь задействована чесальная машина, которой владеет один из предпринимателей этого села.

Раису Сагитовну Мурадимову (1954 г.р.) мама научила вязать с 6 лет. Невеста готовила для жениха пару перчаток с вывязанным из пуха обручальным кольцом (перчатки серые, обручальное кольцо белого цвета). Вязали подарки и для отца жениха – носки и перчатки. Этот обычай существует по сей день. Носочки для жениха называют «кияу оекбашы». Существуют названия и для узоров, традиционных для вязальщиц Чебеньков: «Песи тәпие» – кошачья лапка; а также мышинный горошек; елочки. Их вязали и мамы, и бабушки. Узор «ландыши» возник и получил распространение недавно – в конце XX – начале XXI в.

Вязание из пуха продолжает развиваться в Ново-Кульчумове. Пух предпочитают покупать волгоградский. Название узоров: лапша – «токмач кошталъ», «чүмәлә» – копна, полкопны, «тел» – язычки, «киермә» – зигзаг. «Урта» – называли середину вязаного

платка, которая вязалась без узоров, однородной вязкой. Ее можно отличить от машинной, т.к. она рельефно двусторонняя, а машинная вязка рельефна только с одной стороны, другая – плоская.

В Кабанкино разводили овец и оренбургских пуховых серых коз. Женщины в деревне занимались вязанием. «Бабушка вязала, мама вязала, сейчас мы вяжем и наши дочки», – говорят они.

В настоящее время вяжут в основном платки на 220×230×240 петель. Респонденты говорят: «А наши бабушки вязали платки на 300×350 петель. Ехали в Оренбург и там продавали, так они копили на строительство дома. Платки стоили дорого. Тогда коз выращивали сами, а теперь в Беляевском районе покупаем, там специализируются на выращивании оренбургских пуховых коз». В деревне принято вязать традиционные шали, косынки, паутинки.

В пуховязальном промысле принимали участие многие женщины Биктимирово. Известностью пользовались изделия искусной вязальщицы Сакины Давлетовны Аргинбаевой (1928 г.р.). Галия Фаткулловна Ишкуватова (1942 г.р.) работала, как и многие ее односельчанки, в «Пухпроизводстве». В настоящее время вязание из пуха не развивается так интенсивно, как раньше. Одна из представительниц ремесла Дамира Давлетбаевна Губайдуллина (1954 г.р.) рассказала, что пользуется покупным длинношерстным пухом, который привозят из Волгограда и Ростова. Она сообщила, что у вязальщиц Биктимирово есть свой традиционный узор – «салма», названный так по ассоциации с квадратиками лапши в супе.

Кроме широко распространенного пуховязания, в Оренбургской области продолжают развиваться такие виды традиционного творчества, как обработка дерева и металла, лозоплетение и вышивка.

С давних пор и по настоящее время татары Оренбуржья занимаются обработкой дерева, которое связано с сельским традиционным деревянным зодчеством, изготовлением бытовых предметов и мебели. Мужчины украшают свои жилища и утварь художественной резьбой по дереву.

В Сарманаево самый известный в деревне мастер – Фаргат Фарвазович Иблиев (1964 г.р.). Красиво выполненная им мебель

украшает дом. В саду стоит затейливой резьбы деревянная беседка. Фронтон крыши традиционно декорирован рустовкой, фриз тройной волнистой оборкой охватывает строение по периметру, каждая вертикаль решетки завершается каплеобразной формой. Форма входа напоминает раздвинутый полог шатра.

Окна жилых домов деревни Сарманаево оформлены ставнями, очелья украшены в различных видах пропиленной техники: прорезной, щелевидной, сверленной. Семантика орнамента деревянной резьбы раскрывается в образах-символах, соответствующих определенному периоду прожитой народом истории: полусолнце (солярный знак, знак Тенгри); салтовские трилистники и рогообразные степные завитки; ромбы (как поле и зерно); советские пятиконечные звезды. Оба ската фронтонов крыш оформлены волнообразными карнизами и защиты тесом, как и углы строений, образующих пилястры, декорированные тремя вертикальными лучами. Основная цветовая гамма жилищ синеголубая с белыми вставками резной отделки.

В Новомусино преобладают дома, выкрашенные в зеленый цвет. Встречаются фасады бежевого, голубого и коричневого колеров. Углубленные фронтоны крыш выложены тесом по диагонали к центру. Нередко по низу фронтона встречается отделка, напоминающая балконное ограждение подковообразной формы. Большой интерес представляет зооморфный локальный орнамент, созданный новомусинскими мастерами, украшающий очелья окон жилищ. Сложную композицию составляют две условно изображенных и симметрично расположенных пары фигур коней. Щелевидной резьбой намечены ноги животных. А в противоположные стороны смотрят морды коней, развеваются пышные гривы, их соединенные шеи образуют подкову по верхнему краю силуэта. Место соединения украшает трилистник. Три сквозных трилистника в форме тюльпана (один по центру и два симметрично по краям) дополняют декоративную отделку низа карнизной доски расположенной на кронштейнах над окном. Нам не удалось установить историю возникновения этого орнаментального узора. По разным сведениям, это привезенное с собой из родных мест традиционное изображение, но, возможно, особый бренд новомусинских мастеров для про-

движения своего товара на рынке сбыта. В Шарлыкском районе сразу узнают, что за мастера выполняли резной декор экстерьера: «Это новомусинские лошадики». Хотя разнообразие орнаментов наличников окон не ограничивается только таким видом отделки. Бытуют и традиционные для татар солярные розетки, ромбы, трилистники (в форме лотоса) и распространившиеся позже пятиконечные звезды. По сообщениям респондентов по этим звездам в узоре наличников можно узнать работу мастеров из города Ульяновск.

Новомусинские мастера строили дома в небольшой и сравнительно молодой деревне Урняк, где почти все дома умещаются на одной улице имени Мусы Джалиля. Возводились здания в разное время строителями из различных мест. Очелья окон жилищ периода 1970-х гг. (№ 12, 21, 25) украшены «лошадками». В последующее время урнякские жители стали строить сами (например, дом № 14 1992 г.). Декор наличников окон они отделяли на новомусинский лад. Экстерьер фасада типичный для татарского деревянного зодчества конца XX в.: зашитые тесом углы домов и фронтон крыши дополнительно оформлен резным орнаментом в пропиленной технике.

О традиционных видах декоративно-прикладного творчества, характерных для селения Зерикло, рассказала Шамсурый Саяхутдиновна Мавликаева (1918 г.р.). Фасад дома Ш.С. Мавликаевой обшит тесом и выкрашен в зеленый цвет. Белым цветом выделяется расположенный в центре очелья над окном солярный орнамент в виде полусолнца. Декор выполнен в глухой контурной плоскорельефной технике. Мужчины села сами возводили свои дома и сами декорировали экстерьер, было много столяров, плотников и мастеров по художественной обработке дерева. В настоящее время умельцы работают в пропиленной технике.

Сосновый дом Вагиза Шахмуратова, возведенной в 1957 г., решен в желтом, зеленом и белом колерах. Контрастно читаются на желтом фоне фасада зеленые ставни окон и волнистая линия карниза, опоясывающая верхний край стен по периметру. Центр надоконной доски сияет белой пятиконечной звездой в круге. В Зерикло есть еще дома с подобным орнаментом. Встречаются здесь и новомусинские «лошадки». Бытует орнаментальный

узор с трилистником округлой веерообразной формы. Другим распространенным орнаментом является ромб, располагающийся то на ставнях, то в центре очелья, то на пилястрах. Крупная круглая солярная розетка белого цвета украшает фронтоны крыш многих домов. Со слов Раиса Абдуллаева в Зерикло приезжали ульяновские плотники, декорирующие резьбой возведенные ими дома.

Отличительной особенностью отделки экстерьера большинства домов Зерикло является многослойная городковая резьба, словно кружевные оборки подзора, свисающая по карнизу крыши фронтона, над очельем окон и охватывающая весь дом по верхнему периметру стен. Жилища выглядят нарядными, даже если строение не новое. Особый интерес представляет дом № 31, как образец самобытного зодчества татар Оренбуржья. Он построен в конце 1960-х гг. Тесовая обшивка положена с особым вкусом, рассчитанная на создание узоров за счет вертикальной, горизонтальной и диагональной укладки досок. Углубленная ниша фронтона словно обрамлена распахнутыми складками входа в шатер. В центре располагается крупная многолепестковая розетка, символизирующая образ тюркского бога Тенгри. Верх фасада до окон отделан вертикальными досками с каплеобразными завершениями, напоминающими падающий дождь. Остальное поле строения зашито досками по горизонтали. Здание выкрашено в синий цвет с белым резным декором отделки. Очелья окон оформлены плоскорельефными небольшими розетками глухой контурной резьбы, одна в центре и две по краям. На пилястрах по углам дома расходятся прямолинейные лучи орнамента. Такое оформление внешнего вида татарского дома еще бытует в Оренбуржье.

Встречаются авторские разработки резного декора, например экстерьер жилища Раиля Хайрулловича Сагдеева (1963 г.р.) – резчика по дереву села Мустафино. Он научился художественной обработке дерева в студенческие годы в г. Мензелинск Республики Татарстан, где проживал на квартире у мастера-столяра и перенял от него умение. Р.Х. Сагдеев построил дом в родной деревне и сам его украсил. Окна здания обрамляют узорные наличники, по замыслу автора, отображающие мир

родной природы. Внизу окна располагаются рыбки, композиция очелья включает уток, боковые доски отделаны стебельками и листочками. На фасаде дома другой мотив – растительный, в условной манере.

Мастера резьбы по дереву не только оформляли дома, но создавали и украшали предметы быта. Так в Султакаево будущий отец по обычаю готовил люльку для первого ребенка, которую потом передавали для других детей, и своих, и чужих, но всегда для местных, деревенских.

На самодельных токарных станках султакаевские мастера изготавливали, искусно декорируя, домашнюю мебель: столы, кровати, шкафы. Был в деревне известный мастер Галиулла Агисhev. Он умело делал хорошие шкафы для себя и сельчан. А вот прялки в Султакаево не производили, не было принято и прясть. Пряжу приобретали, а потом ткали. Ткацкие станки мастерили для своих жен.

Мастера (*оста*) в Султакаево оформляли наличники односельчанам. Эта традиция появилась с середины 1960-х гг. и до начала 2000-х был широко распространен. Приезжали в Султакаево и новомусинские мастера со своими «лошадками», но деревенским жителям это не подошло. Поэтому договорились украшать по-другому. А новомусинских прозвали «лошадниками». Приезжали и ульяновские татары-строители, их орнамент пришелся по вкусу сельчан: очелье наличников традиционно декорировали звездой в центре и симметричными щелевидными прорезными узорами в виде летящих птиц.

Деревообработкой всю жизнь занимались мужчины села Тукаево. Мастера строили деревянные дома из сосны, березы, которые привозили из Башкирии, украшали экстерьер искусной резьбой. Как раньше, так и сейчас продолжают делать мебель и утварь для дома. В собрании местного школьного музея представлен «*юлпыч*» (емкость для муки и теста) из липы. В экспозиции есть колыбелька работы Радика Узякова. Бортики изделия перегорожены только жердочками. Считалось, что колыбелька с глухими бортами похожа на гробик, плохо, когда младенец взглядом упирается в деревянную доску. А через жердочки ребенок всех видит и не плачет. Для мальчиков

10–12 лет отцы делали деревянные седла, чтобы учить их ездить верхом.

В Яфарово на протяжении столетий развивалась художественная обработка дерева, умение передавалось от поколения к поколению. Задита Латыповича Мангутова (1952 г.р.) научил деревообработке отец – Латып Каримович Мангутов. Сыновья З.Л. Мангутова тоже мастера. У Задита хорошо получается мебель: тумбочки, подставки для цветов, табуретки. Он исполнил из дерева декоративные поделки: флюгер в виде вертолета, в форме парусника и в образе петушка над крышей деревенского колодца. Так привносятся новые элементы в систему традиционного оформления.

Однако в Яфарово много домов, украшенных резьбой по дереву по обычаям предков. Старейшее из деревенских строений возвел и декорировал Фаргат Ризванов (1929 г.р.). Время не пощадило жилище. Развалилось высокое крыльцо, но сохранилась тесовая обшивка фасада, выполненная и горизонтально и в елочку, и по вертикали, как это было принято в прошлом. У яфаровского мастера резьбы по дереву Вильдана Юсупова (1946 г.р.) дедушка был известным мастером «*балта остасы*». В округе в ходу была поговорка: «Без Назмея ни одного гвоздя не забей». В большой дом Вильдана ведет высокое крыльцо, с его внутренней стороны карниз украшен мусульманским полумесяцем.

Образцы самобытного деревянного зодчества встречаются в Татарской Каргале. Здесь можно увидеть дома с воротами, декорированными крупными цветочными розетками и деревянной резьбой наличников, фронтонов крыш. Бревенчатые дома богатых купцов Каргалы возведены на каменном первом этаже, их в селении несколько. Все они относятся ко второй половине XIX в. Каргала сильно горела три раза, поэтому более ранние строения не сохранились. Реставрирован дом-памятник, где когда-то жил основатель Каргалы. Реконструированы несколько объектов XIX столетия: жилой дом, магазин и др.

Второй половиной XX века датируются дома в селе Кабанкино. Возводили жилища из дерева, используя тополь, сосну, лиственницу. Раньше привозили сосны из Башкирии. Налич-

ники и оформление декора делали те же мастера, которые возводили здания. Расцвет строительства пришелся на шестидесятые-семидесятые годы. Солярными розетками, расположенными на фронте и на воротах, декорированы дома по ул. Озерной, ул. Дружбы.

Одним из видов современного художественного творчества татар Оренбургской области является вышивка, уходящая истоками в старину.

По сообщению местного краеведа Марата Султангузина, в 1801 г. татары из Казанской губернии переселялись в Кабанкино. Просветительница Багапстан открыла в деревне «Женские курсы», куда приезжали желающие учиться со всего края. Она преподавала науки и рукоделие (вышивали калфаки). Таким образом, существует информация о трансляции искусства вышивки казанских татар в Оренбуржье, но образцы изделий не сохранились.

Редкие экземпляры самобытной вышивки, датируемые серединой XIX – началом XX в., находятся в коллекции школьного музея деревни Тукаево.

На выставке демонстрируются вышитые ковровым швом и тамбуром фрагменты декоративных полотенец, которые по обычаю использовались в оформлении интерьера жилого дома татар. Изделия украшены растительно-цветочными узорами трехчастных асимметричных композиций. Узкие верхние и нижние части заполнены волнообразными стеблями. На них чередуются листочки и бутоны, как бы обрамляющие сверху и снизу основное центральное изображение. На основном поле располагаются пышные полихромные растения зеленого, голубого, желтого, розового и фиолетового цветов. Контрастная яркая палитра создает праздничное настроение, отображая радость встречи, предназначенную для гостей дома.

В отдельных случаях одну из стен гостевой комнаты украшал молитвенный коврик «намазлык». Подобное изделие начала XX века, вышитое шерстяными нитями в технике «настил» и «тамбур» Галимой и Фатимой Ахметзяновыми, представлен в экспозиции музея. Востребованность Оренбургских татар в искусно отделанном текстиле обусловили интенсивность и

качественный уровень вышивального дела до середины XX столетия, ознаменовавшегося разрушительными последствиями Великой Отечественной войны.

Новым всплеском искусства вышивки в Оренбуржье характеризуются вторая половина 1950-х и 1960-е гг. Повсеместно изменилась техника исполнения. Мастерницы оказывали предпочтение «глади» и «крестику». Популярными оставались растительные мотивы с преобладанием цветочных композиций, составленных из элементов местной флоры в яркой полихромной гамме. Готовясь к замужеству, сельские девушки вновь стали активно вышивать, используя для отделки нити «мулине». Так, в приданое (*бирнә*) невесты деревни Сарманаево обязательно входили: занавеска (*чаршау*), разделяющая комнату на женскую и мужскую половины; узкая вышитая полоса ткани в сборку (*түрләмә*), размещенная под потолком по периметру парадной комнаты; декоративное полотенце для украшения интерьера дома (*сөлге*); подзор, украшенный по низу вязаными крючком кружевами (*челтәр бәйләү*); вышитая наволочка. Наволочки на постельные подушки до сих пор вышивает каждая сарманаевская невеста, а перед свадьбой преподносит жениху вышитый носовой платочек. Современные сарманаевские мастерницы вышивают изделия и для собственного использования, и для продажи. Умением славятся: Гульнара Сахиевна Надырова; Роза Галиевна Гаряева; Раиля Хамитовна Зиязова. В библиотеке деревни Сарманаево находится коллекция изделий работы Фавзии Каюмовой (1932 г.р.). Тогда в селе вышивали все женщины, передавая мастерство дочкам и внучкам.

Также как в Сарманаево, с детства учились вышивать девочки и в Султакаево. Они традиционно дарили своему избраннику маленький вышитый платочек. Часто собирались вместе, пели песни, чаевничали и делились секретами мастерства, устраивая своеобразные «мастер-классы». Во второй половине XX в. в Султакаево возродился обычай готовить приданое: наволочки, подзоры, занавески, покрывала, фартуки, декоративные салфетки (*кул себергеч*). И сейчас женщины иногда надевают вышитые фартуки, когда принимают почетных гостей. Особую роль играли полотенца невесты (*бит себергеч*). Одно из них дарилось

сватам, когда они приезжали в дом невесты договариваться о свадьбе. Другое – невеста приносила с собой, когда уже в качестве жены приходила в дом. Жених приводил желанную невесту домой. Родные жениха клали ей под ноги вышитую пуховую подушку в знак признания и благорасположения. Так делают и в настоящее время.

До сих пор бытует обычай, когда на второй день свадьбы молодая жена надевает на себя все, что у неё есть вышитого, и идет с мужем к роднику в сопровождении родных, поющих под гармошку. Молодая жена набирает из родника воду и угощает этой водой всех присутствующих, а те кладут деньги: либо прямо в ведро, либо в другую сухую посуду, которую держит подруга невесты. Затем молодая жена возвращается обратно только с подругами и украшает дом, вышитыми изделиями из приданого, потом приходят все остальные и любуются новым убранством. Теперь обычай соблюдают не все, однако в Султакаево еще много невест, которые могут создать красоту и уют своими руками.

В деревне Тукаево Газизнур Морисович Шарипов (1983 г.р.) рассказал, что посиделки часто устраивались до 1998 года. Женщины собирались, пели песни, пили чай и вышивали. Сейчас традиция угасает, но, готовясь к районным выставкам, старые мастерицы вышивают, по-прежнему собираясь вместе. Поскольку обычай сохраняется, то вышивка продолжает развиваться. В 2007 году будущая жена Г.М. Шарипова подарила свату вышитое полотенце невесты (*килен сөлгесе*). В деревне есть девушки, которые учатся вышивать у более опытных мастериц.

В Мустафино, кроме посиделок, распространению вышивки способствовало наличие кружка «Умелые руки», который вела Рания Фаритовна Янчурина (1969 г.р.) – потомственная вышивальщица. С восьми лет придумывала узоры для вышивки, в основном используя цветочные мотивы. Умело исполняет полотенца невесты (*сөлге, тастымал*) для свадебных обрядов, в соответствии с традициями по два экземпляра: одно – для главного свата при сватовстве в доме невесты, другое – для родителей жениха, когда невеста первый раз приходит в дом. Таким полотенцем принято декорировать стену или зеркало в парадной комнате. Р.Ф. Янчурина составляет авторские композиции,

включающие такие элементы, как: сердечко, тюльпан, колечки, силуэты птиц. Многих односельчанок она обучила умению украшать ткань «гладью» и «крестиком».

Такие же техники применялись вышивальщицами Яфарово, изображавшими на своих изделиях цветочный орнамент. Библиотекарь деревни Лира Рафгатовна Салихова (1959 г.р.) рассказала об искусной вышивальщице Фильдание Ахмадулловне Шибаевой (1929 г.р.). В библиотеке хранятся подзор и полотенца ее работы 1950-х гг. Узоры на концах изделий выполнены крестиком, композицию составили изгибы стебля с листочками и цветочные розетки разнообразной окраски.

Варжиган Мустафина, которая искусно вышивала «гладью» на домотканом полотне (50×4×80), была одной из известных потомственных мастериц в Зерикло. Ее односельчанка Рауфа Ахуновна Мавликаева научилась вышивать благодаря урокам труда в школе, в ее приданое вошли вышитые подзор, салфетки (*чиккән*), полотенце невесты. Нурима Мавликаева (1944 г.р.), готовясь к замужеству, вышивала «крестиком» и «гладью» полотенце в дар отцу или старшему брату жениха (*башкода сөлгесе*), носовой платочек (*кульяулык*). Цветочные узоры придумала сама.

По нашим данным в пяти деревнях из пятнадцати бытует традиционная по содержанию изобразительного сюжета и колористическому решению вышивка татар, выполненная в техниках гладь и крестик. Исчезли ковровая вышивка и тамбур.

Аутентичным источником информации об особенностях развития декоративно-прикладного творчества татар Оренбуржья послужили образцы изделий мастеров XIX – начала XX в., сохранившиеся в частных и музейных коллекциях. В Шарлыкском районе есть два школьных музея. Один из них находится в Сарманаево, другой – в Новомусино. В 1996 г. было принято решение о выделении отдельного кабинета под краеведческий музей в общеобразовательной сельской школе. К тому времени учебное заведение располагало обширной коллекцией. В настоящее время музеем заведует Гульнара Гайнулловна Баширова – учитель истории Сарманаевской средней общеобразовательной школы. В экспозиции школьного краеведческого музея воссоздан фрагмент традиционного интерьера деревенского дома.

Деревянный настил в углу комнаты (*сәке*) покрыт подлинным войлочным ковром ручного исполнения (*киез*), который изготовила Карима (из семьи татар, проживающих в Башкирии) для приданого своей дочери Минсулу Башировой (1884 г.р.). *Киез* – войлочный ковер однотонной, тонкой ровной выделки. На «киезе» вдоль стены лежит свернутое в узкий рулон лоскутное одеяло. Лоскутная мозаика выполнена добротнo, со вкусом подобраны цвета кусочков ткани, ярким контрастом создается насыщенная звучная палитра. В собрании музея много домотканых вещей из льна и конопли, в числе которых представлены редкие экземпляры школьных сумок (*букча*), сшитых в виде конверта. Музейная коллекция тканых изделий включает образцы, выполненные в закладной и браной техниках. Ткачество развивалось до начала Великой Отечественной войны.

Издавна в селе Сарманаево было развито гончарное дело, которое угасло в связи с всеобщим предпочтением промышленных хозяйственных изделий. Музей располагает образцами керамики местного производства конца XIX в., сделанными на гончарном круге. Тогда в деревне были умельцы, изготавливающие из меди кумганы. О других видах обработки металла сведений не сохранилось. По сообщениям респондентов, ювелирные изделия при необходимости закупались.

Галинур Абсалямов (1971 г.р.) – директор новомусинской общеобразовательной средней школы – сообщил о музее, открытом в школе 10 декабря 2004 г. Экспозиция носит краеведческий характер. Мужчины в Новомусино занимались обработкой дерева, металла и гончарным производством. В музее сохранились редкие образцы керамики и кумганы из жести работы местных мастеров. В настоящее время в Новомусино есть только один умелец по художественной обработке металла – Кадыров Равиль (1961 г.р.). Он изготавливает хозяйственную утварь. По заказу главы администрации для украшения деревенского родника Р. Кадыров смастерил большой самовар с чайником.

В деревне издревле пряли и ткали из льна и конопли на веретене и на колесных пряхках, одна из которых хранится в музее. Образцы тканых полотенец (*сөлге*) входят в музейную коллекцию. Изделия, как правило, полихромны, узоры геометрические,

а композиция составлена по принципу симметрии. Вышивка развивалась дольше, чем ткачество, однако образцов тамбурной вышивки не сохранилось. В музее находится текстиль, вышитый «гладью» или «крестиком» за период 1950–1970-х г. К сожалению, имена мастериц неизвестны. Экспонаты школьного музея дают представление о художественном творчестве мастеров Новомусино.

С декоративным народным искусством нителей села Султакаево знакомят экспонаты музея, бессменным директором которого является Ф.Ш. Агишев. Фатых Агишев (1940 г.р.) тридцать лет исполнял обязанности директора школы, где сорок лет назад им был организован музей. Основой для собрания послужили частные коллекции сельчан. В 2011 г. музей приобрел статус народного, в 2013 г. – краеведческого (районного уровня). В одном из экспозиционных залов воссоздан интерьер дома, в котором Ф.Ш. Агишев родился и вырос. Здесь много изделий традиционного домашнего ткачества: полотенец и паласов, сотканых из овечьей шерсти. Один из паласов входил в приданое Мубары Алимбековой (1926–2015).

Тканые полотенца (*сөлге*) выполняли несколько обрядовых функций: например, когда в деревню приезжали знатные гости, их встречали мужчины, опоясавшиеся нарядными полотенцами, – это означало, что оказан почет и уважение. Чем больше встречающих мужчин, тем лучше. Чем длиннее полотенца на них, тем лучше. Следующая функция: приезжающие на праздники гости украшали ткаными полотенцами дуги лошадей, на которых прибыли. Другая функция: покойника укрывали специально приготовленным для этого случая тканым полотенцем. Обычай бытует до сих пор, но теперь чаще используют белое полотенце, т.к. тканых осталось крайне мало. Наконец, ткаными полотенцами декорировали интерьер жилища. В Султакаево ткачество развивалось до середины XX в.

До 1960-х гг. соблюдалась традиция обработки войлока. Войлок был нужен в каждом доме, для того чтобы в жилище было тепло. Занимались этим женщины, собираясь по 10–15 человек. На деревянном полу раскладывали овечью шерсть как можно более ровным слоем, потом брызгали кипятком и все

прихлопывали его руками, затем покрывали белым полотном, еще раз поливали кипятком и закатывали на круглую ровную палку. Повторяли всю процедуру много-много раз. В комнате стоял пар. Все были взмокшие, пол грязный, ладони тоже. Но зато кошма становилась все меньше, белее, тоньше и мягче. Иногда смешивали два цвета, декорируя «киез» по краям. Такие «киезы» были в каждом доме на широкой лавке, где и ели, и спали.

В школьном музее села Тукаево собраны образцы декоративно-прикладного искусства местного изготовления за период XIX–XX вв. На формирование эстетических норм мастеров с. Тукаево повлияли представления о мироздании их предков, кочевавших по башкирским степям. Брали землю в аренду на пятьдесят лет, потом на такой же срок переезжали на другую территорию. Затем, по словам директора школьного музея с. Тукаево Артура Даутова (1961 г.р.), люди обратились с прошением к Оренбургскому губернатору предоставить и оформить для них постоянную территорию, где основали деревню и перешли к оседлому образу жизни, продолжая разводить лошадей, овец и коз. На новом месте начали выращивать лен и коноплю для ткачества, ведь до XX столетия хозяйства были натуральными. Материал для одежды был домотканым. Искусство народного костюма не сохранилось. В качестве образца самобытной одежды в музее представлен бишмет начала XX в., принадлежавший ранее Гальсине Ибрагимовой. В музее сохранились тканые паласы из овечьей шерсти и льняные полотенца работы местных мастериц. Одна из них, Зубаржат Тимербаева, славилась искусным умением. Ткачество в деревне было развито до 1950-х г. Тканые полотенца берегут в каждой семье: они нужны для ритуалов, например, при проходах члена семьи в последний путь. Кроме ткачества в деревне была развита выделка войлока из овечьей шерсти. Войлочные киезы были в основном однотонными. Изделия были в употреблении вплоть до 1970-х гг.

В селе Яфарово, возникшем в начале XIX в., не получило развитие ткачество из овечьей шерсти, т.к. домотканые шерстяные полихромные паласы в большом количестве привозили из Башкирии. Развитие получило ткачество из льна и конопли,

которое, по сообщению Нуршиды Юсуповой (1961 г.р.), бытовало до начала Великой Отечественной войны. Сохранились браные узорные полотенца и узкие полотна домоткани (шириной 40 или 50 см). Например, в частной коллекции Альфии Асяевой (1969 г.р.) есть два узорных фрагмента полотенца браной техники, вытканых ее бабушкой Такмилей Мулюковой (1914 г.р.). Также А. Асяева сберегла редкий образец традиционного платья татарки-мишарки, его сшила Т. Мулюкова в 1930-х гг. Изделие насыщенного малинового цвета из покупной ткани скроено трапецией. По рукавам и по низу богато украшено многоярусными складочками-защипами. От шеи и до пояса по диагонали платье декорировано оборочками, симметричными по центру. Других образцов народных костюмов не сохранилось не только в Яфарово, но, вероятно, и в других деревнях Оренбургской области. Искусство народного костюма татар-мишарей перестало существовать. Ткачество угасло в середине XX в. во всех субэтнических группах татар Оренбуржья.

В двух деревнях Чебеньки и Яфарово еще бытует такой вид художественного творчества, как лозоплетение, оставаясь по большей части на уровне ремесла. Например, Тагир Мулакаевич Мусин (1957 г.р.) занимается плетением из лозы. Когда-то со сверстниками-подростками он плел рыболовные снасти из ивовых прутьев. Будучи двадцатилетним Т.М. Мусин нашел корзину на чердаке, разобрал и решил сплести такую же. Сплел и с тех пор плетет во все зимние периоды, заранее приготовив ивовую лозу. Корзины различных форм и размеров пользуются спросом не только у односельчан, но и у жителей других деревень.

Лозоплетение, вышивка, художественная обработка дерева и металла, пуховязание входят в современную систему традиционного декоративно-прикладного творчества татар Оренбургской области, включающую резьбу по камню.

Сохранившимися образцами работы резчиков XVIII в. могут служить надгробные памятники Татарской Каргалы. Надписи и изображения на могильных камнях трех старинных кладбищ повествуют о высоком уровне исполнения резьбы по камню, которое не угасло и по сей день. Истоки современной резьбы по кам-

ню татар восходят к временам изготовления тюркских балбалов. Талгат Хасанов показал резьбу надгробий одного из старейших мусульманских кладбищ Сеитовой слободы, где начались захоронения в первой половине XVIII столетия. На могилах периода XIX в. встречаются изображения цветов, розеток, вьющихся стеблей. Надгробия отличаются по форме и «лицом» обращены в разные стороны, что пока не нашло объяснений. В соответствии с мусульманским обычаем все памятники ставят «лицом» к Мекке. Благочестивые надписи надгробных камней выполнены искусной резьбой. Изучением эпитафий занимались ученые АН РТ и местные исследователи.

Обобщая полученные в экспедиции данные, можно сделать вывод, что из всех видов декоративно-прикладного творчества, характерных для татар Оренбургской области, повсеместно развито пуховязание, охватывающее женское население. Мужским занятием считается обработка дерева. Сейчас оно потеряло былое распространение. Орнамент резного декора экстерьера практически утратил символическое значение и выполняет функцию украшения. Тем не менее узорная отделка фасада продолжает выражать в образных формах эстетику национального мироощущения. Мусульманская идеология нашла отражение в каменной резьбе надгробий, традиция которой в с. Татарская Каргала и его окрестностях получила устойчивые формы. Благодаря тому, что население тяготеет к соблюдению национальных обрядовых традиций, сохраняется использование аутентичных вышитых и тканых изделий. Но, к сожалению, угасли такие ремесла, как ткачество, войлоковаляние и искусство национального костюма, за исключением головных уборов.

Тем не менее народное искусство во всех исследованных татарских деревнях данного края продолжает быть востребованным. Мастера пользуются признанием, а их продукция – спросом. Постепенно приходит понимание ценности самобытного художественного творчества татар, что может послужить основой для его дальнейшего развития при необходимой поддержке общественных и государственных институтов.

Мастерицы пуховязания:

Сарманаево: Гульгена Валитова;

Зерикло: Шамсурый Мавликаева (1918 г.р.), Таскира Шахмуратова, Нурима Мавликаева (1944 г.р.);

Мустафино: Светлана Маняпова (1982 г.р.), Нафиса Сагдеева, Джамиля Маняпова (1941 г.р.);

Султакаево: Гульнур Габбасова (1955 г.р.);

Яфарово: Гульсум Мангутова (1956 г.р.), Зульфия Мангутова;

Татарская Каргала: Мунира Гафарова (1936 г.р.), Хазяр Давлетъярова, Дания Ягфарова (1941 г.р.);

Чебеньки: Бадигуль Абдуллина, Гулзифа Паунафина, Раиса Мурадимова (1954 г.р.);

Кульчумово: Нуржихан Бакеева (1939 г.р.), Светлана Ишмуратова (1965 г.р.), Гульзифа Бакирова, Гульфия Нигматуллина (1961 г.р.);

Биктимерово: Сакина Аргинбаева (1928 г.р.), Галия Ишкуватова (1942 г.р.), Дамира Губайдуллина (1954 г.р.).

Мастера художественной обработки дерева:

Сарманаево: Фаргат Иблиев (1964 г.р.);

Новомусино: Ришат Яхин, Зенит Яхин;

Урняк: Раис Якупов;

Зерикло: Вагиз Шахмуратов, Усман Мавликаев, Фанис Мавликаев, Мейсар Мавликаев, Талгат Ягудин;

Мустафино: Раиль Сагдеев (1963);

Султакаево: Галиулла Агишев, Асхат Абдршин, Масхут Абдршин, Масхут Мусеев;

Тукаево: Рамиль Алтынбаев, Мунир Дибает, Габдульхат Ювакаев, Радик Узьяков;

Яфарово: Задит Мангутов (1952 г.р.), Латып Мангутов, Фаргат Ризванов (1929 г.р.), Вильдан Юсупов (1946 г.р.), Назми Юсупов, Ахмет Мангутов;

Кабанкино: Ильхам Газимов (1969 г.р.), Радик Султангузин, Рамазан Султангузин.

Вышивальщицы:

Тукаево: Галима Ахметзянова, Фатима Ахметзянова;

Сарманаево: Гульнара Надырова, Роза Гараева, Раиля Зиязова, Фавзия Каюмова (1932 г.р.);

Мустафино: Рания Янчурина (1969 г.р.), Расима Хасанова, Айгуль Хасанова;

Яфарово: Фильдания Шибаета (1929 г.р.);

Зерикло: Варджихан Мустафина, Рауфа Мавликаева, Халида Мавликаева, Нуриша Мавликаева (1944 г.р.).

Примечание. В списке указаны личные данные не о всех мастерах. Это связано с тем, что респонденты по разным причинам не предоставили нужные сведения.

ШАЛЬЮ ВЕКОВ ОКУТАННЫЙ КРАЙ

Материальное и нематериальное наследие оренбургских татар

Айгуль Ахметова

Оренбургская область является родиной таких знаменитых поэтов и писателей, как Муса Джалиль (1906–1944), Тухфат Ченакай (1893–1959), Тарас Шевченко (1814–1861), математика и краеведа Ибатуллы Таналина, публициста Владимира Альтова и многих других.

С Оренбуржьем тесно связаны и такие известные люди, как Ахмет Хусаинов – выходец из Татарской Каргалы, купец I гильдии, торговал с Германией, Англией, его торговые конторы находились в Нижнем Новгороде, Москве, Киеве, Петербурге. На свои средства он построил и открыл в 1889 г. одно из крупнейших учебных заведений в Оренбуржье и на Южном Урале – медресе «Хусаиния». Риза Фахретдинов – директор медресе «Хусаиния», автор более 100 книг, ученый, имевший тесные связи с учеными разных стран и Российской академией наук. Абдельманих Габдесалимов – путешественник и дипломат. Поэты, писатели Сагит Рамиев, Шариф Камал и др. Сегодня славу и гордость своего народа приумножают живущие в Оренбуржье Шакирзян Мухаметзянов – заслуженный художник России, Рафаиль Фатыхов – заслуженный артист России, Рамиль Забиров – профессор, доктор медицинских наук, Магзия Валеева – заслуженный учитель РФ и многие другие¹.

---

¹ Татары Оренбуржья: история и современность. URL: http://tatarica.narod.ru/archive/2004/08/106_04.08.11-1.htm. Дата обращения: 05.11.2015 г.

В целях более детального изучения культуры татар Оренбургской области Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ в 2015 г. была организована комплексная экспедиция.

Всего за период экспедиции было найдено и приобретено более 97 книг XIX в. Из них 27 единиц – рукописные книги, 70 – печатные.

Самое большое количество материалов было передано в архив Института муллой села Верхние Чебеньки Сакмарского района Сайфутдиновым Рамзилом Рифкатовичем (1958 г.р.). Всего 26 единиц материалов, среди них, например: «Фэрзе гейн наме белгет фарси» (1875 г. издания), «Могаммалэт», «...галэме хэл тэкбир улнан мефтах эл-жәннейе наме кетаб һәм жәвахер эл-ислам» (1897 г. издания), «Малик хикәяте» (1906 г. издания), Китабе мостатаб вә шәриф эл-маб сөбат эл-гажизин» (1906 г. издания), «Гыйлеме хэйванат», книга по географии, и др. Примечательным является и то, что среди книг есть единицы, написанные на арабском и персидском языках. Это говорит о том, что люди в этих краях были весьма образованы, интересовались и владели не только религиозными знаниями, но и светскими науками, интересовались прозой и поэзией. Об этом говорит и тот факт, что из 15 деревень и сел Оренбургской области было собрано около 28 ед. (в общей сложности 741 рукописных листов), где наряду с сурами и аятами Корана написаны и мунаджаты, и стихи.

Одним из самых старинных книг, найденных в ходе экспедиции, является «Китабе мустатабе раунакел-ислам» (1894 г. издания), «Рисаләйе фэрзе гайн һәм дэгъвәт» (1895 г.), которые были переданы в архив Фазлеевой Гульшидой Каримовной (1958 г.р.), жительницей села Кульчумово Сакмарского района Оренбургской области. Тексты не полные, изданы на татарском языке. Также ею было передана печатная книга «Мухаммадия» (1895 г. издания).

Житель села Никитино Саракташского района Ибатуллин Ильдар Хаджихматович (1946 г.р.) передал в архив книгу «Г. Тукай» 1938 г. издания. Особую ценность она представляет потому, что редактором книги является поэт Муса Джалиль.

Ценным является также цикл рассказов Н. Думави для детей под названием «Габдулла», выпущенный специально в качестве подарка для детской библиотеки.

В селе Новомусино Шарлыкского района был найден перевод с русского на татарский язык одноактной пьесы «Букет» («Цветок»), выпущенный под редакцией И.П. Потапенко. Сама пьеса на русском языке шла в театре Литературно-художественного кружка в сезон 1896/1897 гг.

Необходимо отметить и тот факт, что жительница этого села Якупова Кабира Рахимовна является автором пьесы «Искәндәр чишмәсе», которая с успехом ставилась в местном сельском театре несколько раз. Как рассказала нам автор пьесы, жизнь села была тесно связана с жизнью и бытом театра. Закрытие театра обернулось большой трагедией для всех. Но Кабира Рахимовна до сих пор борется за восстановление театра, пишет новые пьесы.

Жителями с. Зерикло в архив было передано кольцо с монетами 1757 г. (см. рис. 1), «Подзорник», «Занавеска» ручной работы (передала в архив: Шахмуратова Светлана Миньязовна, 1975 г.р.), «Накидка на подушку» (передала Мавлекаева Шамсури Саехетдиновна, 1918 г.р.).

Рис. 1. Кольцо с монетами. XVIII в. Зерикло

В общей сложности за период экспедиции было найдено 7 экземпляров Корана, 3 экземпляра толкования Корана, многочисленные книги религиозного содержания: «Намазның ниятләре», «Аттамбихат аль-мухимма» (1910 г.), «Мохтасер гыйлме-халь» (1912 г.), «Насыйхат» Р. Фахретдина (1911 г.) и «Иман» Г. Радуди (1914 г.), «Хикаяте фи мадхе имам Агзам рахматуллахи тәгалә» (1895 г.) и многие другие.

Среди многочисленных книг религиозного содержания, которые бережно хранятся, а также передаются из поколения в поколение, есть переписанные от руки или копированные

Рис. 2. «Жавапнаме»

формы («жавапнаме», «гаһеднаме») (см. рис. 2). «Жавапнаме» представляет собой четырехугольный лист, на котором начертаны одна большая спираль по центру и четыре небольшие спирали по четырем краям листа. По всей спирали пишутся два, зикры. Текст пишется на арабском и/или татарском языках на арабской графике. Содержания «жавапнаме» разнятся. Если в одних из них по четырем краям внутри спирали пишут имена пророков, сахабов, дочерей пророка Мухаммада, его внуков и др., то в других – молитву, суру из Корана или его отрывок. В основном «жавапнаме» переписываются от прабабушек и прадедушек, для которых они являлись священными и обязательными при погребении усопшего. Они служат некой «шпаргалкой» для покинувшего этот мир, чтобы усопший мог ответить на главные вопросы, которые ему будут задавать ангелы в ином мире. Несмотря на то, что ни в Коране, ни в хадисах пророка Мухаммада «жавапнаме» не упоминается, у татар такая форма «подсказок» получила особую распространенность. Например, у татар, проживающих в Чувашской республике, в особенности в селе Шыгырданы, после захоронения принято оставлять на

кладбище на несколько часов старика, который будет прислушаться к земле. Затем по возвращению домой он возглашает, что родственники могут возрадоваться, т.к. умерший смог ответить на все вопросы.

Во время экспедиции также было найдено большое количество «талиسمанов», «амулетов» («бетү», «бети», тат. лит. «бөти»), которые выступали неким оберегом от злых духов и всякой нечести и вредоносной магии колдунов и ведьм, от ночных кошмаров, для привлечения возлюбленной и др. Обереги носили и в целях исцеления. Делались специальные «бөти», которые клали под подушку ребенка, чтобы тот оберегал его от злых духов и сглаза. Внутри «бөти» пишут определенное количество цифр или буквы арабского алфавита. После принятия ислама в оберегах начали использовать определенные суры Корана, но сохранились и другие виды надписей, также связанных с восточной магией. Распространение таких видов амулетов наверно связано с тем, что среди суфиев считали, что каждая буква арабского алфавита имеет свое мистическое значение¹. Например, только в деревне Султакаево Александровского района Оренбургской области было найдено 12 единиц оберегов, которые отличаются друг от друга и содержанием, и формой

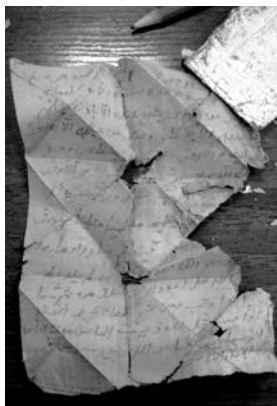

Рис. 3. Обереги. Султакаево

¹ Символика букв арабского алфавита. URL: <http://forum.magum.ru/index.php?topic=1332.0>. Дата обращения: 09.11.2015 г.

(см. рис. 3). Еще один вид оберега был найден в селе Новому-сино Шарлыкского района и в селе Верхние Чебеньки Александровского района (см. рис. 4). Отличаются они тем, что на них нарисована «рука Фатимы», или «Хамса», – защитный амулет в форме ладони, которым пользуются и евреи, и арабы. Другое название – «рука бога». Слово «хамса» имеет семитские корни и значит «пять». Как правило, хамса бывает симметричной, с большими пальцами с двух сторон. Существовала ещё до возникновения основных монотеистических религий.

Таким образом, не зависимо от времени, условий жизни и быта, влияющих на жизнь и культуру людей, в Оренбургской области каждый человек старается сохранить свою историю, бережно относится к вещам, книгам своих предков и передает из поколения в поколение. Этот факт доказывает, что для татар, живущих в Оренбургской области, сохранение своей культуры, истории своего народа до сих пор остается актуальным. Об этом свидетельствуют не только сохранившиеся книги, рукописи, но и обряды, праздники, к которым люди испокон веков относятся с почетом.

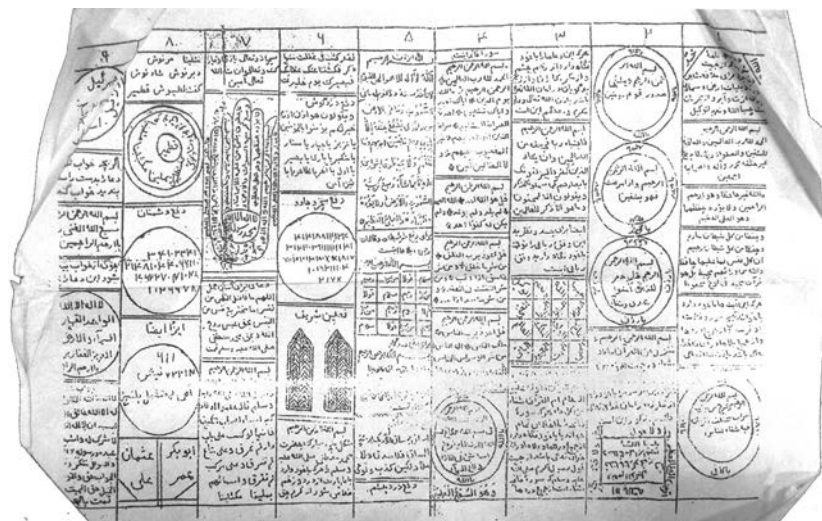

Рис. 4. Оберег. Новому-сино.

«Проведение их сопровождается возрождением многих ритуалов, забытых за десятилетия советской власти, но не исчезнувших полностью из народной памяти. Причем процесс этот идет параллельно с возвратом к религии, и воспринимается населением как возвращение к своим духовным истокам в целом»¹.

Так, особо интересным является вызывание дождя у татар Оренбургской области, который относится к древнейшим языческим обрядам. Этот обряд имеет разные названия, как например: *яңгыр келәү* – пожелание дождя, *яңгыр боткасы* – каша дождя². В свою очередь, обряд вызывания дождя и умиротворения сил природы у татар-кряшен (нагайбаков) бытовал в несколько иной форме и носил название *чук*³.

Как отмечает Ренат Шайхутдинов: «Несмотря на то, что в современных условиях, когда зависимость человека от природных фактов не так велика, как раньше, обряды, связанные с вызыванием дождя, продолжают сохранять определенное значение в традиционной культуре»⁴.

Первым об этом обряде нам поведала жительница села Биктимерово Саракташского района Оренбургской области Шикуватова Фирдаус Ишмуратовна (1943 г.р.). Она сохранила от матери записи в листках тетради молитву и весь обряд в целом. Так, по ее словам старожилы села (женщины) собираются около озера Кульчум и произносятся молитву «Фәрден хасен кайумун гаделен коддусун хажатун фи нә дүсен йакубун фазза йаһа» и собирают около реки 41 камешек. Камни должны быть небольших размеров и белого цвета. Все камешки заворачивают в платочек и, привязав, к веревке бросают в воду, чтобы не потерялись или чтобы их не унесло течением. Если после обряда идет сильный

---

¹ Языческие обряды вызывания дождя в народном исламе башкир и татар. URL: <http://kuraev.ru/smf/index.php?topic=585137.0> Дата обращения: 02.11.2015 г.

² Уразманова. Обряды и праздники татар Поволжья и Урала. <http://saban-tuy.ru/txt/обряды%20и%20праздники%20татар%20поволжья%20и%20урала%20Р.К.%20Уразманова.pdf>. Дата обращения: 24.02.2016 г.

³ Обряд вызывания дождя. URL: <http://lib.a-grande.ru/tattrad.php> Дата обращения: 02.11.2015

⁴ Языческие обряды вызывания дождя в народном исламе башкир и татар.

проливной дождь, камни вытаскивают из воды. Затем читаются салаваты, например «Әгузү билләхи минәшшәйтани рражим. Бисмилләхиррахман-ир-рахим. Аллахуммә фи мәүти фә фи фимә бәгдәл мәүти. Аллахуммә бәрикнә фи мәүти үә фимә габдел мәүти». Затем моют лицо в этой воде, приговаривая «Аллахүммә салли галә саидинә Мухәммәдин, үә галә әли Мухәммәд», затем читается сура «Аль-Ахваль».

В селе Никитино (Редутово) также проводят обряд вызывания дождя. В этот день ставятся котлы, где готовят в основном каши, накрывается стол с угощениями, куда приходят дети, приводят животных. Здесь обрядовые камни называют «тәхлил ташы». По правилам их должно быть 41 штук, из расчета 100 тасбих на 1 камень. Имам деревни Аблязово Ахмеров Миnahмет Мулахметович (1945 г.) уточнил, что камни должны быть черного цвета. На эти камни также читается определенная молитва, бабушки собирают эти камни и бросают в воду.

Существуют и особенности в проведении свадеб, похорон и др.

В селе Новомусино до сих пор бытует обряд «кәфенлек котлау», во время которого выносят «шава», для того чтобы люди могли положить туда немного денег «садака» для семьи умершего. В Султакаево, если кто-то умирает, собираются все люди села и кто чем может помогают семье умершего. Также одному из бедняков села дают садака: один сосуд (табак), 1 кг соли и 1 курицу.

Несколько десятилетий назад в селе Никитино (Редутово) Саракташского района Оренбургской области еще существовала традиция под названием «Кияү чәкчәге», когда за день до свадьбы мать невесты приносит жениху чак-чак и особый подарок – «кияү пирчәткәсе». Также в день свадьбы было принято закалывать ножом этот чак-чак. Нож приносили все мужчины со стороны жениха. На второй день невеста зазывала родственников со стороны жениха на «кияү токмачлары».

В сохранении культуры, традиции татарского народа свою роль играют и названия лесов, оврагов, улиц в селах и деревнях. Так, в селе Сарманаево Шарлыкского района имеется овраг, названный жителями села «казахлар чоқыры». По словам

старожилов села, на это место переселились казахи после их изгнания из родных земель И. Сталином. В селе Султакаево Александровского района сохранились названия «Хами чокыры», «Сахаб чокыры», «Муханай чокыры» и «Каршыкул чокыры». Существует и лес «Каршыкул». В селе Тукаево того же района название оврагов имеет мистический оттенок, например «Калпакташ чокыры» и «Пәриле күл чокыры». В деревне Аблязово овраги именуются «Рәйм чокыры», «Тирән чокыр», «Бустан чокыры» и др.

В селе Новомусино Шарлыкского района есть гора под названием «Бәбэй тавы». Как рассказала нам жительница этого села Зарыпова Фания Касымовна (1969 г.р.), эта гора также имеет свою историю. Так, по преданию, в первые годы колхозной жизни на этом месте во время уборки урожая одна из женщин села родила ребенка, после этого события гора так и называется.

В селе Кульчумово Саракташского района Оренбургской области есть «Каен кабак урманы», «Лагерь урманы». Названия определенных участков на реке Сакмара получили следующие названия: «Туры» – место, где могут купаться люди среднего возраста, «Кыеш» – могут купаться дети, «Су алгыч», «Кизләү» – место, где берут воду для питья. Также около реки Сакмара есть место, где купают крупнорогатый скот, в основном коров. Жители этого села называют это место «Сьер сыллау». Сама река Сакмара также имеет свое прозвище «Кызыл яр». Название гор: «Борын тау», «Кәмә тау» – из-за схожести с лодкой, «Чамбыла тавы» – здесь по преданию скрывались от врагов и жили люди. В селе Кабанкино Сакмарского района Оренбургской области есть «Утарташ» – здесь протекают две реки. Также «Каменное озеро», где по преданию укрывалась женщина по имени Шарифа во время гражданской войны. По словам жителей села, у нее было много золота и все они каким-то образом упали в озеро, где и по сей день хранятся. Место, где она жила, люди деревни называют «Шәрифә учагы». На правом берегу реки Сакмара, близ реки «Ураз», был лес под названием «Ултау урманы».

В селе Биктимерово Саракташского района названия рек, лесов и гор также интересны и разнообразны: «Батхак урманы»,

«Якшәмбэт урманы», «Юкәлек урманы», «Урта өянке», «Мишәр эрәмәсе». Название озер: «Үле күле», «Мәгэзэй күле», «Корчын күле», «Керасин күле».

В селе Никитино название лесов и гор: «Буравыз», «Әпсә-ләм», «Нурлы тугай», «Борам», «Мәшәкәр урманы», «Самбула тавы». В селе был и свой целитель Мирхат мулла, к которому обращались за помощью при болезнях. По словам жителей села, при лечении он брал кровь из вены и колот в другой участок тела. На территории села Аблязово на реке Сакмара люди до сих пор помнят место, где старик по имени Габдулла потопил своего коня. Около реки Сакмара было и определенное место для закалывания жертвенных животных.

В селениях до сих пор бытуют легенды о правителях. Так, на кладбище села Никитино по преданию была похоронена дочь хана – ханәкә. Но установить точное место захоронения не удается.

Имам мечети села Новомусино Шарлыкского района Зарипов Фарит Сагитович рассказал легенду, которую он услышал от своих прадедов: «Между двух деревень есть мост, и когда ночью при переправе через этот мост едешь на лошади, кто-то подсаживается к тебе и едет с тобой всю дорогу. Затем через некоторое время он просто исчезает. Люди называют его Хозер Ильясом».

До сих пор в народе бытуют рассказы мистического характера, связанные с той или иной местностью. По рассказам жительницы, которая в настоящее время проживает в селе Зерикло, в деревне Айтуганово, откуда она родом, есть берёза, около которой люди постоянно сталкиваются с мистикой. По её словам, давным-давно здесь было захоронено огромное количество людей, пролито много крови. Много историй, связанных с «йорт иясе» (домовыми), с «мистическими крылатыми лошадьми и собаками».

Около мечети в селе Айтуганово люди видели лошадь, которая на глазах у всех взлетела на небо. Или, например, одна женщина услышала плач ребенка. Плач доносился из дома, где недавно умерла бабушка. В селе бытует мнение, что когда человек умирает, он должен с собой унести и домового, иначе он будет

тосковать и горевать по хозяину. Люди также видели женщину в белом платке, идущую на кладбище.

Есть в истории села Зерикло и связь с мистическим персонажем произведения Г. Тукая – Шурале. Говорят, что в селе Ибраево было «Шүрәле чокыры». На этом месте, по преданию, шурале часто мучал лошадей, куда привозили их для пастьбы. И тогда люди решили измазать лошадей смолой. И в один день шурале взобравшись на одну из лошадей, приклеился к ней. И тогда он проклял село Зерикло со словами: «не быть здесь не более, не менее 60 домов во веки веков». Говорят, с тех пор действительно число домов в селе не превышает 60 единиц.

Также Шахмуратовой Светланой в своем огороде было найдено серебрянное кольцо 1757 г. По ее словам, ее закопали во время раскулачивания жители села.

За время экспедиции нам представилось возможность побеседовать и с племянницей известного татарского театроведа, основателя «Восточного театра» в Оренбурге (1919 г.), Абжалилова Халила Галиевича (1896–1963) – Залиловой Майсарой Ильясовной.

Будучи актёром и режиссёром этого театра, Абжалилов Халил организовал фронтовую труппу в годы Гражданской войны. В 1920–1922 гг. участвовал в организации узбекских театров в городах Бухара и Хива, в 1923–1924 гг. работал в Астраханском театре. В 1924–1928 годах снимался в фильмах «Узбекгоскино»¹.

Залилова Майсара рассказала нам, как в одно время в Казани к Мусе Джалилю и Халилу Абжалилову подошли на улице и начали спрашивать, не являются ли они родными братьями из-за схожести их фамилии. На что Халил Абжалилов ответил, что они с Мусой Джалилем являются двоюродными братьями. Рассказала она нам и про его смерть прямо во время спектакля. По ее словам, давний друг Халила Абжалилова – Туфан Миннуллин – не раз посещал их дом, хотел побольше узнать и записать о своем друге, но не успел.

---

¹ Биография Абжалилова Халила Галеевича. URL: http://www.mega-stars.ru/actors/abzalilov_halil.php. Дата обращения: 05.11.2015 г.

Тот факт, что люди стараются собрать и сохранить свою родословную для будущего поколения, говорит о том, что народ в этих краях чтит и бережет свой род, традиции и культуру.

В с. Кабанкино, которое ведет свою историю с 1626 г., Ильясовым Тагиром Шарифьяновичем (1957 г.р.) была составлена родословная семьи (см. рис. 5):

«Аралар:

1) Кабановлар: Султангузиннар, Алтынчуриннар, Исмагиловлар, Ильясовлар, Юлчуриннар, Шагатоварлар.

2) Йэдэслэр: Шафиевлар, Муллагуловлар, Байрамгуловлар, Булташевлар, Сергуловлар, Бикмухаметовлар, Кунакузиннар;

3) Таңгырлар: Алибаевлар, Худойназаровлар, Худайгуловлар, Хасановлар;

4) Королар: Габитовлар, Тукабаевлар, Газизовлар;

I поколение

Кильябек

II поколение

Сын Кильябека – Өсән (Усан);

Рис. 5. Ильясов Тагир Шарифьянович на фоне родословной своей семьи. Кабанкино

III поколение

Сын Өсәнә – Бикбулат (1626 г.)

IV поколение

Сыновья Бикбулата бине Өсән: Кабан (1687 г.), Биктимер, Сонур, Булаш, Килдебәк, Осән;

V поколение

Сыновья Кабана бине Бикбулат: Солтангужа (1747 г.), Алтынчура, Юлчура;

VI поколение

Сыновья Солтангужа бине Кабан: Ильяс (1798 г.), Исмагил (1806 г.), Исхак (1810) – уважаемый мулла из башкир;

Сыновья Юлчуры бине Кабан: Ислам, Булат, Мырзай;

VII поколение

Сыновья Ильяса бине Солтангузи: Искандер (1823 г.), Тагир (1847 г.), Даминдар (1855 г. умер), Вагиз (1852 г.), Ахмет-Авазыл (Фазыйл) (1856 г.);

Сыновья Исмагила бине Солтангузи: Лутфулла (1841 г.), Ярулла (1855 г.), Табибулла (1858 г.);

Сыновья Исхака бине Солтангузи: Габдельхак (1853 г.), Хабибколый, Ахметгариф, Ахметшариф, Ахметгазиз, Ахметгалим, Хуснелхак.

VIII поколение

Сыновья Искандера бине Ильяс (1823): Мутагулла (1855 г.);
Сыновья Тагира бине Ильяс (1847 г.): Кахир, Вахап, Махикамал, Махинур, Габделкаюм, Фарит, Гильмунар.

Дочь Вагиза бине Ильяс (1852): Бибикамал;

Дочь Ахмета Авазыла бине Ильяс: Гользира;

Сын Лотфуллы бине Исмагил (1841): Аюп;

Сыновья Габделхака бине Исхак (1853 г.): Магъсум, Габдрахман (1891), Габдульхат, Марфуга.

Сыновья Хабибколый бине Исхак: Шакур, Мазит, Мунир, Мархан, Махруй;

Сыновья Ахметгарифа бине Исхак: Гизелхак, Ниязколый, Монавара, Закира, Хабиба;

Сын Ахметшарифа бине Исхак: Какколый;

Сыновья Ахметгазиза бине Исхак: Ахметмил, Ахмекарам, Басыйра;

Сын Ахметгалима бине Исхак: Хуснелхак.

IX поколение

Сын Кахира бине Тагир: Насыр;

Дочери Махикамала (дочь Тагира): Халима, Амина;

Сыновья Махинур (дочь Тагира): Гайнетдина, Марьяма;

Сын Габделькаюма (дочь Тагира): Шарифьян Ильясов;

Сыновья Фарита бине Тагир: Маймуна, Мазит, Мархам, Марзия, Мармида, Танзиля, Мунир;

Дочь Гыйльмунара (дочь Тагира): Гульмира;

Дочь Бибикамала (дочь Вагиза): Танслу;

Дочь и сын Гользиры (дочь Ахмет Авазела): Гольямал, Хабибьямал;

Дочь Аюпа бине Лотфулла: Фархия эби;

Сыновья и дочери Габдрахмана бине Габделхак: Фарид, Айдар, Ильдар;

Сыновья Гизелхака бине Ахметгариф: Габдрахим, Фатхрахман, Гибадрахман, Ахматфаиз, Гэтия;

Сыновья Какколай бине Ахметшариф: Кэрэмколай, Абубакер, Гали, Усман, Хамза, Махира;

Сыновья Ахметмила бине Ахметгазиз: Мазхар, Сагит, Халим, Басыйра;

Сыновья и дочери Хоснелхака бине Ахметгалим: Гафира, Хаят, Фахринэвал, Марзия, Масура; и другие.

Другая жительница этого села также записала свою родословную (см. рис. 6): «Идел башында Колсура дигэн авылда Өсән карт яшәгән. Аның углы бер якларга килеп, үз исеме белән авыл кора. Кабанның исеме билгеле түгел. Ул тешле туа, тешләре алга чыгып ыржаеп торганга, кабан дип кушамат бирәләр.

Кабан картның 3 углы була: Юлчура, Солтангужа, Алтынчура.

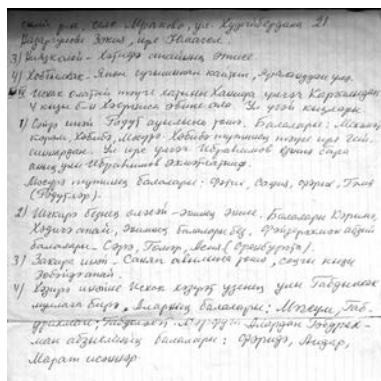

Рис. 6. Родословная семьи Исхаковых. Кабанкино

Солтангуҗаның шулай ук 3 улы туа: Исмагил, Исхак, Ильяс.

Исхак талантлы күрәзәче була.

Аның ике хатыны була: Ханифә һәм Хаерниса.

Исхакның һәм Ханифәнең 5 улы, 3 кызы була:

1 улы Әхмәтгалим (Мәсүрә апайның картатасы)

2 – улы Әхмәтгариф (безнең картатай)

3 – улы Әхмәтгәзиз (Басира, Мазһарларның картатасы)

4 – улы Әхмәтишәриф (Кәрәмколы абзыйларның ...)

5 – улы Габделхак (Габдрахман абзыйларның әтиләре)

Кызлары:

1– Гадия (Идел буена төшә)

2 – Саня (Яман Һары авылына төшә)

3 – Заһизә (Маһитан апайның өләсәсе, улы Гибадулла була).

II. Исхак хәзрәтнең икенче хатыны Хәернисаның бер улы Хәбибколой туа.

1) Хәбибколой бабай белән Фаиза инәйнең балалары:

Шәкур. – Балалары Мөхәммәтнур, Чәчәк, Айсылу, Халидә.

2) Маһируй (улы Уфадагы Тәүфик).

3) Мәҗит – гражданныр сугышында һәлак була.

4) Хәбибколой хәзрәтнең II хатыны Канита инәйнең балалары: Мөнир, Мәрхәм (Мөнир Мәләвездә, Мәрхәм сугышта үлә).

III. Исхак хәзрәтнең II улы Әхмәтгариф олатайдан безнең нәсел:

1) Гизылхак – Гәбдрәхим, Фәткрәхмән, Хәбибрахман, Гибадрахман, Әхмәтфаиз, Гәтия.

2) Менәвәрә – ул Эткосок авылына төшә, хәзерге көндә бер генә кызы Басира, бер улы Радик.

...

3) Ниязколой – Хатифә апайның әтисе.

4) Хобболхак – Япон сугышыннан яраланып кайтып үлә.

IV. Исхак олатай тәүге хатыны Ханифа үлгәч, Каргалыдан 4 кызы белән Хәерниса әбине ала. Ул үгәй кызлары:

1) Сәйзә инәй Рәдүт ауылына төшә. Балалары: Мөхәммәткәрәм, Хәбибә, Мәсүрә. Хәбибә түтинең тәүге ире Гайнисиннардан. Ул ире үлгәч Ибраһимов ... бара. Аның улы Ибраһимов Әхмәтлатыф.

Мәсурә түтинең балалары: Фатих, Сафия, Фәрих, Гәлия (Рәдүтләр).

2) Шәкирә безнең өләсәй – әнинең әнисе. Балалары: Кәримә, Хәдичә апай, әниемнең балалары – без, Фәйзерәхмән абзый бабалары – Сәрә, Гомәр, Асия (Оренбургта).

3) Закира инәй – Саняп авылына төшә, соңгы кызы Зәбәйдә апай.

4) Хәзирә инәйне Исхак хәзрәт үзенең улы Габделхак муллага бирә. Аларның балалары: Мәгъсум, Габдрахман; Габделәхәт, Мәрфуга. Алардан Габдрахман абзыемның балалары: Фәридә, Айдар, Марат исәннәр».

В селе Новомусино нам посчастливилось познакомиться и с дальней родственницей известного татарского поэта Мусы Джалиля – Улумбековой (Сайфутдиновой) Асией Мухамметшевной. К сожалению, из-за ее плохого самочувствия поговорить с ней лично не удалось, но получилось прочитать записи из ее тетради со стихами, мунаджатами. Среди записей есть и информация о родственниках, и о роде Мусы Джалиля и его отца (см. рис. 7).

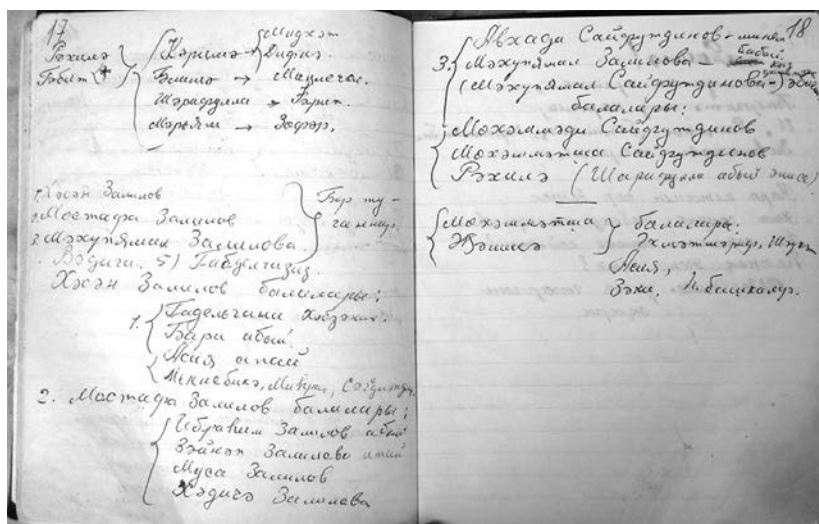

Рис. 7. Записи Асии Улумбековой. Новомусино

На листах со стихами есть и воспоминания о событиях из жизни села:

«1950–1951 елларда чәчәк авыруы илдә нык таралган иде. Яңа Муса авылында шушы елда 29 бала үлдә. Безнең дә бала, ягъни Йолдыз белән Гөлйөзем нык авырдылар...».

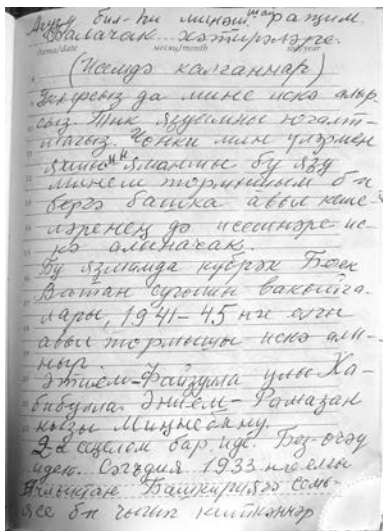

Рис. 8. Воспоминания Ждановой Рашиды Хабибулловны. Тукаево

Укырысyz да мине искә алырсыз. Тик язуймны югалтмагыз. Тик мин үләрмен. Яхшымы, яманмы, бу язуда минем тормышым белән бергә башка авыл кешеләренең дә исемнәре искә алыначак. Бу язамда күбрәк Бөек Ватан сугышы вакыйгалары, 1941–45 елгы авыл тормышы искә алыныр. Әтием Файзулла улы Хабибулла, энием Рамазан кызы Миңнебану. Ике сеңлем бар иде. Без өчәү идек. Сәгъдия 1933 елгы ачлыктан Башкирияга семьясы белән чыгып киткәннәр. Шунда Айтуган авылына барып житкәч ... дөнъяга килә. Ә Мәгъния 1937 нче елның 14 июнендә Тукайда туган».

Надгробные камни

Эпитафические памятники Оренбургской области не были комплексно изучены, кроме надгробных камней села Каргалы.

Всего за период экспедиции с 29 июня по 10 июля 2015 г. нам была предоставлена возможность обследовать эпитафические памятники в 15 деревнях и селах: Шарлыкский район – с. Новомусино, Старое Сарманаево, д. Зерикло, с. Мустафино;

Александровский район: с. Султакаево, с. Тукаево, с. Яфарово; Сакмарский район – с. Татар. Каргала, д. Чебеньки, с. Кульчумово, д. Шишма, с. Кабанкино, с. Биктимерово, с. Никитино (Редутово), д. Аблязово.

Строение, состав камней, их месторасположение резко отличаются друг от друга. Встречаются надгробные памятники из камня, металла (см. рис. 9) и из дерева (см. рис. 10). Как нам рассказали жители сел, в большинстве случаев у людей не было возможности заказывать себе надгробные памятники из камня. Это могли себе позволить только богачи. При этом если у человека была возможность приобрести камень, то обращались к умельцам из села Каргалы Сакмарского района, которое славилось мастерами надгробных камней. Об этом свидетельствуют и 3 кладбища в самом селе, в котором каждый камень по своему уникален по форме, отделке, орнаменту и др. Ахметзяновым Марселем Ибрагимовичем несколько десятков лет назад были исследованы камни из этого села. Также Усмановым Венером Мударрисовичем был выпущен ряд книг, посвященный надгробным камням села.

Как рассказала Таня Лаляева, в деревне Комсомольское Александровского района недалеко от села Яфарово

Рис. 9. Металлический надгробный памятник

Рис. 10. Деревянный надгробный знак

Рис. 11. Надгробный камень конца XIX – начала XX в.

на долинах близ Уральских гор дети нашли надгробный камень, предположительно датирующийся концом XIX – началом XX в. (см. рис. 11). Камень надломлен посередине. Таня Лаляева, которая привела нашу группу на место этой находки, сказала, что дети говорили о существовании еще двух таких же надгробных камней на месте, где нашли камень. В селе еще ходят слухи, что на этих местах когда-то были захоронены хан и его семья.

Толщина камня: 10 см; длина: 25 см; ширина: 27,5 см.

Надпись на камне на арабском и татарском языках, на арабской графике. Имеется символ в виде полумесяца с пятиконечной звездой и кругом внутри. Надпись гласит: «*Кәфи бил мәүт уәгзә Галимҗан Гайнетдин углы Карамалы бүзәт авылыннан фи ...*».

Другое интересное надгробие было найдено в селе Кабанкино Сакмарского района Оренбургской области (см. рис. 12). Как нам поведал краевед Султангузин Марат Равилевич, камень этот принадлежит известному башкирскому имаму Исхаку, сыну Солтангузи бине Кабану. Родословная этой семьи был нами рассмотрен уже ранее. Камень этот необычный, сделан не из здешнего природного камня, а привезен с каспийского побережья. Из-за этого он имеет соляную структуру. Когда вода

Рис. 12. Надгробный памятник на могиле Исхак хазрата. Кабанкино

во всех прудах замерзает и вся округа погружается в холод и снег, то собравшийся на нише для воды снег тает и становится пригодным для питья птиц. Исхака хазрата называют не иначе как святым, «аулия», так как и при жизни он помогал всем людям, мог лечить, имел сверхспособности. И каждый год люди приезжают специально к его надгробному камню с мольбой о помощи. Интересно что все кладбище заросло кустарниковом, а рядом с камнем Исхака хазрата растет только мелкая травка.

Толщина камня: 28,5 см; ширина: 23 см; длина: 100 см.

Надпись на камне сделан на татарском и арабском языках, на арабской графике. Надписи сделаны по четырем сторонам камня.

В этом же кладбище были захоронены и шесть сыновей Исхака хазрата. Захоронение одного из них (а именно имама Габдульхака) было найден недалеко от надгробия Исхака хазрата (см. рис. 13):

Толщина камня: 13,3 см; ширина: 28,5 см; длина: 75 см.

Надпись гласит: «*Гафәр Аллаһы Тәгалә. Имам Габдульхак бине мулла Исхак ...*».

Рис. 13. Надгробный памятник имама Габдульхака, сына Исхака хазрата. Кабанкино

В камне также есть углубления для воды, при этом камень сделан из здешнего материала. Надписи сделаны по четырем сторонам. В родословной этой семьи прописано, что имам Габдульхак и его отец Исхак имели свое *тамга* – родовой фамильный знак. Как правило, потомок определённого рода заимствовал тамгу своего предка и добавлял к ней дополнительный элемент либо видоизменял её. Так, тамга Имама Габдульхака выглядела следующим образом:

Не исключено, что в ближайшем будущем люди с еще большей заинтересованностью начнут изучать свою историю, приложат больше усилий для сохранения своей истории, будут восстанавливать свою родословную, так как история татар одного края, в нашем случае Оренбургской области, – это история всего татарского народа в целом.

ИНФОРМАНТЫ

Шарлыкский район

с. Новомусино: Зарипов Фарит Сагитович (1967 г.р.), Зарыпова Фания Касымовна (1969 г.р.), Файзуллина Хамия (1937 г.), Файзуллина Маклуфа (1937 г.р.), Якупова Кабира Рахимовна, Кадырмаева Илюса Адинуровна (1955 г.р.), Алтынчурина Галима.

д. Зерикло: Шахмуратова Светлана Минъязовна (1975 г.р.), Гизатуллин Исхак Сайфуллович (1938 г.р.), Мавлекаев Вазир Хабутдинович, Мавлекаева Нурима Сайфутдиновна (1942 г.р.).

с. Сарманаево: Абдршин Динислам Наилевич (1984 г.р.), Фаткуллина Фаузия Махиямовна (1947 г.р.), Валитов Михран Афаевич (1934 г.р.).

с. Мустафино: Залилова Майсара Ильясовна.

Александровский район

с. Султакаево: Исмагилова Василия Сахиулловна (1941 г.р.), Фаткуллина Эльмира Рашидовна (1976 г.р.), Хайтов Рим Бакирович (1938 г.р.), Хайтова Факия Ильясовна (1938 г.р.), Агишева Галия Мухамметзяновна (1945 г.р.).

с. Тукаево: Даутова Роза Гилязетдиновна (1939 г.р.), Муртазина Фаузия Хисамутдиновна (1927 г.р.), Жданова Рашида Хабибулловна (1930 г.р.), Мурзакаева Люция Саяховна (1938 г.р.), Габзалилов Салават Хабибуллович (1991 г.р.).

с. Яфарово: Ишмухаметова Дания, Ризванова Разия Ибатулловна (1936 г.р.), Аюпова Карима Ибрагимовна (1928 г.р.), Габзалилов Хамидулла Лотфуллович (1949 г.р.).

Сакмарский район

с. Татар. Каргала: Файзуллин Хамидулла Фаритович (1961 г.р.).

д. Чебеньки: Сайфутдинов Рамзил Рифкатович (1958 г.р.).

Саракташский район

с. Кульчумово: Фазлеева Гульшида Каримовна (1958 г.р.), Нигматуллина Гульфия Ахатовна (1961 г.р.), Гумеров Ильсур Шарафиевич (1960 г.р.), Гумеров Низамутдин Ахмадиевич (1935 г.р.), Зайнетдинова Рашида Садыковна (1935 г.р.), Кутлумамбетов Руслан Рауфович (1965 г.р.).

с. Кабанкино: Султангузин Марат Равилевич, Султангузин Камил Фаизович (1961 г.р.), Ильясов Тагир Шарифьянович (1957 г.р.).

с. Биктимерово: Габзалилов Эдуард Шихапович, Ишкуватов Галимзян Бахтиярович (1939 г.р.), Ишкуватова Фирдаус Ишморатовна (1943 г.р.).

с. Никитино: Султангильдин Галим Салимьянович (1971 г.р.), Булатова Фатиха Габидуллоевна (1923 г.р.), Айдапкилева Закия Шаганиевна (1931 г.р.), Ибатуллин Ильдар Хаджихматович (1946 г.р.).

д. Аблязово: Ахметов Минахмет Мулахметович (1945 г.р.), Ахмедова Гульнара Хабибуллоевна (1975 г.р.), Абдуллина Фаузия Габдрахмановна (1955 г.р.).

ЕРАК ЕЛЛАР КАЙТАВАЗЫ

Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә фәнни экспедицияләр вакытында төрле елларда тупланган бик күп фольклор, диалектологик, музыкаль һәм археографик материаллар саклана. Институт галимнәренең Оренбург якларыннан язып алып кайткан кулъязмалары «З.Я. Әхмәров материаллары», «1960 елгы фольклор экспедицияләре материаллары» дигән папкаларга тупланган һәм аларның күбесен әкиятләр, жырлар, бәетләр, шигырьләр һ.б. тәшкил итә. Төп материаллар 1960 елда Оренбургның төрле авылларынан Институт галимнәре Х. Ярми, Х. Гагина, И. Надиров, Х. Гарданов тарафыннан күчереп алып кайтылган. Әкият, бәет һәм жырларның күбесе Сакмар районының Каргалы, Октябрь районының Биккол, Шарлык районының Яңа Муса, Тоз-Түбә районының Линевка һ.б. авылларында язып алынган. Моннан тыш, фольклор материалларының шактый өлешен Зәкәрия Әхмәров язып тапшырган дәфтәрләр дә тәшкил итә. Мирасханәдә З. Әхмәровның 1953, 1954 елларда Хәмит Ярмигә язган хатлары һәм әлеге хатлар белән бергә жибәрелгән дәфтәрләре игътибарга лаек. Зәкәрия ага халкыбызның мирасын берәмтекләп туплап, авылларда олы кешеләрдән жыеп, даими рәвештә Казанга жибәреп торган кеше. Хатларның берсендә, мәсәлән, 2 сюжетлы жыр, 25 әйтем һәм мәкаль, 20 табышмак жибәрүе турында, икенчесендә – 1 бәет, 15 жыр, 3 әкият, 42 әйтем һәм мәкаль жибәрүе турында мәгълүмат бар. Әлеге язма байлык фольклорчылар, әдәбиятчылар өчен генә түгел, киң катлам укучылар өчен дә гаять кызыклы.

Галимнәребез Хәмит Ярми, Илбарис Надиров, Халидә Гатина жыйган һәм Зәкәрия Әхмәров туплаган халык авыз ижаты әсәрләренең кайберләрен, сайлап алып, сезнең игътибарыгызга да тәкъдим итәбез.

Эльвира Сафина

Әкиятләр

Суык

Кышкы суык бик каты котырынып, зәһәрләнеп тора-тора да: «Тукта әле, ди, мин авыллар буенча йөрөп, хайваннарны катырып килим әле», – ди. Чыгып китә, ди, бу урманнар, болыннар буена.

Бара-бара барып житкән, ди, бу бер бүре янына. Бүре үзенең оясында йоклап ята икән. Суык дигәнең бу бүрегә бик каты ябышып караган, ләкин ул аны тундыра алмаган. Шуннан соң киткән, ди, бу аю янына. Аю да үзенең өненә кереп, табанын суырып ята икән, суык турында уйлап та карамый икән, ди, бу.

Йөри-йөри торгач суык барып чыккан икән, ди, йомран янына. Йомран жәй көне үзенә бик жылы оя ясап алган да, шул оясына ташып тутырған ашлығын ашап ята икән. Суык монда да берни эшли алмаган.

Шуннан соң суык тагын ныграк котырынып, зәһәрләнеп йөргән-йөргән дә, ди, «тукта әле, бу киек хайваннар арасында йөрөп бернәрсә дә чыкмады, кешеләр тирәсенә барып карыйм, аларны тундырып булмас микән», – дип уйлый.

Китә бу кешеләр арасына. Йөри торгач барып керә бер авылга. Авыл буйлап йөри бу. Кайсы гына өй янына бармасын, һәр кешенең өе бик жылы итеп салынган, тәрәзәләре жил-суык үтмәслек итеп бик яхшылап ябыштырылган, ә ишекләреннән керер иде, бөтен ишекләр дә киезләр, келәмнәр кагылып жылытылган. Кешеләр жәй буена тырышып эшлэгән ризыклары ашап, энә шундый жылы өйләрендә рәхәтләнеп утыралар икән, ди. Суыкның моңа бик каты ачуы килгән. «Тукта әле, бу кешеләр урамга чыкмыйча булдыра алмаслар» дип саклап тора икән, ди. Шулай итеп йөри торгач төн үтеп, эш көне башланган икән, ди. Кешеләр урамнарда чыгып кайсы кая китә башлаганнар:

берәүләре жәяү, икенчеләре атларга утырып чыгып китәләр икән. Суык урамда йөргән кешеләргә ташланган. Урамдагы кешеләрне бик тундырыр иде дә бит, һәркем жылы тун, жылы бүрек, аякларына киез итеклар киеп, рәхәтләнәп йөри, ди. Шулай да суык үзенекен итмәкче – кешеләрне тундырып үтермәкче була. Ләкин ни хәтле генә тырышса да булдыра алмый.

Шуннан соң суыкның бик каты ачуы чыга да, китә бу елга буена. «Балыклар янына барыйм әле, аларны тундырып булмасмы?» ди. Бара. Гадәтенчә, тотына бу елга өсләрендә, күл буйларында буран уйнатырга. Су өсләре боз белән каплана. Суык һаман котырына – су өстендәге бозлар калынайганнан калыная баралар, ди, ә балыклар «әһ» тә итми боз астында йөзеп йөри бирәләр, ди.

Шулай итеп суык анда-монда сугылып йөри торгач, март килеп житә, ә аннан соң апрель башлана. Апрель урталары житү белән елгалардагы бозлар эри башлыйлар, ди. Суык бер эш тә чыгара алмыйча, шул бозлар белән бергә эреп агып китә, шуның белән әкият тә бетә, ди.

*Сакмар районы Каргалы авылында 1960 елда
Хәят Исмагыйловадан Х. Ярми язып алган.
Ул «65 яшьлек Хәят апа бала чактан ук фольклорны
яраткан һәм аның репертуары бик бай. Хәят ападан
без күп кенә әкиятләр һәм табышмаклар язып
алдык», – дип тә теркәп куйган*

Язмыштан узмыш юк

Бер патшаның бер генә кызы булган, ди. Бик кадерләп кенә үстергән, ди, ул аны. Нинди генә патша улларыннан яучы килсә дә, тиңсенмичә, бирми икән, ди.

Ярар. Бер заманны патша сәйранга йөрергә чыга. Йөри торгач барып житә бу бер карт янына. Карт язу яза да суга агыза, язу яза да суга агыза, ди.

– Бу нинди язу, – ди патша.

– Менә, кем кызы нинди кешегә кияүгә чыгуын язам, – ди.

– Алай булгач, әйт әле, – ди, – минем кызым кемгә чыгар икән, нинди патша улы алыр икән, – ди патша.

– Синең кызың үзегезнең бер хезмэтчегезгә чыгар, – ди.

– И, бабай, берэр яхшырак кешегә яз инде, – ди патша.

– Язмыштан узмыш юк, – ди карт. Ярар. Патша бик күңелсезләнеп өенә кайта да үзенең баш вәзире белән киңәш итә. Менә бер карт шулай-шулай дип әйтте, – ди. Вәзир әйтә: Ә син ул хезмэтчене бер йөк мал белән кояш чыгышы ягына сәүдәгә жибер, ди. Анда барган кеше исән кайтмый. Сиңа бит бер йөк мал берни түгел, – ди.

Патша шулай итә дә, бер йөк мал белән теге хезмэтчене сәүдәгә жиберә. Хезмэтче китә малын алып. Бара торгач, бер кечкенә генә өйгә барып житә бу. Барып керсә, бер әби генә утыра икән.

– Кая барасың, улым, болай, – ди.

– Кояш чыгышына сәүдә итәргә барам, – ди.

– Ул кояш бик үкереп чыгар, ди. Анда адәм баласы чыдамас, ди. Син малыңны алып барсаң, бернәрсән дә калмас, юкка чыгар, ди. Малыңны миңа калдырып кит, мин синең малыңны арттырып куярмын, – ди. – Үзең кояш чыкканны барып кара. Ул бик каты көйдереп чыгар, ничек тә чыда, – ди.

Хезмэтче бөтен малын карчыкка калдырып, үзе китә кояш чыгуын карарга. Барып житә. Кояш чыгар вакыт житкәч жил чыга каты гына, һич басып торып булмый, ди. Кояш нурлары тарала башлагач, жил басылып, көн матурланып китә. Егетнең йөзе дә үзгәрә, матурлана инде.

Ярар. Кайта бу әбигә. Бу кайтканда әби моның малын сатып, акчасын арттырып куйган була. Хезмэтче әбигә рәхмәтләр әйтәп, баеп өенә кайтып китә, ди.

Өйгә кайтып житкәч патша сарае каршысында бер әйбәт кенә жиргә туктап тирмә кора да атын ашарга жиберә. Патша күрә: моның рөхсәтеннән башка өе каршысына кемдер урнашкан. Бер вәзирен жиберә патша: «Бар әле, кем ул анда минем рөхсәтемнән башка тирмә корган, белеп кил», – ди. Вәзир белеп килә дә әйтә: «Адәм карагысыз чибәр егет ул, малы да бик күп икән», – ди. Патша яңадан жиберә вәзирен: «Барыгыз әле сорап килегез, ул минем кызымны кияүгә алмас микән», – ди. Вәзир кайтып әйтә: «Ярар, алырмын, дип әйтә», – ди.

Шуннан соң патша егетне чакырып сорый кем икәнлеген. Хезмэтче әйтә: «Мин сезнең хезмэтчегез, – ди. – Кызыгызны

миңа бирәсегез килмиңә сез мине үтерергә дип кояш чыгышына жибәрдегез, – ди. – Язмыштан узмыш юк – барыбер миңа бирдегез, – ди.

*Сакмар районы Каргалы авылында
Хәят Исмағыйлоядан (65 яшь)
Х. Гатина язып алган. 1960 ел*

Хөрхөр (Жил арба)

Борын заманда Хөрхөр исемле кыз булган, ди. Аның жиде агасы булган, ди. Хөрхөр урамга уйнарга чыккач гел әйтәләр икән моңа «синең жиде агаң бар» дип. Кыз бер сорый инәсеннән, ике сорый, өч сорый «минем агаларым бармы» дип, инәсе бер дә әйтми, «юк» кына дип җавап бирә, ди.

Бер көнне шулай инәсе борчак куыра икән, кыз «үз кулың белән борчак алып бир әле», ди. Инәсе бабадан борчакны алыым дигәндә генә кыз килә дә инәсенен кулын бабага басып тора. Инәсенен кулы пешә башлый. Шуннан соң гына инәсе «агаларың бар иде» дип әйтә. «Мин сине жибәрәсем килмәгәнгә генә әйтмәгән идем», ди. «Алай булгач, – ди кыз, – син миңа жил арба эшләтеп бир, мин агаларымны эзли чыгам», – ди.

Уллары юлга чыгып киткәндә әйтәләр инәләренә: «Без киткәч кыз тапсаң – өй кыегына көзгә менгереп куй, ул тапсаң – ук менгереп куй» дип.

Боларның күршеләрендә усал гына бер карчык булган икән. Шул карчык боларның өй кыегында көзгә торганны күрә дә ук белән алмаштырып куя. Бу кызның агалары кайталар икән дә өй кыегында ук торганны күрә «ә, энебез булган икән» дип китеп тә баралар икән, ди.

Ярар. Кызның инәсе жил арбаны ясатып бирә. Бер көчек, бер песәй, бер этәч бирә дә, иптәшкә күрше кызын да чакырлар болар. Инәсе әйтә күрше кызына: «Минем кызымны какма, сукма, – ди, – бергәләп дус кына барыгыз», – ди.

Ярар. Утырып китәләр болар жил арбага, әй шәп баралар, ди, болар. Юлга чыкканда инәсе кызның тәненә язган була, агалары танысын дип:

Әй, жыл арбам, жыл арбам,
 Жиде агага житәек,
 Жиде диңгез кичәек.
 Мияула, песәем, мияула.
 Тычкан килгәнне сизәек.
 Өр, көчегем, өр, өр, өр,
 Бүре килгәнне сизәек.
 Кычкыр, әтәчем, кычкыр,
 Таң атканны сизәек, – дип.

Болар бара-бара житәләр бер су буена. Су буена житкәч иптәш кызы әйтә моңа: «Әйдә, су керик», – ди. Су керәләр болар. Күрше кызы тиз генә судан чыга да Хөрхөрнең күлмәген кимәкче була. Хөрхөр үзе дә судан чыгып тәнән күрә дә: «Әй, кара әле, инәй нәрсә язган», – ди. Шуннан күрше кызы: «Я, мин тегеләй генә, күлмәгеңне алмыйм бит», – ди. Күрше кызының күнеле гел начарлыкта була инде, Хөрхөрнең күлмәкләрен киеп сеңелләре булып барасы килә, алдамакчы була инде.

Бара торгач тагын диңгезгә житәләр болар. Диңгез янына житкәч күрше кызы тагын, су керик, ди. Су кергәч күрше кызы тагын моның күлмәген кимәкче була. Шулай иткәч бу тагын: «Кара әле, инәй нәрсә язган», – ди. «Я, мин тегеләй генә, күлмәгеңне алмыйм бит», – ди, тагын күрше кызы.

Болар жиде диңгез кичкәнче су коеналар шулай. Соңгы мәртәбә коенганда инде кыз тәнәндәге язу беткән була. Күрше кызы моның тәнәндәге язу беткәнне күрә дә «хәзер моның абыйлары таний алмый инде», дип судан тиз генә чыга да тегенең күлмәген киеп, жыл арбаның түренә кереп утыра. Ә Хөрхөрне арбаның алдына кучерга утырта бу.

Ярар. Барып керәләр болар абыйларына. Бик яхшы каршы алалар боларны. «Сеңлебез килгән икән, сеңлебез килгән» дип түрдәге кызны күтәреп алалар. Жингәләре дә хөрмәт итә инде. Ә үз сеңелләре бу хәлне күреп бер кырыйга китә дә жылый башлай. Моңардан агалары сорыйлар:

– Нигә жылый ул? – дип.

– Әй, ул күрше кызы, өйгә кайтасы килә торгандыр, бер дә исегез китмәсен, – ди. Ә бу кыз һаман жылый икән, ашамый да башлый.

Бер вакытны «бар, ат эчереп кайт әле» дип моны су буена жибәрәләр. Болар бит инде белмичә үз сеңелләрен жибәрәләр. Кыз ат эчерергә барганда жырылай-жырылай бара икән, ди.

– Әй, канатым аткынам, күрдеңме минем әткәмне? – дип. Ә ат җавап бирә икән:

– Күрдем сиңең әнкәңне
Пыяла чарлак эчендә;
Ефәктән тастар чүплидер,
Хөрхөрәм дип жылайдыр, – дип.

Шулай итеп бер бара бу кыз ат эчерергә, ике бара. Өченче барганда су буенда озак тора бу. Агалары «нишләп озак тора икән бу» дип су буена төшсә, сеңлесә жырылап утырганны ишетә дә аптырап кала. «Әй, сеңелем, без бит белмәдек, үзең дә әйтмәдең», – ди. Шуннан соң ат белән кайтканда кыз агасына сөйли инде ничек булганны. Хәзер агалары моны хөрмәтле башлылар инде, күрше кызын бөтенләй куып чыгарып жибәрәләр, ди.

Шулай тыныч кына торганда жиңгәләре көнләшә башлылар моңардан.

Бер көнне жиңгәсә кызга әйтә: «Өйдә, урманга чәчәк җыярга чыгыйк», – ди. Шулай дип кызны алдап урманга алып китәләр дә болар адаштырып калдыралар. Өйгә кайткач «әллә кая китеп югалды» дип әйтәләр. Шулай дигәч, моның агалары урманга чыгып китәләр сеңелләрен эзләргә дип. Эзләгәндә такмак әйтәләр, ди:

И, Жанбикәч, Жанбикәч,
Өйдә микән Жанбикәч;
Өйдә дә юк Жанбикәч,
Кырда да юк Жанбикәч, –

дип эзли торгач табалар болар сеңелләрен. Алып кайталар өйгә. Өйгә кайткач агалары жиңгәләренә әйткән, ди: «40 сырак (ат) кирәкме, 40 чана утын кирәкме» дип. «40 чана утын» дигәннәр болар. Шулай дигәч, 40 чана утын китереп жиңгәләренә өсләренә өйгәннәр дә, ди, яндырып үтергәннәр, ди,

начарлык эшлэгәннәре өчен. Ә үзләре әниләре янына кайтып киткәннәр, ди.

Әле дә булса шулай бергә-бергә шатланышып торалар, ди.

*Октябрь районы Биккол авылында
80 яшьлек әкиятче Минжәмал Гапсаттаровадан
Х. Гатина язып алган. 1960 ел*

Акыллы кыз

Ярлы гына бер кеше була. Аның бер кызы була. Бер вакытны картны патша чакырта. Карт курка, бармый.

– И әти, нигә бармыйсың, – ди кызы.

– Куркам, – ди атасы, – аның таганы асулы, килгән бер кешене астырып тора, мине дә астырып, шуна бармыйм, – ди.

– Астырмас, – ди кызы, – бар, – ди. Ул сиңа берничә сорау бирер, ди, шуларга җавап тапсаң, бер нишләтә алмас. Аның беренче соравы: йөгеректән-йөгерек, дөньяда ни йөгерек, дип сорар, – ди. – Ә син әйт, йөгеректән-йөгерек куян, аннан да йөгерек күнел дип әйтерсең, – ди. – Икенче соравы: катыдан-каты ни каты, дип сорар. Син, катыдан-каты таш, аннан да каты баш, дип әйтерсең, – ди. – Өченче соравы: татлыдан-татлы ни татлы, дияр. Син, татлыдан-татлы бал, аннан да татлы жан татлы, дип әйт, – ди. – Шул җавапларны әйтсәң, бер ни булмас. Шунуң өчен чакыра ул сине, – ди.

Ярар, китә карт патшага. Курка-курка гына җавапларны әйтә.

– Бу җавапларны кем өйрәтте сиңа, әйтмәсәң мин сине астыртам, энә таган корылган, – ди патша.

– Әй, кызым әйткән иде лә, – ди карт.

– Синең кызың бик күп белә икән, – ди. Бер агач сындырып алып керә, бер чирек кенә әйбер бирә дә, – шуннан миңа такыя сырсын, күлмәк тексен, – ди патша.

Карт жылый-жылый кайтып китә, «мынавы бер чирек әйбердән кеше әйбер тегә аламыни» дип.

Кызы күрә, атасы бик борчулы.

– Әти, ник ул кадәр борчыласың, ни булды, – ди.

– Менә шулай-шулай эшләп китерергә кушты, – ди.

– Бер дә курыкма, әти, – ди. – Менә син анарга шушы агачны илтөп бир дә, – ди, – шул агачтан миңа киндер суга торган станок ясап бирсен, – ди, – бүтән төрле агач кертмәсен, бер төрле генә булсын дип әйт, – ди кызы.

Патша кыз жибергән агачны алып карый да: «Ай-һай, кызың күп белә икән, – ди, – Алай булгач мин анарга алты кәжә тәкәсе жиберәм, – ди, – таң атканчы шуларны бәтиләтсен, ди, бәтиләре оргач (ана) булсын», – ди.

Карт тагын жылый-жылый тәкәләрне алып кайтып китә. Кыз кәжә бәтиләрен күрүгә шатлана башлый.

– Безгә бик яхшы булды әле бу, без аларны берәм-берәм суеп ашарбыз, – ди.

– Әй, сиңа көлке, патша шул тәкәләрне бәбиләтергә кушты бит, – ди.

– Бер дә кайгырма, әти, – ди, – рәте табылыр әле, – ди кызы.

Патша бер көн көтә боларны, ике көн көтә. Көтөп-көтөп килмәгәч, үзе китә. Кыз патшаның килгәнөн күрә дә әтисенә әйтә: «Хәзер үк мунчага бар, патшага үзем жавап бирермен», – ди. Карт «патша мине алырга килә икән» дип йөгәрә генә мунчага.

Патша килеп кәргәндә кыз килегә тары салган да тары төөп тора.

– Үзең тары төөсең, – ди, – киләндә ничә бөртөк тарың барлыгын беләсеңме, – ди патша.

– Әй, падишаһым-солтаным, – ди, – хәзер генә килеп кәрең, сездән безгә хәтле ничә адым булды, шуны санадыңмы, – ди кыз.

– Санап атламадым шул, – ди патша.

– Мин дә тарыны санап салмадым шул, – ди кыз.

– Атаң кайда? – ди.

– Мунчага бәбәйләргә китте, – ди кыз.

– Әй ахмак, ир кеше бәбәйлиме инде, – ди. – Кәжә тәкәләре кая соң, – ди.

– Бәй, карт кешегә синәң йомышка йөргән өчен аяк жалы кирәкмимени, – ди кыз, – суеп ашадык, – ди.

Патша уйлый: «Тукта, – ди, – мин бу кызны яучы жибереп үземә ала алмам микән», – ди.

Бердәнбер көнне патша яучы жибәрә кызга. Кыз риза була. Ә карт: «Бара күрмә, кызым, икебезне дә астырып үтерер», – ди. «Юк, – ди кыз, – мин барам, – ди. – Бармасам, икебезгә дә начар булыр», – ди.

Ярар, патша кызны алып китә.

Азмы-күпме бергә торгач, патша яланнарны карап кайтыйм дип чыгып китә. Чыкканда әйтә: «Миннән башка беркемгә дә хөкем итмә» дип. Патша чыгып китүгә кыз чардакка менә дә карап тора. Эшчеләр эшли: кайсы кибән куя, кайсы жыя, кайсы нишли шунда. Шунда ике кеше килделәр дә атларын тугарып жибәрделәр, үзләре печән чаба киттеләр. Ашарга кайтсалар, тегеләрнең атлары колынлаган, колын ике тәртә арасында ята, ә ат печән ашап йөри. Болар икесе дә колын янына килгәннәр дә аптырап карап тик торалар. Берсе әйтә: «Бәй, бия колынлаган бит», – ди. Икенчесе: «Бияме соң, колын тәртә арасында ята бит, минем арба колынлаган», – ди. Шулай спорлаша-спорлаша сугыша башлыйлар болар. Сугышып кара канга баталар болар. Аннан «болай булмый, әйдә хөкемгә патшага барыйк», – диләр. Китәләр болар патшага.

– Патша өйдәме? – ди берсе.

– Юк, – ди хатын.

– Кая китте соң?

– Тау башына тары чәчкән идек, шул тарыны көн дә күлдән чуртан чыгып чүпли, шуны куарга китте, – ди.

– Бәй, – дигән берсе, – тау башына чуртан чыгып ничек чүпли ул тарыны, – ди.

– Чүпли шул, – дигән хатын, – әле сез дә килдегез бит бия колынламаган, арба колынлаган дип. Кайчаннан бирле шуның өчен сугышасыз. Ничек инде арба колынласын, – ди. – Барыгыз кайтып китегез, – ди хатын.

– Әй, без ялгышканбыз икән, – дип кайтып китәләр болар.

Ярар, кайтып керә патша. Сорый:

– Хөкемгә килгән кеше булдымы, – ди.

– Килделәр, – ди, – печән чабучыларның биясе колынлаган, – ди. – Шуны белмичә арба колынлаганмы, бия колынлаганмы икәнне белергә хөкемгә килгәннәр, – ди. – Безгә килгәндә сугышып канга батып беткәннәр, ничек хөкем итмисең инде, – ди.

– Син нәрсә дип әйттең соң, – ди.

– Менә тау башына тары чәчкән идек, шул тарыны күлдән чуртан чыгып чүпли, шуны куарга китте, дип әйттем, – ди хатыны.

– Әй, ди патша, – син миннән узып хөкем иткәнсең, – ди, – мин кайткач килерләр иде әле, – ди.

– Эш кешесен ничек көттереп торыйм инде, хөкем иттем дә жибәрдем, – ди.

– Юк, – ди, – безнең сөйләшкән сүз бар иде бит, миннән башка хөкем итмәскә дип, мин монарга риза түгел, бүгеннән аерылабыз, үзең теләгән әйбереңне ал да кит, – ди патша.

– Ярар, – ди хатыны, – бер атна вакыт бир, аннан китәрмен, – ди.

Хатын яхшы иттереп бал куя да бер көнне шулай әйтә: «Инде миңа китәр вакыт житте, әйдә китәр алдыннан икәү бергә утырып чэй эчик», – ди.

Хатын эчерә патшаны, теге исереп тә китә. Хатын әйтә хезмәтчеләргә: «Ат жигегез дә патшаны чыгарып салыгыз», – ди. Ат жигелгәч патшаны трантаска чыгарып салалар. Хатын үзе трантас алдына менеп утыра да алып китә патшаны. Әй ат белән йөриләр болар урам әйләнәп, әй йөриләр, чокырлы жирләрдән дә, чаптыралар гына, патшаны бөтенләй оныта бу. Шулай йөри торгач айнып патша сикереп тора да:

– Бәй, нишләп йөрибез без бу яланнарда, – ди.

– Сине үземә алып кайтып барам. Син бит, үзең теләгән әйберне ал да кит, дидең. Менә минем теләгән әйберем син, – ди, – сине алып китеп барам, – ди хатын.

– Их, – ди, – минем хатын үземнән акыллырак икән, миңа шундый хатын кирәк тә, әйдә, бор атыңны, өйгә кайтабыз, – ди.

Өйгә кайталар да болар яңадан яхшы гына тора башлылар. Килгән кешегә икесе дә хөкем итәләр, киңәш бирәләр. Хатын иренә караганда да тугры хөкем итә икән, ди.

*Октябрь районы Биккол авылында
Минжамал Гапсаттаровадан
Х. Гатина язып алган. 1960 ел*

Иренчэк

Бер Иренчэк булган, ди. Ул бернәрсәгә дә кыймылдамаган, «иренәм» дигән дә утырган.

Моның бөтен эше шул икән, көн дә бер балык тота икән дә, шуның белән туклана, бүтән бернәрсә дә эшләми икән, ди.

Патша кызы көн дә моның балыкка киткәнен күрөп гел көлә икән «иренчэк китте балыкка» дип.

Патша кызының көлгәнән белеп, Иренчәкнең бик ачуы килә икән. «Әй, – ди, – бер Алланың боерыгы берлән, алтын чабак коерыгы белән патшаның кызы корсаклы булсын иде. Ул миннән көлә, мин аннан көлсәм иде», – ди икән Иренчәк.

Бер заманны патшаның кызы корсакка уза да бер ир бала таба.

Патша бик хурлана инде, кызы бала тапты бит. «Ничек булса да баланың атасын табарга кирәк», – ди. Эзлиләр-эзлиләр баланың атасын, нич таба алмыйлар. Теге бала йөри дә башлый бит инде.

Хәзер баланың атасын белү өчен бөтен халыкны майданга жыялар. Халык түгәрәкләнеп тора.

– Авылда килмәгән кеше калмадымы, – ди патша.

– Иренчәк кенә калды, – диләр.

Патша кызы:

– Кирәкми, йөртмәгез шуны, – ди.

– Юк, – ди патша, – алып килегез, – ди. – Бәлки шул булып баланың атасы, – ди.

Баланың кулына алма тоттыралар да майданга жибәрәләр. Бала алманы кемгә бәрсә, атасы шул була инде. Менә түгәрәк эчендә йөри бала, берәүгә дә бәрми бит. Патша әйтә: «Алып килегез иренчәкне», – ди. Иренчәкне алырга баралар, «юк, мин бармыйм, иренәм», – ди. Патшага кайтып әйтәләр. «Барыгыз, – ди патша, – ат жигеп, мөндәрләр салып барыгыз», – ди. Теге һаман: «юк, мин болай гына бармыйм, иренәм, – ди. – Патша йортыннан минем йортка хәтле көмөштән күпер салдырсын. Селкенчәкле арбага алтын башлы, көмөш тояклы ат жигеп, патша үзе килсен алырга, – ди. – Шуннан соң мин барымын», – ди.

Моның бит өстенә кияргә рәтле күлмәге дә юк инде, шундый алама киенгән була.

Хәзер патша мәйданга жыелган халыкны күпер эшләргә куша инде. Күперне эшләп бетергәч ат жигеп, патша үзе китә иренчәкне алырга. Көмеш күпер дә салынгач, селкенчәкле арба белән дә килгәч, риза була бу барырга. Алып китәләр Иренчәкне селкенчәкле арбага утыртып. Бара Иренчәк селкенчәкле арбада селкенә-селкенә.

Иренчәкне алып килеп бер алмагачы төбенә яткырлар, утырып торырга «иренәм» ди бит инде. Моның тамагы да ач бит әле. «Алма аша», – диләр. «Өзеп ашарга иренәм лә», – ди Иренчәк. Ул алмагачы төбенә килеп ятуга теге бала алма белән китереп тә бәрә монарга. Шуннан ары «менә безнең кияү» дип күтәрәп алалар моны. Алып менәләр Иренчәкне патша кызы янына. Кыз: «Яныма китерә күрмәгез, дөнъяда бар көлгәнем Иренчәк иде», – ди.

Ярар, яхшы иттереп киендерәләр моны, хәзер танырлык та түгел инде. Кыз янына алып керәләр. Кыз моны күрүгә гашыйк була, шул хәтле чибәр була егет.

Шулай итеп, ашарга иренгән егет, йөгереп кенә йөри башлый патша кызына өйләнгәч.

Моннан соң кызы да кешедән көлми башлаган, ди.

*Октябрь районы Биккол авылында
Минҗамал Гапсаттаровадан
Х. Гатина язып алган. 1960 ел*

Бәетләр

Беренче Герман сугышында чыгарылган бәет (1914–1916 еллар)

Өнекәем, без йөрибез ят жирләрдә
Ризыгыбыз чәчелгәндер күп илләргә;
Бәлки шәфкать булса булыр хактан безгә,
Хак тәгалә шаһларга сабырлык бирсен инде.

Вафат булсак, кая безне кәфенләмәк
Зират казып, кая безне хөрмәтләмәк;
Жиназа укып кая безне дәфенләмәк
Ничәбезне бер чокырга салдылар инде.

Ах дәрига ниләр күрми башларыбыз,
Гөнаһдан хали түгел эшләребез;
Кан аралаш агадыр яшьләребез,
Елга булып ага безнең каннарыбыз.

Урман сазлык безнең йөргән жиребездә,
Авыр мылтык, кылыч, патрон билебездә;
Кайчан кайтып кавышабыз илебезгә,
Хак тәгалә үзе кавыштырсын инде.

Кич ятканда карыймын күк йөзенә,
Ни күрермен, диямен үз-үземә.
Йокласам сез күренәсез күземә,
Кавышуны арзу күреп ятам инде.

Без йөрибез солдатларны саф-саф саклап,
Өстебездә шрапнельләр тора шартлап.
Шул сәгатәтә атларыбыз китә яклап,
Кыямәт көн булды мәллә, диям инде.

Бисмилла дип ияр салдык атыбызга,
Бер-беребезне язып салдык хатыбызга.
Кайчан кайтып хезмәт итәм каршыгызда,
Уйлап торсам, гақылымнан шашам инде.

*1960 елда З. Әхмәров тапшырган
дәфтәрдән алынды*

Солдат бәете

Бисмилла дип башладым
Мөнәжәтем башларын.
Иртә торып, битем юып,
Ашим солдат ашларын.

Алдым сәлам, яздым сәлам,
Туганнарым сезләргә.
Атна кичен, жомга көнне
Дога кылың безләргә.

Кайгы-хәсрәт белән чыктым
Туган үскән илемдин.
Картус иләп шинель киеп,
Каеш будым билемдин.

Йортымыздин чыккан чакта
Бер карадым каерылып,
Бәхил булыгыз, туганнарым,
Киттем сездән аерылып.

Приемдин кайткачтин
Кердем әнкәй янына;
Хезмәт дигән авыр хәсрәт
Авыр газиз башыма.

Бәет

Почтовойда кәгазь читләре күп,
Сәлам язар идем, каләм юк.
Каләм булса, ай, кара юк,
Хак тәгалә язгач, чара юк.

Бу якларның жире түбән икән,
Һәрбер жирдә яман балоты.
Безнең йөрәкләрне бик көйдерде,
Бу герман сугышының уты.

Висла сулары бик зур судыр,
Биек лә булып үсә камышы.
Безнең йөрәкләрне чайкалдырды
Герман тупларының тавышы.

Кара саганларда пешерелә
Безнең ашый торган ашыбыз.
Кошлар да очып житмәс жиргә
Ахры китте безнең башыбыз.

Безгә дә икмәкне салалар
Әчемәгән чүпрә башы берлән.
Иртәдәй торып атка менсәк,
Бит юабыз канлы яшь берлән.

Безнең дәй кылычлар бик үткер,
Кыеп бара камыш кыягын.
Бу якларның юлы таш юл икән,
Бик бетерде атның тоягын.

Бу сугышка килеп ике ат мендем,
Икесе дә атның аксады.
Алдин да, арттин туп аткачдин,
Сөяк буынларым каушады.

Безнең дә ашаган кашыклар
Бал кашык кебек шул очлыдыр.
Сезни лә, туганнар, сагындым,
Сезнең яктан карга да очмыйдыр.

Ай жактылары жактый була,
Айның унбишләре житкәндә.
Безнең дә жаный жылап калды,
Без сугышка чыгып киткәндә.

Висла тауларының ай башында
Тәгәрәп үк ятадыр ташлар.
Бу сугышка килеп йөрмәс идек,
Азрак бәхетле булса башлар.

Донесение язган кәгазьләрне
Ташыйдыр бит түрә атлары.
Безнең дә ләй өсне явып алды
Бу палянның кара бетләре.

Агачлар яфрак койды
Октябрьнең унбише житкәч,
Безнең әнкәй жылап калды,
Без сугышка жыенып чыккач.

Висла суларыннан чыгар идем,
Висла суы акмый туктаса,
Туган илләргәләй бер кайтырбыз,
Бер Ходаем үзе сакласа.

Аягыма кигән итегемнең,
Ахры таррак булды кунычы.
Бу сугышка дип атап чыккач,
Китте безнең жаныбыз тынычы.

Минди илә калган балаларга,
Жаныкаем, берүк тимәгез,
Исән булсак – бер кайтырбыз,
Жаный безнең өчен көймәгез.

...дигән сары майны,
Өнкәй, бән кайтмыйча башлама.
Исән дә генә йөрөп сау кайтсын дип,
Хәер фатихаңдин ташлама.

Миннәнләй калган казакины
Сандыклардин алып элегез.
Исән дә ләй йөрөп кайталмасам,
Өнкәй, бәхил була күрегез.

Карагай ла дигән агачларның
Яфрагы ла өчле буладыр.
Монда йөргән жирдә вафат булсак,
Яшь балалар жалкы каладыр.

Ботка да лай кигән чалбарымның
Ике тези сусарып тузды.
Безнең ләй, дуслар, яшь гомерләр,
Урыс хезмәтләрендә узды.

Астыма менгән туры атның
Ялы килми өчтин үрергә.
Хак тәгалә безгә язды микән,
Туган илне кайтып күрергә.

Безгә дэй төнләр сирәк килә,
Кичтин тыныч ук ятырга.
Безгә Ходай язды микән
Куанышып өйгә кайтырга.

Наваларда очкан тилгәндер,
Канат очкайлары көйгәндер.
Бүгендин өйгәләй кайтыр идем,
Хак тәгалә ниләр дигәндер.

Сахраларга чыгып ятар идем,
Яшел үләннәргә буялам.
Син дә лэй, жаныем, исемә төшсән,
Йокылардин елап уянам.

Миндин калган бүркемне,
Жаныем, чөйгә алтын элегез.
Миндин калган балаларны,
Жаныем, үзем кебек күрегез.

Жыен китапларның арасында
Сөеп укый идем Бакырган.
Сез туганнарны уйлый-уйлай
Аерыла яздым акылдан.

Висла суларын без үткәчтен
Күп гаскәрләрнең башын жуйдылар.
Кырылып та яткан солдатларны
Барын бергә жыеп куйдылар.

Висла суларынын без чыккачтын.
Күп гаскәрне шунда салдылар.
Бәд германларны кудырам дип,
Күп сабылар жәтим калдылар.

Висла суларынын үткән чакта,
Пантонный мостлардин үттеләр.
Вислалардан чыгып йөгөргәч
Күп гаскәрнең канын түктеләр.

Висла өстендәге күперләрне
Германнар туплардин ваттылар.
Күпер өстендә килгән солдатның
Бик күбесе суга баттылар.

Минем дә Әхмәрем елады,
Өткәй син кая барасың? дип.
Бәнем дә йөрәгем ут янды,
Ахры мәхрүм каласыз дип.

*1960 елда З. Әхмәров тапшырган кулъязмалар
арасыннан алынды. Бәет 1914–1915 елларда
империалистик сугышта катнашучы Әхмәт Кашлубаев
дәфтәреннән (8/Х–53 ел) күчереп алынган булган*

Бәет

Бу бәетне язган чакта
Бик күп уйлап утырдым.
Каләм алып язган чакта,
Күземә яшьне тутырдым.

Кызыл флагны күтәргәч,
Эшләрне ташлап киттек.
Күз яшьләрен елга иттереп,
Илләрдин чыгып киттек.

Инде китәсеңмени, дип
Барда миннән сорыйлар.
Өйгә күрешим диеп керсәм,
Бар да кычкырып елыйлар.

Исән йөрөп сау кайтар, дип
Күп Алладин теләдем.
Яшь балалар кала диеп
Бән борылып еладым.

Әнкәем бәгырькәем лә,
Китеп бара балагыз.
Агай-эне, туганнарым,
Сезләр бәхил булыгыз.

Балаларның яшен күргәч,
Бән бик артка каерылдым.
Бигрәк кыен булып калды –
Туганлардин аерылдым.

Нәрсә – караны жыйнадым,
Ике кулым сызганып,
Эчем пошып ут тик янды,
Балаларны кызганып.

Бу жирләргә килдим мин,
Ризыгым булганга.
Бәхил бул, дип әйтәлмәдем,
Күңелләрем тулганга.

Без сугышка жыйналганда,
Дошманнар куандылар.
Әти, китәсең бит диеп,
Балалар еладылар.

Без илләрдән чыккан чакта,
Азан әйтеп калдылар:
Хак төгалә шулай язгач,
Сугышка дип алдылар.

Без сугышка китәбез бит,
Әнкәй, бәхил бул сана.
Әнкәй, без фәкыйрьләреңә
Хәер-дога кыйлсана.

Безләр чыккан күнләрдә бит
Каты булды жил-давыл.
Без жыйналып чыккан чакта
Елады бөтен авыл.

*Тоз-Түбә районы Линевка авылы
укытучысы З. Әхмәров тапшырган
кулъязмадан күчереп алынды. 1960 ел*

Мөнәжәтләр

Мөнәжәт

Газиз балам, сине искә алып
Яза башлыйм мөнәжәт башларын.
Чыгып киткәч ерак юлларга,
Әйләнеп кайтмады башларың.

Газиз бәбкәм, исемә төшкән чакта
Ничбер ала алмыйм сулыш та,
Яп-яшь кенә көйгә эрәм булып,
Югалып калдың инде сугышта.

Безгә мәгълүм түгел әй, бәпкәем,
Синең анда ничек булганың;
Әллә ятасыңдыр жир астында
Балчык, туфракларга болганып.

Тәкъдирендә язган язмыш булгач,
Әжәлләр бит килми күренеп.
Синең зифа, газиз гәүдәләрен
Жир астында калды күмелеп.

Ничек кенә итеп түзә идек
Туплар тетрәп аткан чагында,
Белсәм иде, кемнәр булды икән,
Газиз жаның биргән чагында.

Күреп торгандыр дошман тупларының
Наваларда очып килгәнән,
Без белмибез, жан бәгырем, синең
Кай жиренә өзеп тигәнән.

Без белмәдек, бәбкәм, син анда
Әллә яткансыңдыр кансырап,
Хәлең белгән кешеләр булмады,
Яткансыңдыр тилмереп су сорап.

Әжәл уклары кадалгандыр,
Күрә алмадык синең йөзеңне,
Дошманнарны куып йөргән чакта
Харап иткәннәр бит үзеңне.

Күреп торгансыңдыр, жан бәгырем,
Ярылып киткән дошман тупларын,
Мөмкин булса, барып тоткан булыр идем
Сиңа тия торган укларын.

Мөмкин булмагач, ата-аналар
Чакырсаң да яныңа килмиләр,
Ачынып торган ата-ана
Ни булганын сиңа белмиләр.

Дошман уклары килеп тигәч
Тырышкандыр торып йөрергә.
Сугыш сафларында син югалдың
Калдык тилмереп сине күрергә.

Йөргәнсендер сугыш сафларында
Аяк-кулларыңны талдырып,
Ихтыярсыз кердең жир астына
Әткәй-әнкәеңне калдырып.

Минут саен көтеп тора идек
Бетә диеп герман сугышын,
Сугыш бетүләрен көткән икән
Синең инде актык сулышың.

Өзеп тисен диеп явыз дошман
Туры итеп тупны аталар.
Әжәл житми, гомере бетми,
Буталышып жирдә яталар.

Улым армиягә китте
Кырык икенче ел июндә,
Чыгып киткәч кайта алмады
Туган-үскән иленә дә.

Уйлый идек сине солдат булгач
Өсләренә шинель кияр дип.
Хатларыңны тилмереп яза иден
Сезне бик күрәсем килә дип.

Дошман кулларында үләрсең дип
Уйламадык сабий чагында.
Сугыш сафларына китеп югалдың
Яшең егермедә чагында.

Сине уйлап сулышым эчемә сыймагач
Тәрәзәләремне ачамын,
Карточкаларыңны кулга тотып
Әрнүле йөрәгемне басамын.

Кай жиреңә өзеп кадалды икән
Әй, бәләкәем, шушы явыз ук,
Синең өчен йөрәгем әрнүенә
Бер минут та түзәр хәлем юк.

Синең үлем хәбәреңне алдык
Бер мең дә кырык бишенче елда,
Әче хәсрәт, каты кайгы
Калды инде мәңгә күңелдә.

Күптән инде, бәбкәм, синең хатың
Почтальоннар безгә китерми,
Никадәрле сагынып жыласам да
Жылауларым сиңа ишетелми.

Наваларда очкан аккошларның
Каурыйлары жиргә кадала,
Сугыш сафларында үлеп калгач
Газиз гәүдәләрең югала.

Көндезендә уйлап йоримен дә,
Төнлә төшләремә керәсең,
Төшләремдә боек күрә идем,
Кайта алмаска булган күрәсең.

Минут саен уйлап йөргәнгәдер,
Һәр төн төшләрәмә керәсен,
Гәүдәләрең килә күз алдыма,
Әнекәем, дип кулың бирәсен.

Туп актарган туфрак асларында
Калгансыңдыр, бәбкәм, күмелеп,
Ярдәм сорап куллар сузгансыңдыр
Үләм, дуслар, су бирегез дип...

*Шарлык районы Муса авылында
кулъязмадан (бәетнең актыгы ертылган булган)
Х. Гатина күчереп алган. 1960 ел*

Солдат зары

Әнкәй, иртә торырсың,
Самаварың куярсың,
Газиз балам кайтсын диеп,
Хәер-дога кылырсың.

Казарманың эчендә
Урын жәйдем ятарга.
Ходай безгә кушар микән
Туган илгә кайтырга.

Казарманың буена
Бик күп үскән алмагач.
Алмагачы утка янсын,
Туган илең булмагач.

Таш казарма алларына
Бәйләп куйдым бер сары ат.
Ике кулым булса канат,
Тормас идем бер сәгать.

Сабый чакта бер төш күрдем,
Әрәмәлек эчендә.
Ул төшләрәм килеп етте,
Егерме бер яшемдә.

Агач башы аеры,
Сандугачы сайрый.
Жан тик күргән дусларымдин
Бер Ходаем аерды.

Машиналар барадыр,
Эчендә ут янадыр.
Артыма әйләнәп карасам,
Туган илем каладыр.

Ике дә аккош очып бара,
Агыйделдә аларның кышлавы.
Жан бирүдән яман икән
Туган илне ташлавы.

Бакчада гөлләр бетәрме,
Арасыннан елләр үтәрме.
Үзегезне күрәп сүзләшмәгәч,
Хатка язар сүзләр бетәрме.

Карагайдай кара урманны
Үтәр көннәр булырмы?
Бу кайгылар башым дип
Китәр көннәр булырмы?

Күк күгәрчен гөрләсә,
Жимнәр алып сибегез.
Безнең әнкәйләр жыласа,
Күрәп үгет бирегез.

Без барасы юлларда
Агач башы теш кебек.
Үз илемдә йөргәннәрем
Йокымдагы төш кебек.

Биек-биек бураларны
Без булмагач кем бурар.
Язгы сабан туйларында
Без булмагач кем уйнар.

Өстемдәге шинелемне
Ничек киеп туздырыйм.
Жыен кафер арасында
Ничек гомер уздырыйм.

Алмагачы ак була,
Яфрагы вак була.
Жыл тәүлеге уника ай,
Бик сагынган чак була.

Мулла хакында

Бу дөнъяга хэйран калып
Бэн язамын мөнәжәт.
Ахырзаман муллаларын
Бэян итмәгә хажәт.

Мулла ашка жыяр булса,
Жыя тышлы туннарны.
Әллә нигә хөрмәт итми
Фәкыйрь, мескен колларны.

Муллаларның түрендә
Тышлы туннар кигәннәр
Хәзер алар хөрмәтле –
Чуклы бүрек кигәннәр.

Көз ... да гошер булса,
Егет бирә атларын.
Әллә нигә уйга алмай
Фәкыйрь, мескен хәлләрен.

Мәсчәтләрдә вәгазь әйтә
Агым су тик шаулатып;
Халык гошер бирмәсә,
Ала бирә даулатып.

Корбан гаете ае житсә
Корбанны куй чалдыра.
Фәкыйрьләрене, ятимнәрне
Ашатмыйчы калдыра.

Үзенә якын туганнарын
Фәкыйрьлек тә хур тота.
Кирәк сүзне әйтер хәл юк,
Каргармын, дип куркыта.

Явыз дога кылган адәм
Булмас микән монафыйк.
Хәер илә дога кыйлса
Булыр иде муафыйк.

Бу хәлләрне күреп йөрөп
Мин каламын хәйранга.
Хак тәгалә рәхмәте
Иман биргән биһрамга.

Муллаларга ник тиеш
Фәхерләнеп йөрөргә;
Иблис ләгыйн кыссасы бар
Үзләре укый белөргә.

Муллаларга ник тиеш
Гамәл илә мактану.
Бу дөньяга кемгә килгән
Ожмахлы дип хаклану.

Туган илем

Ки бисмилла дип башлаймын
Мин мөнәжәт.
Теләүбән үзең дип
Барча хажәт.
Күрмәенчә түзеп булмый
Ничбер сәгать.
Хак тәгалә үзе ярдәм
Бирсен имди.

Туган илем искә төшсә
Мин уйлаймын;

Өткэй, әнкэй төшемә керсә
Мин елаймын.
Әй, Ходаем, кавыштыр, дип
Мин теләймен;
Хак тәгалә үзе ярдәм
Бирсен имди.

Туган илем кайда икән, белсәм иде,
Туганнарым илә бергә йөрсәм иде.
Үз илемдә газиз жаным бирсәм иде,
Хак тәгалә үзе ярдәм бирсен имди.

Кайтып күрсәм иде бән илемне,
Ничкем белми минем мондагы хәлем.
Васыл итәм сезгә, әнкэй, сәлаемне,
Хак тәгалә үзе ярдәм бирсен имди.

Өгәр вафат булсам бән ышбу ердә,
Нич кардәшем юктыр бит ышбу.
И Ходаем кавыштырсын ахыр көн,
Хак тәгалә үзе ярдәм бирсен имди.

Язлы, көзле кошлар очар
Әнже кебек тезеләп.
Сандугачлар сайраганда
Әнкэй еглар өзеләп.

Уральский диңгезенә
Буй буйлары бик озак.
Насып булса, без кайтырбыз,
Булсын гомерләр озын.

Солдат поход чыкканда
Әнчү кебек тезелә;
Туганнарым исемә төшсә,
Йөрәкләрем өзелә.

Иртә торып тышка чыксам,
Диңгез суы ялтырый.

Поход чыгып киткән чакта
Тәннәремез калтырый.

Безләр киттек, сез калдыгыз
Без йөрөгән жирләрдә
Гомер булса, без кайтырбыз,
Туган-үскән илләргә.

Безнең йөргән жирләрдә
Кошлар сайрый тирәктә.
Бу башта авыр хәлләр,
Торыгыз, дуслар, теләктә.

Безнең йөргән жирләрдә
Комдин тузаннар туза.
Хезмәт итү бигерәк авыр
Гомерләр заегъ үтә.

Хәсрәт утына төшкән
Ирләр күптер дөньяда.
Жиһанда күп миһнәт чиккән
Минем кебек дөньяда.

*Шарлык районы Сарманай авылында
иске кулъязмадан күчереп алынган. 1960 ел*

Жырлар

«Йөрәк» (Элегия)

Ни булды соң сиңа, йөрәккәем,
Нигә ашкынасың, шашасың,
Һәр көн шулай ашкынасы булсаң
Минем башкаемны ашарсың.

Һич кайда да килми утырасым
Һич кайда да килми йөрисем,
Әллә бер-бер хәлләр булыр микән
Нигә, йөрәккәем, әрнисең.

Йөрәгемне ташлар идем,
Ташлап булмый, өзеп алалмыйм,
Башкайларым тыныч урын эзли,
Ләкин илтеп суга салалмыйм.

Салкын сулар алып эчеп карыйм,
Ләкин йөрәккәем басылмый,
Кеше уйный көлә, күңел ачып,
Минем күңелләрем ачылмый.

*Абдуллин районы Абдрахман авылында
Мәрьям Фәтхуллина дәфтәрәннән
И. Надиров язып алган. 1960 ел*

Озын койләргә берничә җыр

Ай казанкай кала сәхрә дала
Күккә тиеп тора манара.
Хуш-исән бул, дускай, аерылабыз,
Бәлки күршә алмабыз тиз ара.

Ак иделкәй алкын, суы салкын,
Гизеп кенә булмый салларны.
Беребез анда хәзер, беребез монда,
Белеп кенә булмый хәлләрне.

Ак иделкәйләрнең ар ягында,
Ап ак чәчәк ята кар кебек.
Сәхрәләргә чыгып тыңлап торам,
Син дустымның тавышы бар кебек.

Ак иделкәй суы дулкынлана
Төньягыннан жылләр искәндә.
Йөрәгемә ялкын ут кабына,
Син дускаем искә төшкәндә.

*Абдуллин районы Абдрахман авылында
Сания Гафуровадан
И. Надиров язып алган. 1960 ел*

Борынгы озын җырлар

Алмалы да гөлләр алмалы,
Бик зур шәһәр диләр Каргалы.
Син жаныкаемны уйлый-уйлай,
Йөзләремдә нурлар калмады.

Көмештә генә чылбыр билдәндер,
Көмешчеләр коеп биргәндер.
Бер битләрең кояш, бер битең ай,
Бер Ходаем сөеп биргәндер.

Кистемдә генә йогач (агач), булды койгач,
Эчләреннән чыкты ла сандугач.
Оҗмахлардан чыккан хур кирәкми,
Күз алкайларымда син булгач.

Тәрәзәкәйләрдән караган,
Якасына чылбыр кадаган.
Кеше сүзләренә һич карамыйм,
Үз күнелләремә яраган.

Бадиян да белән кәләмфернен
Күрсәң иде чәчәксийнанын
Сәрби агачларның төпләрендә
Сәрхүш булып яттым бән җиде ай.
Гилми талип¹ белән гилми дөхтәр²
Кавыштырсын иде бер Ходай.

Ай яктыкайлары су кебек,
Ай янында олы юл кебек.
Мин сөямен сине жаным кебек,
Жандин якын иманым кебек.

Ай яктылары бигрәк якты,
Шәмсидәләр кебек ник түгел.

---

¹ Егет.

² Кыз.

Вэссиярдэ кэсир күп жиһанда
Синең кебек зиһенле түгел.

Тэрэзэ төбем сигез гөл,
Сигезесе дә аның кызыл гөл.
Мине дә генә ташлап ятны сөйсәң,
Саргаерсың сиксэн сигез ел.

Биек чардакларда торасың,
Нечкә билләреңне йазасың,
Нечкә билләреңне бора-бора
Кемне генә кызыктырасың.

Түгэрәккэй бакча эчендә
Туксан жирдә тургай уйныйдыр,
Тэкъдир-каминәре шулай язгач,
Без теләүләр белән булмыйдыр.

Шәмсекамәр им Ләйләбәдәр
Наваларда ... шул кадәр,
Йосыф Зәләйханы ничек сөяр,
Бән сәне сәвәмен шул кадәр.

Әлқариларның (авылларның) мәрфугасында
Балкыйдыр ла Шәмси нурлары.
Синең дә кебек булса булыр,
Сигезенче ожмах хурлары.

Кояшлар да чыгар ерактан,
Алмагач ла дигән тирәктән,
Кысма да, жаныем, ай, беләктән,
Син китмисең минем йөрәктән.

*Абдрахман авылында Жәннәт Исаевадан
И. Надиров язып алган. 1960 ел*

Мәзәк

- Эй, энем, теге үзәндә бүре күрмәдеңме?
- Юк.
- Аннан арырак теге тауда дамы?
- Юк.
- Әнә теге урманда да юкмы?
- Юк. Нишләп бүрене бик сорыйсың, әллә син бүрече?
- Юк. Бүредән куркучы.

Мәкаль-әйтемнәр, табышмаклар

1. Алганга алты да аз,
Биргәнгә биш тә күп.
2. Эт өрер, кәрван йөрер.
3. Язга чыксам, сөяктән сарай салырмын дигән.
Жәйгә чыккач, оныткан.
4. Выж-выж курай тартасың,
Тал төбәндә ятасың;
Бер осьмуха чәй белән
Форсить итеп ятасың.
5. Ачу алдан, акыл арттан.
6. Кулыннан эшен алсаң,
Авызыннан ашын аласың.
7. Ат бирсәң – узар,
Тун бирсәң – тузар.
Бер яхшылык бирсәң –
Барысыннан да узар.
8. Ике табан таймас.
9. Бер дидем берлек,
Ике дидем икмәк,
Өч дидем очмак,
Дүрт дидем дүртмәк,
Биш дидем бишмәт,

Алты дидем атмак,
Жиде дидем житмэк,
Сигез дидем сикермэк,
Тугыз дидем тукмак,
Ун дидем уймак,
Кытыр-кытыр каймак.

10. Бэлэкэй генә бөкре
Бөтен кырны бетерде. (Урак)
11. Бэлэкэй генә ак тана,
Мөгезем бар, дип мактана. (Чэйгүн)
12. Бөтри башлы, мең күзле. (Уймак)
13. Өй түбәсеннән кайрак төште
Бөтен кешене кыра төште. (Ыкой)
14. Өйдә өйләймән, кырда курайман,
Суда сөләйман. (Себерке, курай, сөлек)
15. Чын кара таш ярчылыр,
Ярчыгы диңгез аркылы. (Таң ату)

16. Апан-апан, иске чапан, дүрт терәвеч, бер болгавыч, кәкре кубыз, якты йолдыз. (Дөя, ябуы, аяклары, койрыгы, өркәче, ике күзе).

Әйтемнәр

1. Наваны жил боза, адәмне сүз боза.
2. Куян бала тапкан, куяр жирен тапмаган.
3. Үз кайгыңны үзең йот.
4. Кулдан кулга, аннан олы юлга.
5. Алла ташламаса, бүре ашамас.
6. Барына шөкер ит, югына сабыр ит.
7. Чыда, казак, атаман булырсың.
8. Капмасаң да май яхшы, бирмәсә дә бай яхшы.
9. Ярлының улы булганчы, байның колы бул.

10. Байның мәчесе дә куян тота.
11. Бай белән даулашма, түрә белән талашма.
12. Хатын алсаң – сайлап ал, аяк-кулын бәйләп ал.
13. Ир хакы – Тәңре хакы.
14. Атны сыйлап, хатынны кыйнап өйрәтәләр.
15. Кемгә война, кемгә файда.
16. Амәнәт жан саклый.
17. Кешене өмет (яки мәхәббәт) яшәтә.
18. Егетнең сүзе үлгәнче, үзе үлсен.
19. Кеше булган кешедә һәр кешенең эше бар.
Кеше булмаган кешедә кешенең ни эше бар?
20. Кунак китәм-китәм дип сыйлата,
Хәстә үләм-үләм дип елата.
21. Көндөз әкият сөйләгәнне ак аю ашый, диләр.

*Александр районы Тукай авылында
Х. Гатина язып алган. 1960 ел*

Татар халык җырлары

Институт язма, лите	Казанского фили
Рукопись	сектора народно-пе
Коллекция 50	
Листа 1	
№ ер. кр. 6	

1. Осмәлләрел буй - буй макма,
Толләрел урам якма.
Тыныгъ булып иңир өстендә,
Совет иле бар гакма.

2. Аккош уйнай, аккош уйнай
Аргыт оҗ кулләрелдә.
Ханжал казып сулы илмәбез,
Кара кош кулләрел дә.

3. Алмагалла, гол бакгалла
Чыттак юлләрелбиз.
Тыныгълыкны арамканга,
Эш соя кулләрелбиз.

4. Минем иркәи хатлар яза,
Травалсыз калыпым мин дә.
Минем иркәи диңгез белән
Диңгез томашкан иңирдә.

5. Исла гәтәк өзен алдым,
Үзебезкең болыпнам.
Коммунистга барабыз
Компартия юлланам. Кабаган

6. Тыйла ишек, иңиз тунса,
Агыладыр иңил ұзса.
Киргән бирә белердә,
Дошманнар борынтан сузса.

Фольклор экспедициясе вакытында язып алынган материаллар (1960) һәм Зәкәрия Әхмәров туплаган халык ижаты әсәрләре (1953–1954) Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәгендә сакланалар (50 кол., 68 кол.)

Татар халык җырлары.

1. Бар эшне дә булдырабыз,
Бар эш нә килә күрдәң.
Коммунизм нурлы болкың,
Сталин сызган юлда.

2. Уңдыш авыл эчтә ал,
Безнең авыл суыкнам.
Аңи итәвез юлбашчыга,
Тайны-мәсәкә юлыңнам.

Азатлыгы: Зәкәрия Әхмәров

15/II - 53 ел.

Чкаловская обл.

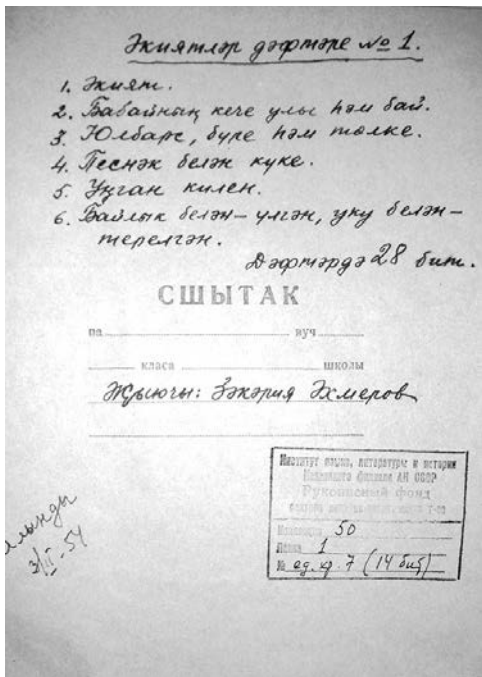
Буранный район

село Линевка

Ахмәрову Закарти.

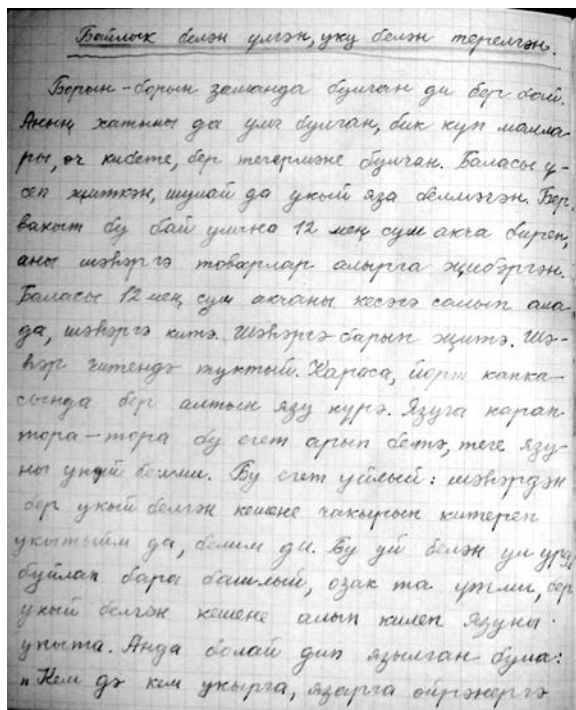
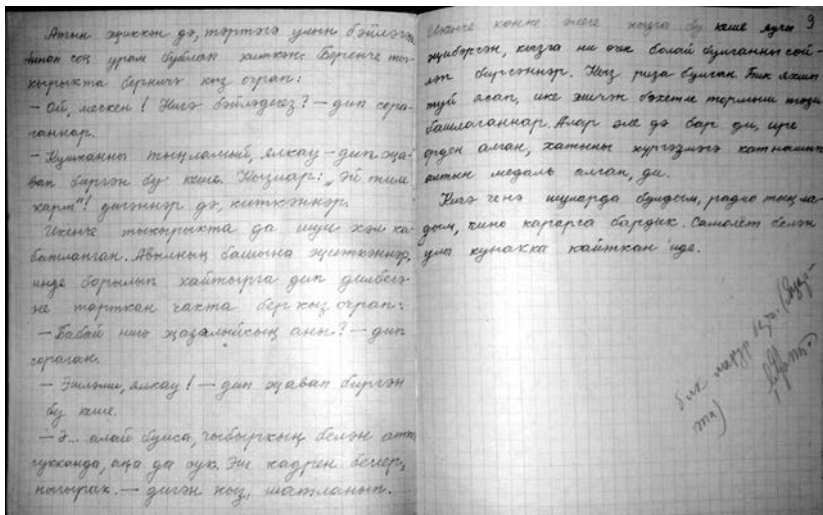

<p>бу дие тирле. "Эт мондашкант алект уйнап жидәр, дие эинерт төрәп, бирлә тотанна. "Ий алект уйнавца риданит", — ди дие. "Анәдә ми тәшәң, шунә биргәнчә." Элт этә: "Минә алект докәдә солар, минә бар тәшәң шунә", — ди. Дие бу маләйә китә: "Дәр дә 12 асдә бар бу дашпанә уйналасанар, мин уйна", — ди. Дие бу сәткә аң таршакан гәвәрәк бир дә этә: "Бар суларсон, минә көг керер, икәнә сукканда олект китәрәк, өсткә сукканда — бабәлә күтәрәк", — ди. Элт бар сдә, дие үкәрәк жидәр, икәнә сукканда жүрәк алект сола, өсткә сукканда — икәнә дә бабәлә күтәрәк. Шунәй этә, олект китәрәк беләр. Олект барсаңда байларның арбаһары күргән беләр жүрәк тәшәң, тәшәңдә, дие- кәк жидәр, бу алект сәүдәһәрләк аң дәр ләкә үзә, икә арбаһары батанч.</p>	<p style="text-align: right;">13-бит.</p> <p>Дие маләйә икәнә бир дә, үзә күрә олект митә. Бу байлар икәнә ми жидәр дә өл- минәк. Бирә этә: "Минә өйә зам алект анда бу сәткә үкәрәк", — ди. Шунәк беләр алектәк хан аманар, хатта ба дидәр: "Без кайтара, бу сәткә үкәрәк, аң тирәк ханкалә кадраһәк". Этәй алект аһәндәкәк, тәк хатта бирә алектә кайтәрәк жидәр. Бу сәт, кайтәк алект рәк, хатта үкәрәк хәрдәкәк бүтә. Бабәк сү- ләкә үкәрәк үм алект, "Без кайтә- кә, бу баһанә үкәрәк, алект жүрәк хан- калә кадраһәк". Этә бу хатта өсткә тәшәң дә, хәткәкәк хәткә — хәткә алект, баһәй дил баһәк хат дә: "Без кайтәк, бу сәткә күзүк бирә, өй кәндәрәк күзәк". Хатта алект баран тәшәң, хатта үкәрәк, алектәк кәтәкәк дә, сәткә өйкәндәрәкәк алект лар. Тәк уйнасаңда этә алект көк.</p>
--	---

1953 елда Зәһәрия Әхмәрәв күчәрәп алып кайткан әкиятләр дәфтәрәннән

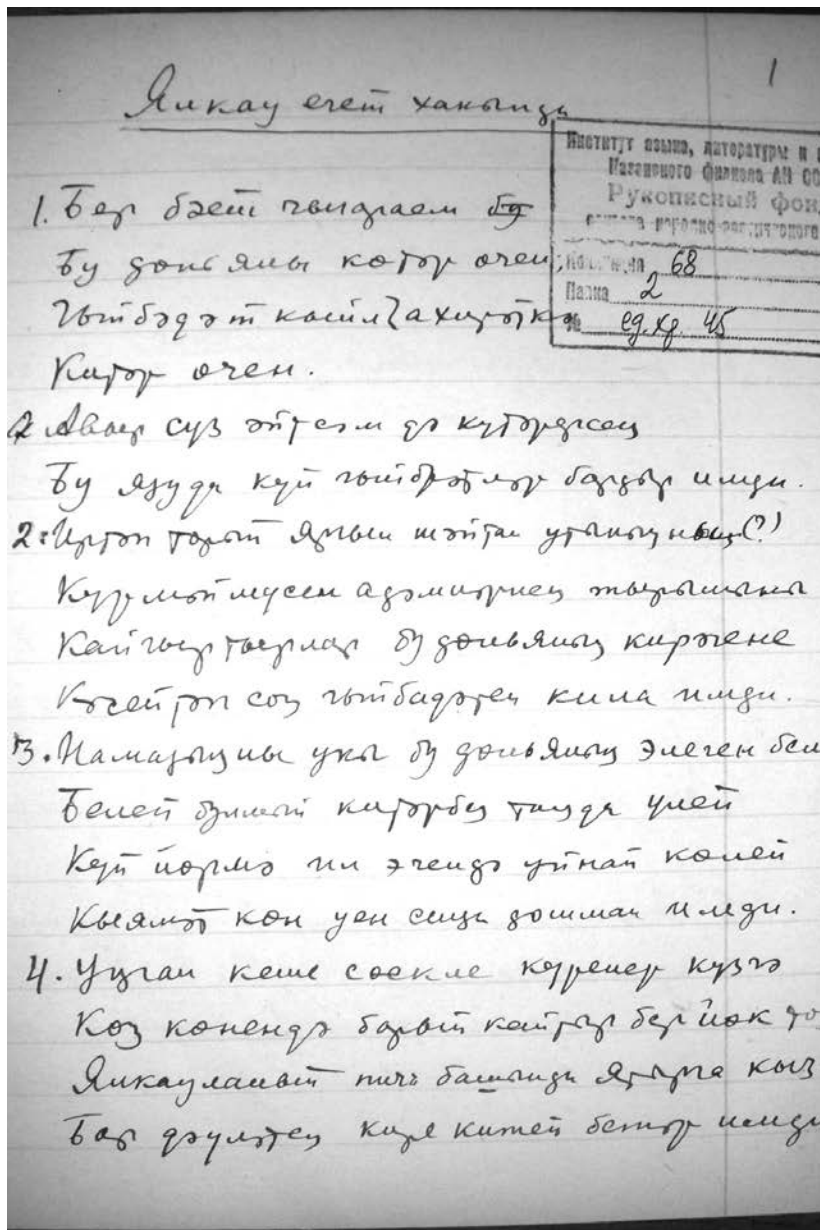

Шаһан хурият

Клубка килгән гәҗә гәҗәләре барымын,
 узган ^{еҗәләре} буса ~~гәҗә~~ бер куруда гәҗәләм.
 авыл еҗәре килгәдә күлмәк килмәдә,
 әр буса узган бусын эҗәүләри сәймиң.
 мад юм күд сипарад казаннарын,
 бусаң гәҗәләм сәймиң маданнарын,
 кырларымнан гәҗәләм каңбайн гәҗәләриң,
 и үзүдә гәҗәләм булмасау гәҗәләм.
 гәҗәләргә бадам, бер гәҗәк суса алам,
 арда иң алдыңы сик булсау гәҗәләм.
 онда урак урдәк, гәҗәләм эҗәүләри сәймиң,
 авыл белән гәҗәләм алдыңы буса гәҗәләм.

Оренбург өлкәсе, Александров
 районы, Лукай авылында
 5/VI-60 Мәҗәкәева Зәһрәгәҗи аҗәүлә
 аҗәүлә, Кәҗәгәҗи, Гәҗәләм
 гәҗәләм, гәҗәләм.
 Гәҗәләм аҗәүлә Х. Гәҗәләм

30-август 1960г. 2
 Оренбург өлкәсе,
 Абдулло районы,
Абдрахман авылы.

Авы тарихына
 карган исәләпләр.

Бу авыл 1831 елда Пенза
 өлкәсе ягыннан күрен килгән.
 Абдрахман халкын шуңа
 күрә Пенза шһүәреде
 Әш рә йүртүдү. Абдрахман
 халкы күрен келүкт авыл-
 ның ише Богдан дулкы,
 үе хызы Морузов авыл-
 сенин Андоурово район ке-
 не ишәдә 1957 елда дү
 Р. Кудимов Әш үе авыл.
 Ны күрен үтүе. Үектә
 күн авылда тарихынан
 дү дүәтте шһүә авыл
 күрә Ерләкән, Әбәкән,
 күрүдә канак Анча

Авторлар турында кыскача белешмә

Миңнуллин Ким Мөгаллим улы – ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры, филология фәннәре докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенен мөхбир әгъзасы.

Әхмәтҗанов Марсель Ибраһим улы – филология фәннәре докторы, профессор, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге баш фәнни хезмәткәре.

Әхмәтова Айгөл Илфак кызы – ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге хезмәткәре.

Баязитова Флера Сәет кызы – филология фәннәре докторы, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге баш фәнни хезмәткәре.

Галимова Эльмира Мөнир кызы – сәнгать фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге мөдире.

Дәүләтшина Лилия Шамил кызы – ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының фәнни редакция бүлеге мөдире.

Мельникова Галина Владимировна – ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлеге аспиранты.

Рамазанова Дария Бэйрәм кызы – филология фәннәре докторы, профессор, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлөгә баш фәнни хезмәткәре.

Усманов В.М. – ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма һәм музыкаль мирас үзәге өлкән фәнни хезмәткәре.

Шкляева Людмила Михайловна – ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының тасвирий һәм декоратив-гамәли сәнгать бүлөгә өлкән фәнни хезмәткәре.

Ямалтдинов Ильмир Илдар улы – филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык ижаты бүлөгә мөдире.

ЭЧТӘЛЕК

СУЗ БАШЫ = ПРЕДИСЛОВИЕ

5

ТАТАРЫ ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ:
ИЗ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ

Лилия Давлетишина

15

СӨЙЛИ ИКӘН ТАШЛАР ДА

Марсель Әхмәтҗанов

31

РӘДУТ АВЫЛЫНЫҢ ТАШҖАЗМА ИСТӘЛЕКЛӘРЕ

Венер Усманов

48

ТЕЛЕН БЕЛГӘН – ТАРИХЫН ДА БЕЛЕР

Дария Рамазанова

62

ТАТАРСКИЕ ГОВОРЫ ОРЕНБУРЖЬЯ

Галина Мельникова

82

ЕЛЛАР ҮТКӘН ХАЛЫК ЙОЛАСЫ

Флера Баязитова

91

ӘДИП ИШНИЯЗ БИНЕ ШИРНИЯЗНЫҢ
ЯҢА ТАБЫЛГАН БИЛГЕСЕЗ ӘСӘРЛӘРЕ

Марсель Әхмәтҗанов

126

ОРЕНБУРГ ТАТАРЛАРЫНЫҢ ФОЛЬКЛОРЫ

Ильмир Ямалудинов

131

ТРАДИЦИОННАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА

ТАТАР ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ

Эльмира Галимова

241

ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОЕ ИСКУССТВО,

ПРОМЫСЛЫ И РЕМЕСЛА

ТАТАР ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ

Людмила Шкляева

263

ШАЛЮ ВЕКОВ ОКУТАННЫЙ КРАЙ

Айгуль Ахметова

284

ЕРАК ЕЛЛАР КАЙТАВАЗЫ

306

Авторлар турында кыскача белешмә

356

Научно-популярное издание
Серия «Из сокровищницы научных экспедиций»

Тринадцатая книга

**Национально-культурное наследие
ТАТАРЫ ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ**

Фәнни-популяр басма
«Фәнни экспедициялар хэзинэсеннән» сериясе

Унөченче китап

**Милли-мәдәни мирасыбыз
ОРЕНБУРГ ӨЛКӘСЕ ТАТАРЛАРЫ**

Редакторлар: *Я.М. Абдулкадыйрова, Л.Ш. Дәүләтшина*
Компьютерда биткә салучы *Н.Т. Абдуллина*

Китапта *Л.М. Шкляева, Э.М. Галимова, И.И. Ямалтдинов,*
А.И. Әхмәтова фоторәсемнәре файдаланылды

Басарга кул куелды 12.12.2016

Форматы 60×84 ¹/₁₆. Офсет кәгазе. Times New Roman гарнитурасы.
Офсет басма. Нәшер-хисап табагы 21,3. Шартлы басма табагы 22,5.

Тиражы 500 д. Заказ

Оригинал-макет

Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшләнде
420111, Казан, К. Маркс ур., 12

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе нәшрияты
420111, Казан, Бауман ур., 20